

Ajalooline Ajakiri

2000

2 (109)

KLEIO

EERO MEDIJAINEN: 1939: võimalused ja valikud. II • *PEETER JÄRVELAID*: Jüri Uluots oma ja meie ajas • *INDREK JÄÄTS*: Komid 1897. aasta Venemaal • *KERSTI LUST*: Talude päriksostmine Saaremaa kroonumõisates • *KARIN HIIEMAA*: Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast • Harri Moora – 100 • Lembit Jaanits – 75 • Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas kaitstud lõputööd 1998–1999

Ajalooline Ajakiri 2000. 2 (109)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2000

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant. Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Valter Lang, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Anu Lepp ja Tanel Mazur

Resümeede tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Alates 1953. a on *Historical Abstracts* olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri
Ajaloos osakond
Tartu Ülikool
Ülikooli 18
Tartu 50090
Eesti

Tel (07) 375 658

Faks (07) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406–3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 2000

Eero Medijaineni foto: © Tõnu Noorits

Sisukord

Artiklid

PEETER JÄRVELAID: Jüri Uluots oma ja meie ajas	5–28
INDREK JÄÄTS: Komid 1897. aasta rahvaloenduse valgusel	29–48
EERO MEDIJAINEN: 1939: võimalused ja valikud. II	49–100
KERSTI LUST: Talurahva väikemaaomandi kujunemine Saaremaa kroonuvaldustes	101–116
KARIN HIIEMAA: Orient – kauge või lähedane. Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast	117–124

Personaalia

VILMA TRUMMAL: Akadeemik Harri Moora – 100	125–132
AIVAR KRIISKA: Arheoloog Lembit Jaanits 75	133–135

Lisad

Ajaloo osakonnas kaitstud lõputööd 1998–1999	136–139
--	---------

Summaries

140–146

ESIKAANEL: Igaküla kaev Muhumaal. Foto: I. Manninen, 1923 (ERM. Fo 443:63).
Loe lähemalt lk 101–116.

Toimetuses on saadaval:

Kleio

5/6 (1992); 9, 10 (1994); 11, 12, 14 (1995); 18 (1996); 21, 22 (1997);
küüditamise erinumber

Ajalooline Ajakiri

2, 3, 4 (1998); 1,2,3/4 (1999); 1 (2000)

Steinbrücke 1998

Üksikud eksemplarid

Kleio 3 (1991); 7 (1994); 20 (1997)

Kasutatud lühendid:

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

ERA – Eesti Riigiarhiiv

EKM – Eesti Kirjandusmuuseum

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

LVVA – Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste
raamatute osakond.

ÕES – Õpetatud Eesti Selts

ПСЗ — Полное Собрание Законов Российской Империи

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiivi viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondide numbrid, mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R-490) on selguse huvides esitatud ilma sidekriipsuta.

Jüri Uluots oma ja meie ajas¹

Peeter Järvelaid

Sissejuhatus

13. jaanuaril 2000 oleme kogunenud Tartu Ülikooli aulasse, meenutamaks professor Jüri Uluotsa (1890–1945) tema 110. sünniaastapäeval. Esmakordselt pärast Uluotsa surma räägitakse Tartu Ülikooli aulaväikeses aulas tema osast Eesti lähiajaloos. Täna sel päeval on Jüri Uluotsa saatusega veel üks seos: 55 aastat tagasi, 13. jaanuaril 1945. aastal kogunes lumises Stockholmis hulk eestlasi jumalateenistusele Jakobi kirikusse, et saata Eesti Vabariigi peaminister presidendi ülesannetes, Jüri Uluots, Sõdra kalmistule oma rahulasse. Ta oli surnud, väsinuna võitlemast raske haigusega, neli päeva enne oma 55. sünnipäeva.

Vaadates tagasi juba küllaldaselt ajalooliselt distantsilt, võime öelda, et saatus oli J. Uluotsale omamoodi helde olnud. Eesti Vabariigi üleschitamine, milles tal oli võimalus aktiivselt kaasa lüüa, langes tema elu kõige aktiivsematele aastatele.

Püüdes avada J. Uluotsa biograafias uusi vaatenurki, olen käsitlenud tema tegevust uute, poliitikute elulugude jaoks ehk mitte just väga traditsiooniliste märksõnade järgi.

Talupoja poeg

Talupoja poeg² on oluline märksõna Eesti 19. ja ka 20. sajandi ajaloos, sest väga suur osa eesti esimeste põlvkondade haritlaskonnast ja poliitilisest eliidist pärines just talurahva hulgast. Eesti Ajalooarhiivis säilitatavas EELK Kirbla koguduse sünnimeetrikas on 1890. a 1. jaanuari all napp sissekanne Vanamõisa Jaan Uluotsa ja ta naise Mari **poja Jüri** kohta.³ Jüri oli esimene laps peres. Täna võime arutleda teemal, mida noor taluperemees Jaan võis tunda, hoides kätel oma esikpoega. Isadel on selistelist puhkudel ikka suur mehelik rõõm oma soo, nime ja elutöö jätkaja üle. Ent Uluotsade peres päris isa nime ja Pedajaani talu vanuselt teine poeg. Arnold Soomi (1900–77) mälestustest teame, et Jaan Uluots olnud

¹ Artikkel on kirjutatud 13. jaanuaril 2000. aastal toimunud Tartu Ülikooli aula-loengu põhjal.

² 1939. aastal kirjutatud eluloos kasutab Uluots ise väljendit *põllumehe poeg* (ERA. 4408-1-2. L 1).

ise põllumehe jaoks kehaliselt nõrga tervisega, mida ta kogu elu püüdis kompenseerida oma vaimumaailma arendamisega. Ilmselt tundis ta ka oma esiklapse puhul, et sellest poisist pole füüsiliselt raske talutöö tegijat loota. Elu kinnitas, et Uluotsade esimesele pojale oli isa edasi andnud just oma ärksa vaimu, mis hakkas arenguks nõudma üha enam ruumi. Seda polnud aga Läänemaa talus kerge anda.

Uluotsadel oli ka hiljem lasteõnne ja nii oli peres kokku kuus järeltulijat – kolm poega ja kolm tütar.

Uluotsa kaasaegsete jaoks oli tema talupoeglik maailmanägemine pikemalt seletamatagi selge. Võtkem näiteks tema koolivenna, koolmeistri poja Johannes Semperi (1892–1970) mäletused, kes kohates esmakordselt Pärnu Linnakoolist Pärnu Gümnaasiumi jõudnud Uluotsa mainib kohe viimase *maamehelikku olekut*.⁴ Ka Elmar Tambeki mälestuskild Jüri Uluotsa peaministriajast räägib, et temaga kokku puutunud inimesed pidasid teda oma olekult ja maailmanägemiselt *seemiselt uhkeks eesti talupojaks*.⁵

Kuidas seletada Uluotsa biograafia näitel seda nähtust tänasele põlvkonnale? Eesti lähiajaloo on seni Eesti riikluse sünni kirjeldamisel toetunud põhiliselt (kui mitte öelda ainult) liikumise suurematele **juhtidele** ja sellest on saanud ka meie omariikluse kujunemise üldtunnustatud pilt. Minu arvates on aga Eesti omariikluse ajaloo sügavamaks mõistmiseks ning uute tasandite nägemiseks vajalik samast aspektist põhjalikult läbi uurida 19. sajandi vallaeliidi perekonnad. Selline uurimine annaks kindlasti huvitava pildi meie riikliku kogemuse varudest. Pole ju saladus, et Eesti omariiklus toetus vähemalt eestlaste osas ikka ja eelkõige meie omavalitsuse kultuurile, kus vallal oli kandev osa. Eesti Vabariigi ülesehitamine Esimese maailmasõja järel oli sedavõrd lihtsam, et maal oli olemas funktsioneeriv omavalitsuste süsteem ja väljakujunenud infrastruktuur. Viimane võimaldas sündival riigil põhiliselt varasematele kroonuametitele toetudes hakata looma riikliku võimu teostamise organeid.

Jüri Uluotsa elukäigu mõistmiseks on oluline arvestada tema isa haridust, samuti aega ja olusid, mil isiklik eneseteostus oli võimalik vaid majandusliku jõukuse saavutamisel. Teame, et Mulgimaal võis ettevõtlik talumees ka mõisnikuks saada.⁶ Läänemaa olud olid teised ja siinse talu- poja sotsiaalse karjääri tipuks (kui ta ei kavatsenud kodumaalt lahkuda ja mujalt õnne otsida) oli võimalus jõuda oma koduvalla vallavanemaks. Jaan Uluots valitigi vallavanemaks. Eesti Vabariigi sünni järel, tänu haridusele ja muutunud oludele, võis seesama Jaan Uluotsalt päritud visadus ja sisemine pingutus tema haritud poja juba riigi peaministri kohale viia.

³ EAA. 1242-1-6. L 33. Nii aasta varem kui hiljem on Kirblas sündinud ja ristimised registreeritud ikkagi vastavalt oma ajastu formularile, kus iga sündinu kohta on kirjas andmed nii lapse isa ja ema kui ka ristivanemate kohta.

⁴ Johannes Semper. Teosed. 12. Mälestused. Tln: Eesti Raamat, 1978. Lk 138.

⁵ Elmar Tambek. Tõus ja mõõn. Toronto, 1964. Lk 301.

Joonis 1. Jüri Uluotsa perekonnaga (EKM. EKLA. A-181:2978).

Millised olid Jüri Uluotsa talupoeglikust taustast pärinevad iseloomujooned? Uluotsa kui poliitiku puhul on esile tõstetud, et ta olevat ehk liialtki püüdnud konkureerivaid (sageli ka vaenutsevaid) pooli lepitada. Tuletame siin korraks meelde küla, kus inimesed olid kinni oma maas ja kus püüti (sageli ka vallavanemate ja vallakohtu abiga) tüli korral ikka pooli lepitada. Selline kogemus võis olla omandatud taas vallavanemast isalt.⁷ Kindlasti aga võttis J. Uluots isatalust kaasa igipõlise talupojateadmise, et külvamata ei kasva siin maailmas midagi ja kord juba külvatu eest tuleb pikka aega suure kannatlikkusega hoolitseda, et noored võrsed kasvuks vajaliku jõu kätte saaksid. Eriti ilmekalt väljendus see iseloomujoon Uluotsa tegevuses pedagoogina ja Tartu Ülikooli õigusteaduskonna ühe väljaarendajana, haakudes ka heas mõttes väljaarenenud omanikutundega – kui omad, siis vastutad.⁸ Samuti teadmine, et inimeste võimuste ja vabadustele tuleb neil endil eeldused luua. Tundub, et just

⁶ 1868. aastast sai Helme Taageperest pärit Hans Erdellist Roobe mõisa omandamise järel esimene eesti soost mõisnik tänapäeva Eesti alal ja ta ei jäänud sugugi erandiks. Vt lähemalt: **Tiit Rosenberg**, Mats Erdell. / Eesti ajalugu elulugudes. Koost. Sulev Vahtre. Tln: Olion, 1997. Lk 51; **Mati Laur**. Abja fenomen. Talude päriksostmise algusest Eestis. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4. (106/107). Lk 30–31.

⁷ Pole tõenäoline, et me suudaksime rangelt ajaloolistele allikatele toetudes taastada hulgaliselt vallavanemate talutaresid kui *lokaalseid salonge maal* (või olid siin hoopis olulisemad kõrtsid?), kuid on selge, et nii rahvuslik ärkamine kui ka hilisem riikluse ülesehitamine eeldas mõttekaaslaste omavahelist suhtlemist, oli selleks siis talutare, vallamaja või kõrts. Vt ka: **Mart Laar**. Koidula salong. Salongid ja sõpruskonnad poliitilises elus. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4. (106/107). Lk 33.

⁸ Põhimõte, mida tänane üldiselt linnastunud noorpõlv tunneb pigem prantsuse kirjaniku Saint Exepery *Väikese printsi* kui meie esivanemate elukogemuse näitel.

Pendijaani talunaistelt, eriti aga emalt, päris ta hoiaku mitte loota elus teistele, vaid püüda kõigega ise hakkama saada. Kahtlematult aitas see iseloomujoon tal palju saavutada, kuid tema kui kõrge ametniku kriitikud pidasid seda samas üheks tema kõige suuremaks nõrkuseks. Uluotsa kohta on öeldud, et *ta ei osanud oma tööd korraldada, et oleks tegemist vaja-vaid asju edasi delegeerinud ning oli ikka püüdnud kõik, mis oli kord ette võtnud, ise ära teha*. E. Tambek on kokkuvõtvalt iseloomustanud teda kui inimest, *kel puudus võime või soov teisi endale allutada*.⁹

Taluoja vaim ja kiindumus põlluharijatesse avaldus ka tema õppejõutões. Saades Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõuks, võttis Uluots vabatahtlikult enda hooleks agronoomiateaduskonna üliõpilastele nii õiguse sissejuhataivate üldkursususte kui agraarõiguse ja agraarajaloo õpetamise. Tema kõige mahukam võõrkeelne publitseeritud uurimus oli pühendatud just agraarajaloole. Ka Eesti juristide päevadel peetud kontseptuaalne ettekanne tänaseni väga aktuaalsele teemal – talude pärimisest – oli kummardus esivanematele. Kokkuvõtvalt saab öelda, et jäädes oma hariduse ja elukäigu tõttu reaalsest maatööst kaugele, jäi Jüri Uluots haritlase ja riigimehena hingelt ikka talupojaks.

Rotalia mees

Sõnal *Rotalia* on Jüri Uluotsa elus vähemalt kaks olulist tähendust. *Rotalia* on Eesti mandriosa läänepoolseima maakonna, Uluotsa kodukohta, ladinakeelne nimetus. Uluots oli ja jäi oma hinges kogu eluks Läänemaa meheks. Usaldades taas A. Soomi mälestusi, olevat Uluots tundnud huvi oma sugupuu uurimise vastu ja suutnud selle harud kirikuraamatute abil kuni 1652. aastani tagasi viia.¹⁰ Ta polnud lihtsalt Läänemaa mees, vaid olnud omamoodi uhke näiteks selle üle, et üks tema esimesi nimeliselt teadaolevaid esisisasid, *Maido Jürgen*, elanud vaid kuue kilomeetri kaugusel tema sünnitalust. Jüri Uluotsa sünnikodu oli Uluste külas (Vanamõisa, hiljem Kirbla vald). Hiljem ostis ta isa naaberkülas Mõisimaal Pendijaani talu, kuhu siis selleks ajaks juba suuremaks kasvanud pere clama asus. Perekonnanimi Uluots on Eestis unikaalne ja seda pandi (1835) just Läänemaal Kirbla kihelkonnas Vanamõisa vallas (originaalkujul *Ullootz*).¹¹

Jüri Uluotsast kui *Rotalia* mehest saame rääkida ka seoses üliõpilaskorporatsioon *Rotalia* ajalooaga. Jüri Uluots oli selle korporatsiooni üks asutajaliikmeid.

⁹ E. Tambek. Tõus ja mõõn. Lk 300–301.

¹⁰ Arnold Soom. Jüri Uluotsa põlvnemine ja elukäik. // Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat. Välis-Eesti kirjastustoimkonna väljaanne 6. Stockholm, 1945. Lk 9.

¹¹ Aadu Must. Onomastika-NET. Programmeerinud ja kujundanud Mihkel Kraav. Trt. 2000. [<http://www.history.ee/ono>]. 17.10.2000.

20. sajandi algul Peterburis tegutsenud Eesti Üliõpilaste Seltsist kasvas 1909. aastaks välja Peterburi Eesti Üliõpilaste Abiandmise Selts. Viimasest lahkus sisemiste erimeelsuste tõttu grupp noori üliõpilasi (sh ka Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilane Jüri Uluots), kes löid uue korporatsiooni,¹² millele anti väidetavalt just Uluotsa ettepanekul Läänemaa ladinakeelne nimi. 1913. a kevadel esitas korporatsioon Rotalia avalduse Vene impeeriumi haridusministrile (kunagisele Tartu ülikooli õigusteaduskonna professorile) Lev Kassole.¹³ Korporatsiooni registreerimiseks vajalikule avaldusele kirjutasid alla juuraüliõpilased Otto Tief, Robert Treikelder¹⁴ ja Jüri Uluots ning Rotalia asutamiskuu-päevaks loetakse 10. novembrit 1913.¹⁵

Pole kahtlust, et J. Uluots oskas hinnata noorpõlves sõlmitud sõprusuhteid läbi kogu oma elu. Keerulistel ja rasketel perioodidel sai ta oma muresid jagada ning usaldada sageli vaid korporatsioonikaaslastele. Seda tegi ta näiteks Eesti Vabariigi kõrgetel riiklikel ametipostidel olles (1939–40), kui ühel või teisel põhjusel polnud võimalik avalikult oma arvamust välja öelda. Uluots ise oli valmis esimesel võimalusel oma korporatsioonikaaslastele oma kutseoskustega abiks olema.

Just Rotalia aitas J. Uluotsa ja tema perekonda elu rasketel hetkedel. Kui Uluots pärast 21. juunit 1940. a nii peaministri kui ka Tartu Ülikooli Eesti õiguse ajaloo korralise professori ametist tagandati, kogusid rotalused tema pere toetuseks raha. Nõukogude okupatsiooni ajal, kui oli välja antud J. Uluotsa arreteerimiskäsk, peitsid rotalused teda okupatsioonivõimude eest. Ka J. Uluotsa ja tema perekonna Rootsi toimetamisel, nagu näitab korporatsiooni Rotalia ajalugu, olid jällegi tegevad eelkõige rotalused.

Esimese põlvkonna haritlane¹⁶

Eesti paari viimase aastasaja kultuurilugu on raske adekvaatselt mõista, kui me ei suuda enda jaoks avada **esimese põlvkonna haritlase fenomeni**. Esimese põlvkonna haritlane on ümbritsevate jaoks paratamatult omamoodi *tõusik*, mis eesti keeles on kahjuks negatiivse alatooniga sõna. J. Uluotsa klassivend Johannes Semper on esimese põlvkonna

¹² Toetume J. Uluotsa koostatud ülevaatele korp! Rotalia ajaloost (ERA. 4408-1-215).

¹³ Prof Lev Kasso (1865–1914) oli aastatel 1893–95 Tartu Ülikooli õigusteaduskonna Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kohaliku õiguse professor. Vene historiograafias on ta tuntud kui äärmine konservatiiv. Oli 1910–14 Vene impeeriumi haridusminister. Vt: Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. II. Tln: Eesti Raamat, 1982. Lk 333.

¹⁴ Otto Tief ja Robert Treikelder lõpetasid Tartu ülikooli õigusteaduskonna eks-termina 1921. aastal. Vt: Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 3. Trt, 1994. Lk 528.

¹⁵ ERA. 4408-1-62. L 215–217.

¹⁶ J. Semper. Mälestused. Lk 165.

Joonis 2. A. H. Tammsaare matustel 5. märtsil 1940. Kirstu kannavad peaminister Jüri Uluots (vasakul), haridusminister Paul Kogerman ja kirjaniku ametivennad Peet Vallak, Juhon Sütiste ja Johannes Semper. (EKM. EKLA. B-177:22).

haritlaste kohta kasutanud teist tabavat ja negatiivse varjundita väljendit – *edasirühkija*. Kui *edasirühkija* oma elus midagi suuremat saavutab, siis kipuvad faktid tema eluloos segunema legendidega. Nii on see olnud ka Uluotsa puhul.

Teadaolevalt oli Uluotsa isa Jaan ilmselt päris tüüpiline patriarhaalse mõtlemisega taluperemees. Kuidas sündis Läänemaa taluperemehe peas mõte anda oma esikpojale tavalisest enam kooliharidust? Tänapäevaks teadaolevad ajalooallikad ei võimalda meil seda konkreetse pildina taastada. Aga – minu ees on ajalooline foto 1940. a märtsist, millel näeme tollast Eesti Vabariigi peaministrit Jüri Uluotsa Anton Hansen Tammsaare matustel kirjaniku kirstu Estonia kontserdisaalist välja kandmas. Seda pilti vaadates julgen lugejale välja pakkuda, et poja ülikoolitamise mõte võis Pendijaani talus Läänemaal tärgata umbes nii, nagu Tammsaare poolt meie meeltes elavaks kirjutatud Vargamäe Indreku ristsetel ühes teises talutares, kus *Tõe ja õiguse kangelane unistab kas või üks poeg kord ka ülikooli saata*. Fotolt paistab selgelt välja Eesti ühiskonnas sel perioodil eksisteerinud taluperedest pärinevate esimese põlvkonna rahvuslike haritlaste vastastikune siiras austus, solidaarsustunne ja kui soovite – sarnasus.

Ent võtame järgnevalt vaatluse alla Uluotsa haridustee, püüdes piirduda faktidega ning neid mitte tema ajastust välja kiskuda.

Haridustee

Jüri Uluotsa haridustee enne jagunes kolme olulisse perioodi:

1. õppimine kohalikus valla- ja kihelkonnakoolis (1899–1904);
2. Pärnu linnakool ja Pärnu Poeglaste Gümnaasium (1904–10);
3. Peterburi (Petrogradi) ülikool (1910–18).

Kohalik valla ja kihelkonnakool (1899–1904)

Jüri Uluotsa haridustee algus on tüüpiline, mis oli tuttav igale tema aja talupoisile. Üheksa aastasel (1899) pandi ta õppima Vanamõisa vallakooli. Seal ta edasi viis koolitee juba Karuse kihelkonnakooli (1902–04). Sellesse aega langeb esimene oluline murrangumoment tema elus – ta astub oma *elus ilmselt esimese sammu*, mis polnud enam kõigile selle aja talulastele tavaline. Meieni on säilinud hinnang Uluotsa usinusele, millega ta olevat valmistunud kihelkonnakooli eksamiteks, samal ajal kui teised lapsed kihelkonnakooli lõpuklassi lõpetamisel enam ilusat kevadist ilma nautinud. A. Soomi andmetel olevat ta tänu oma usinusele ühena vähestest oma koolikaaslastest saanud võimaluse ka kooliteed jätkata.

1904. aastast algas J. Uluotsa elus aeg, kus ta oli pidevalt teel, kus tuli kokku puutuda uue maailmaga ja milles orienteerumiseks polnud lähedastelt isiklikule kogemusele toetuvat nõu võimalik saada.

Pärnu linnakool ja Pärnu Poeglaste Gümnaasium (1904–1910)

Pärnu oli 1904. aastal Läänemaa külast tulnule muidugi kõike muud kui provints. Just seal algas noore Uluotsa jaoks taas uus ja tema elus paljude senitundmatute kogemustega seotud periood. Nüüd pidi ta õppima *linnamehe elu*, mida tal tuli käia kuni oma elupäevade lõpuni.

Pärnu linnakoolis õppimise perioodist on Uluotsa puudutav aines suhteliselt hõre. Seevastu Pärnu Poeglaste gümnaasiumi ajast on meil olemas ka autobiograafiline allikas – Uluotsa enda publitseeritud mälestuskild, mis pärineb tema viiekümnenda sünnipäeva eel, 1940. a 12. jaanuaril ilmunud *Postimehest*. Uluots mainib, et *kõige meeldejäävamaks sündmuseks oma elus loeb ta sissesaamist Pärnu Poeglaste Gümnaasiumi*. Esialgu olevat gümnaasiumisse saamine paistnud üpris võimatuna, sest kõikjalt, kuhu ta oma edasiõppimise sooviga pöördus, olevat vastatud, et gümnaasiumiklassides lihtsalt pole vabu kohti. Nii nõudis gümnaasiumisse saamine Uluotsalt mitte ainult tõsist eneseületamist, vaid ka õnne – just temale vajalikul hetkel tekkisid kaks vaba kohta. Neist ühe saanud keegi mõisniku poeg Kuramaalt ja teise Läänemaa talupoja poeg Uluots.

Arnold Soomi andmetel oli Pärnu gümnaasiumisse vastuvõtmise kohta teate saanud Uluotsa rõõm olnud nii suur, et pole läbenud oodata hobusega järele tulemist, vaid hakanud kohe jala Pärnust umbes 50

Joonis 3. Pärnu Gümnaasiumi lõpetajad. 1910. aastal. Teises reas vasakult kuues Jüri Uluots. (EKM. EKLA. E-30:280).

kilomeetri kaugusel asuvasse isatallu astuma, kusjuures kümme esimest kilomeetrit ta veel jooksnud ühtejärke. J. Semper meenutab oma mälestustes kunagist klassivenda kui püüdlikku, visa ja vintsket, kes istus ikka esimeses pingis õpetajate silme all.¹⁷

Peterburi (Petrogradi) ülikool (1910–1918)

Johannes Semper, rääkides eestlasest edasirühkija võimalikest valikutest 20. sajandi alguses ja mõeldes konkreetsetl oma eestlastest klassikaaslastele Pärnu Gümnaasiumis, ütleb, et vaid kolm väljavaadet oligi tol korral edasirühkijale kõige tavalisemad. Kas püüelda selle poole, et ülikooli lõpetamise järel saada arstiks, advokaadiks või siis kirikuõpetajaks.¹⁸ Klassikaaslaste teada oli oma tõsise-maameheliku ellusuhtumisega tuntud J. Uluotsal juba varakult olnud valmis plaan minna õigusteadust õppima ja seda mitte Liivimaa hariduskeskusena tuntud Tartusse, vaid ikka suure impeeriumi pealinna Peterburi. Pärast Pärnu gümnaasiumi lõpetamist sõitiski Uluots Peterburi. Elu Vene impeeriumi pealinnas

¹⁷ Johannes Semperi 1978. aastal ilmunud mälestustes tajub tänane lugeja kahtlemata nii tsensuuri kui autori enesetsensuuri. Vast just sellest tingituna on ta lisanud noorpõlvepildikestele, et J. Uluots olnud konservatiiv juba ehk liialt varasest noorusest (kuigi tema konservatiivsus rõhutatakse mälestustes ka teiste poolt). Pärast Teist maailmasõda Eesti NSV-sse jäänud koolikaaslaste puhul rõhutab ta samas, et nad olid juba koolipoistena järjekindlalt küllaldaselt vasakpoolsed. Vt: J. Semper. Mälestused. Lk 138.

andis noorele mehele kogemuse, mida oli raske võrrelda varem läbi elatuga. Siia võime J. Uluotsa elus tõmmata taas kahtlematult olulise murangujoone. Muidugi oleks meile täna huvitav teada, miks valis J. Uluots oma ülikooliõpingute kohaks just Peterburi. Paraku pole meie käsutuses veel mingit sügavat uurimust, mis annaks sellele otsese vastuse. Sellises olukorras jääb muidugi võimalus viidata vähemalt ühele spekulatiivsele seosele, mis noore edasirühkija puhul võis olla tema otsuste tegemisel väga oluline. Arvestades Pärnu linna suurust (õigemini väiksust), pidi olema J. Uluotsale vähemalt gümnaasiumis õppimise ajast kui mitte vahetult, siis vähemalt kaudselt teada, et Pärnus Aia tänava väikeses majas käis suvitamas kuulus Peterburi ülikooli õigusteaduskonna rahvusvahelise õiguse professor Friedrich Fromhold (venepäraselt Fjodor Fjodorovits) Martens.¹⁹ Ehk polnudki teisi suuremaid ajendeid Uluotsa kui edasirühkija jaoks ülikoolivaliku suhtes enam vajagi, kui teda lummanud Martensi nimi?²⁰

On enam kui tõenäoline, et ka Uluots sõitis Pärnust Peterburi ikka samal marsruudil, millest teekonnalõigu Pärnust Valgani on meile seoses Martensi biograafia lehe pühendatud romaaniga ilukirjanduslikult nii elavaks kirjutanud Jaan Kross (*Martensi ärasõit*). Reaalses ajas toimus Uluotsa sõit Peterburi aga vaevalt aasta pärast seda kui prof Martensi elu oli lõppenud just ühel sellisel reisil. Eestikeelsed ajalehed oma järelhüüdes 1909. aastal ei jätnud tol korral kaasmaalastele märkimata, et kuulus juuraprofessor ja diplomaat oli sünnipoolest eestlane. Nüüd aasta hiljem oli alustanud teed Peterburi veel üks edasirühkija eestlane, kes jõudis seal oma esimese juristidiplomini alles 1915. aastal, kui maailm oli juba haaratud kõike hävitada soovivatest Esimese maailmasõja leckidest.²¹

¹⁸ J. Semper. Mälestused. Lk 165.

¹⁹ F. F. Martensi (1845–1909) eeskujud on loonud eestlaste jaoks rahvusvahelise õiguse professori prototüübi, mida omal ajal järgisid prof Ants Piip (1884–1942), Nikolai Kaasik (1900–50); praegu Rein Müllerson (1944), Eimar Rahumaa (1948). Paistab, et sama prototüüp on silme ees ka meie järelkasvul, Berliinis doktoritööd kirjutaval Lauri Mälksool.

²⁰ Sellisele spekulatsioonile ajendas autorit kunagine vestlus prof Leo Leesmendiga (1902–86), kes kasvas üles Pärnus just samas Aia tänavas ja kes 1909. aastal oli vaid seitsmeaastane. L. Leesment meenutas, et noorusele vaatamata oli ta juba lapsena teadlik (ilmselt ei mänginud siin isegi nii olulist rolli asjaolu, et ta isa oli Pärnus advokaat, kui just asjaolu, et Martensi maja asus poisikeste lubatud mängumaade piires), et selles väikeses majas suvitav Martens on üks väga-väga tähtis härra.

Valmistumine teadlasekarjääriks

Kui Uluots 1915. aastal Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas oma juristidiplomini jõudis, oli ta sel hetkel üks Vene impeeriumis vaid *123 eestlasest*, kes omasid õigust nimetada end akadeemilise juriidilise haridusega inimesteks.²² Soovi korral võis neile juurde arvata veel 118 eesti rahvusest juuraüliõpilast Vene impeeriumi erinevate ülikoolide õigusteaduskondades.

J. Uluotsa õpingute perioodist Peterburi ülikoolis eristuvad selgelt kaks perioodi: ettevalmistus praktiliseks juristitööks (1910–15) ja professori kutseks (1916–18). Oma õpingute esimesel perioodil paistab ta olevat täielikult arvestanud sellega, et teenib kord leiba advokaadina²³ või siis praktikale orienteeritud jurist-ametnikuna. Tema mittejuristidest kaaslased Peterburis väitsid, et Uluotsa huvid olevat piirdunud suuresti vaid jurisprudentsiga.²⁴ Tema kitsamaks erialaks sai eraõigus. Teadaolevalt kirjutas ta üliõpilasena sel teemal vähemalt kolm uurimistööd. Neist üks oli pühendatud nafta tootmise õiguslikele aspektidele Vene impeeriumis (*Право добывания нефти в России*), teine oli kirjutatud küll rooma õigusest, kuid ka selle uurimisobjektiks olid maavarade kaevandamisega seotud küsimused (*Право на ископаемые (недра земли) по римскому праву*). See temaatika lubab meil isegi spekuloida, et praktilise meelega maapoiss J. Uluots ei välistanud võimalust näha end tulevikus mõne naftafirma ametnikuna näiteks Bakuus. Kolmandaks oli omandiõiguse teemaline lõputöö.²⁵ Lõputöö kaitsmine andis õiguse *esimese järgu diplomile*, mis võimaldas jääda ülikooli juurde professori kutseks valmistuma. Võib oletada, et just selle ülikooli lõputöö ettevalmistamise ajale viitab oma mälestustes J. Semper, kui räägib ühel ülikoolisüvel Pe-

²¹ ERA. 4408-1-2. Eesti Vabariigi peakonsulaadilt Leningradis ja EV Välisministeeriumilt saadud kirjad selle tunnistuse väljasaatmise kohta. Eesti peakonsulaadi asekonsul Jaan Kanger teatas 11. juunil 1926. a, et kuna [NSV Liidu] Välisministeeriumi Agentuur meile dokumentide väljanõudmise asjas alati on vastu tulnud, siis võib oletada, et teisi dokumente ka tõepoolest võimata oli saada, sest revolutsiooni ajal on arhiivid segi läinud.

²² Eesti akadeemilise taustaga haritlaste (607) ja selle aja eesti rahvusest üliõpilaste üldarvu arvestades (830) oli see arv aukartustäratav, kuid siiski väga väike juba paari aasta pärast sündiva Eesti riigi ülesehitamiseks. Eesti rahvusest üliõpilaste kohta 1915. aastal vt: **Toomas Karjahärm, Väino Sirk**. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997. Lk 165.

²³ Siit taas paralleel – ka tulevane kirjandusklassik A. H. Tammsaare arvestas üliõpilaspäevil Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas (1907–11) kindlalt sellega, et hakkab kunagi oma igapäevast leiba teenima advokaadina.

²⁴ Mälestustes võib leida vihjeid, et ka J. Uluotsale polnud võõrad noortele mees-tele omased maailma tundmaõppimised. Palju energiat kulus tal ka korp! Rotalias ja mitte ainult organistatsiooni juriidiliste probleemide lahendamisele. Uluotsale kuulub näiteks au olla ka mitmete tänaseni tuntud tudengi- ja õllelaulude sõnade tõlkijaks jne. Vt selle kohta viide: **Jüri Saar**. Õllelaule tõlkinud Uluots taunis alkoholi. // Postimees. 2000. 13. jaanuar.

²⁵ EKM. EKLA. 194-23:45. L 2.

terburis Prantsuse omandiküsimuste uurimisse sügavalt süvenenud Uluotsast, kes elanud lausa midagi muud kuulmata või nägemata.²⁶

Uuritava temaatika töötas Uluots läbi nii ajalooliselt kui Vene impeeriumis kehtiva seadusandluse seisukohalt. Tema huvi ajaloo vastu (mis, teades tema tulevast tööd Tartu Ülikooli Eesti õiguse ajaloo professorina tundub meile tagantjärele igati ootuspärasena) oli antud probleemi puhul eelkõige alus teoreetilis-praktilisele arutlusele. Paistab, et ta oli otsustanud üht praktilist teemat sedavõrd perfektselt vallata, et akadeemilise haridusega juristina edukalt tööturule astuda.

Need näited tõestavad veelkord, et Uluotsa puhul oli tegemist noore mehe kohta tähelepanuväärse oskusega oma huvisid mingiks tervikuks kontseptsioneerida. Võibolla küll mõne konkreetse professori mõjutusel, kes tema akadeemilist tulevikku professionaalselt suunas.

J. Uluotsa saatus kujunes selliseks, et tema ettevalmistus teadlaseks-professoriks langes Esimese maailmasõja aastatesse ning oli kaugel ideaalsetest tingimustest. Petrogradi Ülikoolist polnud tal kaasa võtta mingit publikatsioonide pagasit. Tegelikult jäi ettevalmistus professoritööks Petrogradis lõpuni viimata, sest enda jaoks väljatöötatud programmi ta realiseerida ei saanud. Tema ettevalmistuse langemine rahuajale oleks kujunenud palju viljakamaks ja ilmselt ka rahvusvahelisemaks, sest Uluotsast mõned aastad varem õpinguid alustanud juuratudengid olid nautinud võimalusi siduda oma stuudium õpingutega Euroopas. Selle taga oli Vene impeeriumi haridusminister prof Kasso, kes ise oli saanud oma hariduse ja teadusliku ettevalmistuse Pariisis. Ilmselt just seetõttu oli ta väga kriitiline Vene impeeriumi ülikoolides teadlaste järelkasvu koolitamise suhtes, väites, et *Vene impeeriumis puudub teadusliku järelkasvu ettevalmistamiseks vajalik teaduslik atmosfäär*.²⁷ Vene impeeriumi haridusministri poolt oli see enam kui radikaalne seisukoht. Loomulikult tekitasid sellised arvamused rahvuslikku nõrdimust ja vaenu ministri vastu, kuid radikaalset ministrit see ei heidutanud ja ta suutis 1912. aastal läbi suruda seaduse, mille kohaselt Vene impeeriumi ülikoolidele tuli hakata tulevasi juuraprofessoreid ette valmistama kas Berliinis või siis ministri enda lemmikülikoolis Pariisis.²⁸

²⁶ J. Semper. Mälestused. Lk 200. Kas seda saab tõlgendada Semperi kombel, et juba üliõpilasena olevat *tema ilmes olnud võimalik välja lugeda tulevase suurmehe*, mis andnud tema kunagistele Pärnu klassikaalsalstele ja ülikoolikaaslastele võimaluse teda omavahel kutsuda ka *Magnus Suur*? Semperi mälestustest selgub, et Uluots üüris sel perioodil tudengituba ülikooli vahetus naabruses, et nii oma aega kokku hoida.

²⁷ Анатоли Е. Иванов. Высшая школа России в конце XIX—начале XX века. Москва: Институт Историй СССР, Академия Наук СССР, 1991. С. 214.

²⁸ Võibolla peitus just selles põhjus, miks J. Uluots suvevaheajal Petrogradis kõikeunustavalt Prantsuse omandiõigust tudeeris. Ehk terendas silmapiiril mingi dhkõrn võimalus pääseda prantsuse keele ja õiguse algkursuse omandamise järel õppima Pariisi. See versioon sobib sel ajal Petrogradis valitsenud olustikuga – A. E. Ivanovi andmetel saadeti aastatel 1912–15 Vene impeeriumist minister L. Kasso programmi raames stipendiaadina välismaale vähemalt poolsada noormeest. Vt: А. Е. Иванов. Высшая школа России. С. 215.

Uluots tundis ilmselt hästi kõiki professori kutseks valmistumise üksikasju, kuna tal oli võimalus nõu ja abi saada juba sel teel olevalt tulevase kolleegilt Ants Piibult (1884–1942). A. Piip oli saanud rahvusvahelise õiguse alast ettevalmistust nii Peterburis kui ka Berliini ülikoolis Franz von Liszti juures. Ta jõudis enne kõikepurustavat bolševike võimuhaaramist olla ka rahvusvahelise õiguse eradotsendiks Peterburis. See eeskuju sundis ilmselt ka Uluotsa pingutama, kuid vaatamata ponnistustele õnnestus tal vajalik esimese järgu diplomi saada alles 1916. aastal,²⁹ stipendiaatide välismaale saatmise kampaania oli juba lõppenud.³⁰

Akadeemilised ülikooliõpetajad – professorid ja dotsendid – kuulusid Vene impeeriumis kindlalt eliidi hulka. Kogu suure impeeriumi ülikoolide õigusteaduskondades (koos riiklike juriidiliste lütseumidega) tegutses enne Esimest maailmasõda (1913)³¹ vaid 137 professorit.³² Talupojaseisusest mehe jõudmine selle eliidi hulka oli pigem erand. Suures impeeriumis oli sel ajal vaid 20 professorit, kes tunnistasid oma biograafias, et pärinevad talupoja seisusest.³³ Vene impeeriumis õigusteaduse õppejõu tee valinule oli kasulik tulevast karjääri arvestades saada ettevalmistus just Moskvast või Peterburist.³⁴ Sealsed ülikoolid olid teadusliku järeelkasvu ettevalmistamise osas impeeriumis monopoolses seisundis ja 20. sajandi kahel esimesel aastakümnel kaitsti A. E. Ivanovi andmetel just nendes kahes ülikoolis 64,6 protsenti kõigist õigusteaduse-alastest doktori- ja magistritöödest.³⁵ Kõik see tõestab meile, et Petrogradi ülikooli juurde õppejõuks ettevalmistusele jäämine oli nii A. Piibule kui

²⁹ J. Uluots püüdis oma haridust tõendavaid dokumente hiljem Leningradist diplomaatiliste kanalite kaudu kätte saada. See õnnetus vaid osaliselt. 2. juunil 1926. a NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi agentuuri poolt Leningradis väljastatud tõendis mainitakse, et I järgu diplomi ärakirja ei leitud (ERA. 4408-1-2. L 5). Küll sai ta kätte 3. novembril 1915. a Peterburi ülikooli juures asunud eksamikomisjoni tõendi, mis kinnitab talle II järgu diplomi väljastamise õigust ning samuti õigust saada I järgu diplom pärast kirjaliku lõputöö esitamist (ERA. 4408-1-2. L 2). Samuti Peterburi õpperingkonna kuraatori tunnistus 3. augustist 1916. a Uluotsa jätmisest alates 20. maist 1916. a kuni 1. jaanuarini 1918. a ilma stipendiumita Petrogradi ülikooli õigusteaduskonna eraõiguse õpetooli juurde õppejõu ja professori ametiks valmistuma (ERA. 4408-1-3. L 3p).

³⁰ A. E. Ivanovi andmetel oli 1915. a Vene impeeriumist välismaal olnud veel kuus stipendiaati. 1916. aastal enam stipendiaate välismaale ei saadetud. A. E. Иванов. Высшая школа России. С. 215.

³¹ Koos erakorraliste professoritega.

³² А. Е. Иванов. Высшая школа России. С. 215.

³³ Samas. С. 224.

³⁴ Akadeemilise karjääri tegemine Peterburis oli eestlaste jaoks psühholoogiliselt lihtsam, sest sama ülikooli seinte vahel oli juba üks eestlane (F. F. Martens) professoriks saanud. Samuti said uued professorikutset taotlevad eestlased toetust sellest Martensi vaimsest pärandist Peterburi/Petrogradi ülikoolis. Martensi kolleegid, sõbrad, õpilased tegutsesid ju ülikoolis edasi ja nende jaoks olid näiteks A. Piip ja J. Uluots jt eestlased Martensi kodukandi mehed, keda austusest oma varalähkunud kolleegi ees tuli igati toetada ja aidata.

³⁵ А. Е. Иванов. Высшая школа России. С. 208.

J. Uluotsale saatuse kingitus, millega nad ülikooli tulles polnud kuidagi osanud arvestada.

Vaatamata hiljutise haridusministri arvamusele, valitses J. Uluotsa ligi kaheaastase professori kutseks valmistumise perioodil Petrogradi Ülikoolis hea akadeemiline kliima. Tema erialal (rooma õigus ja eraõigus) tegutsesid noorpõlves Berliini ülikoolis teadusliku kooli saanud professorid David D. Grimm (1864–1941)³⁶ ja Karl Wilhelm Seeler (1861–1925)³⁷ ning väidetavalt õigusteoorias Uluotsa sügavalt mõjutanud professor Lev (Leon) Petrazitski (1867–1931). Viimane oli üks selle põlvkonna Vene impeeriumi juuraprofessoritest, kelle teaduslik pärand rahvusvaheliselt on tõesti olnud mõõtuandev.³⁸ See tähendas, et välismaal õppimine oleks ilmselt laiendanud tema üldist silmaringi, kuid erialaselt oleks ta pidanud end täiendama juba väga heas ülikoolis.

Uluotsa formaalse haridustee lõpuks on 22. veebruar 1918. a. Sel päeval otsustas professorikutseks valmistuv Jüri Uluots Petrogradiga hüvasti jätta ja tulla tagasi Eestisse.

Praktilise juristina Eesti Vabariigi hälli juures

1918. aastal bolševike vägivaldla eest Eestisse põgenenud Uluotsal tuligi esialgu tegutseda praktilise juristina. Ta esitas Eesti Vabariigi kohtuministrile taotluse leida tööd kohtusüsteemis, märkides, et võimaluse korral võiks see olla Läänemaal (Haapsalus). 25. novembril 1918. aastal kinnitati ta *ajutise rahukohtuniku* ametisse Haapsalus.³⁹ Kuid juhtus nii, et Läänemaale polnud talle antud kauaks ametisse jääda.

³⁶ Ernst Ein. Prof. D. D. Grimmi elukäik ja teaduslik tegevus. // Õigus. 1934. 6. Lk 283–288;

³⁷ Vt: Jüri Uluots. Professor dr. jur. Wilhelm Seeler. // Õigus. 1925. 7. Lk 161–163; Jüri Uluots. Dr. jur. Vilhelm Seeler. // Üliõpilasteleht. 1925. 12. Lk 258–260; Leo Leesment. In memoriam [Karl Wilhelm von Seeler]. // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abt. 47 (1927). S. 582–583.

³⁸ J. Uluotsa üks olulisi mõjutajaid Peterburis oli poola päritolu prof Lev (Leon) Petrazickij. L. Petrazickij oli Peterburi ülikooli õigusteaduskonna õiguse entsüklopeedia ja õigusfilosoofia professor; väga olulise juriidilise nädalaajakirja *Pravo* üks toimetajaid. Ta oli ka poliitik. Vene riigiduuma saadik. Pärast Vene impeeriumi kokkuvarisemist tegutses ta alates 1921. aastast Poolas Varssavi ülikoolis. Teda loetakse Venemaa psühholoogilis-sotsioloogilise õigusfilosoofia koolkonna rajajaks, mis vastandas end sel ajal valitsevale õiguspositivismile. Seda sidet (Petrazickij-Uluots) tasuks edaspidi kindlasti uurida. Allikaliselt on see ka suhteliselt lihtsalt teostatav, sest ka J. Uluots luges Tartu Ülikooli õppejõuks olles pidevalt loenguid õiguse üldõpetusest, millest on säilinud rohkem arvul omaaegseid üliõpilaste konspekte. Samuti tasub Petrazickij õigusfilosoofiliste vaadete mõju otsida J. Uluotsa õigusajaloolistest ja eriti õiguspoliitilistest vaadetest. Lev Petrazickij biograafia kohta vt: Jörg Baberovski. Lev Iosifovic Petrazickij (1867–1931). / Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von Antike bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Michael Stolleis. München: Verlag C. H. Beck, 1995. S. 480–481.

³⁹ ERA. 4408-1-1. L 1.

Nagu näitab Eesti Riigiarhiivis säilitatav Maanõukogu esimehe Karl Partsi kiri kohtuministrile 20. märtsist 1919, kutsuti Jüri Uluots Ajutise Valitsuse ja Maanõukogu Vanematekogu ühise otsusega Asutava Kogu jaoks *konstitutsiooni kava* välja töötama. Sellega oli alanud Uluotsa töö Eesti Vabariigi seadusandluse projektide väljatöötamisel. Paistab, et Uluots ei soovinud tegelikult ka ise enam Läänemaale jääda, sest 4. aprillil 1919. aastal esitas ta ise kohtuministrile palve enda üleviimise kohta Tallinna-Haapsalu rahuringkonna 1. jaoskonna rahukohtuniku ametist kohtuministeeriumi kodifikatsiooniosakonda.⁴⁰ Ta avaldas soovi jääda ka pärast töö lõppu põhiseaduse eelnõu kallal ministeeriumisse tööle. Nagu avaldusest selgus, arvas Uluots ise end enam sobivat töötama mitte avaliku, vaid eraõiguse vallas, milleks ta oli Peterburis ülikooli õppimise perioodil intensiivselt valmistunud. Kuid peatselt selgus, et tulevasest ministeeriumi ametniku karjäärist ei tulnud Uluotsal esialgu midagi välja. Tema tegevus kohtuministeeriumi nõunikuna lõppes ametlikult 1. juunil 1919, kui ta üheaegselt vabastati nii rahukohtuniku kui ka kohtuministeeriumi juurde komandeeritud nõuniku kohalt. Seda seoses tema valimisega Asutava Kogu liikmeks.⁴¹

Tartu Ülikooli liige

Tänase teadmise järgi määratles Uluots oma suhte Tartu Ülikooliga esmakordselt 1910. aastal – vastupidiselt baltisakslastest ning venelastest klassivendadele Pärnu gümnaasiumis oli ta otsustanud mitte minna edasi õppima Tartu Ülikooli, suundudes hoopis Peterburi. Kuid saatus viis ta just Peterburis (Petrogradis) kokku professoritega, kes ühel või teisel eluetapil olid olnud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõud (David D. Grimm, Karl Wilhelm Seeler jt). Jüri Uluotsa nimi ilmub Tartu Ülikooli asjaajamis-paberitesse teadaolevalt hiljemalt 3. juunil 1919. aastal kuraator Peeter Põllu vastuses haridusminister Johann Kartau järelepärimisele ülikooli taasavamise eeltööde kohta. Sellest kirjast selgub, et õigusteaduskonda loodeti esialgu tööle saada kaheksa professorit ja potentsiaalsete õigusteaduskonna õppejõudude nimekirjas oli märgitud ka Uluotsa nimi. Teda kavatseti kutsuda kaubandus- ja finantsõiguse õppejõuks.⁴²

⁴⁰ Uluots komandeeriti 7. aprillist 1919. a kohtuministeeriumi kodifikatsiooniosakonda juurde nõuniku kohusetäitjaks. (ERA. 76-5-305. L 4–5).

⁴¹ Samas. L 7.

⁴² Sellest nimekirjast leiame peale Uluotsa veel tulevase professori Nikolai Maimi, tulemata jäänud Michael Poska, tulevase rahvusvahelise õiguse professori Ants Piibu, poliitikasse jäänud Kaarel Einbundi (Eenpalu) ja hiljem poliitikast ka ülikooli (kuid mitte õigusteaduskonda) tulnud Jaan Tõnissoni, aga samuti tulevase professori Juri Filippovi nime. Vt: 1. juuli 1919. Ülikooli hoolekandja Peeter Põllu kiri EV Haridusministeeriumi eesti ülikooli avamise ettevalmistuste kohta. / Eesti ülikooli algus. Tartu Ülikooli uuestisünd rahvus-ülikoolina 1919. I. Koost. Helmut Piirimäe, Trt: Tartu Ülikool, 1994. Lk 51.

1919. a teise poole kohta pole pilt veel täielikult taastatud, kuid eesti-keelse Tartu Ülikooli avamisel 1. detsembril 1919 oli Uluots Tartus kohal ja seekord lausa aukülaliste hulgas – Asutava Kogu esindajana.

Tartu Ülikooli avaaktus sai ilmselt paljus otsustavaks Uluotsa järgnevale elule. 31. detsembril 1919. aastal otsustas Tartu Ülikooli ajutine nõukogu tema valimise Rooma õiguse õppetooli juurde *dotsendiks*,⁴³ see tähendas aga, et temast oli saanud veel enne Tartu Ülikooli õigusteaduskonna ametlikku avamist selle teaduskonna koosseisuline õppejõud.

J. Uluotsa osa mõistmiseks Eesti õigusteaduses ja kõrgema juriidilise hariduse ajaloos tasub meenutada, et ta oli **üks kolmest eesti soost juristist** (lisaks veel Nikolai Maim ja Ants Piip), kes panid aluse eesti-keelsele õigusteadusele Tartu Ülikoolis.

Õigusteadlane ja -organisaator

Jüri Uluotsa tegevuses põimuvad läbi teadlase ja teadusorganisaatori töö. Ja muidugi saame seda tööd hinnata konkreetses ajas. Ahvatlevad võimalused kaaluda tema tehtut teiste 20. sajandi juristidega ei pruugi mitte alati olla tõsiselt võetavad.⁴⁴

Kui Uluots oli just saanud kolmekümne aastaseks (1920), sai ta asuda tegutsema õpitud alal – Tartu Ülikooli õigusteaduskonna korralise õppejõuna (esialgu dotsendi ja siis professorina).

Tema võimed ülikooli õppejõuna said kolleegidele selgeks juba esimesel tööaastal. Kuid veelgi enam hakati märkama ja hindama tema organiseerimisvõimet ülikoolielu korraldamisel. Uluots jagas pidevalt oma energiat õppejõu koormuse ja administratiivsete ülesannete vahel. 1. jaanuaril 1921 sai temast õigusteaduskonna sekretär.⁴⁵ See oli aga vaid esimeseks trepiastmeks ülikooli administratiivses karjääris, mis viis ta kümnekonna aasta pärast Tartu Ülikooli prorektoriks (1934). Uluots läheb ajalukku kui esimene eestlane, kellest sai Tartu Ülikooli Eesti õiguse ajaloo professor. Tema oli üks nendest teadlastest, kes kujundasid 20. sajandil välja Eesti rahvusliku ajalooteaduse.

Oma teaduslikest tegemistest paistis Uluots ise kõige olulisemateks pidavat kahte tööd: saksakeelset monograafiat *Grundzüge der Agrargeschichte Estlands* ja *Eestlaste lepingud võõrastega 13. sajandil*.⁴⁶ J. Uluotsa osast omaaegse Eesti ajalooteaduse ja õigusteaduse arendamisel annab hea pildi kirjavahetus teiste teadlastega nii Eestis⁴⁷ kui

⁴³ EAA. 2100-2-1277. L 50p.

⁴⁴ Vt: Õiguse grand old man. / Kirjutamata memuaare. Katkendeid kaasaegsete elukroonikast helilindil. Kogunud ja paberile pannud Lembit Lauri. Tln: Perioodika, 1989. Lk 14–26.

⁴⁵ EAA. 2100-2a-30. L 3–4. Tartu Ülikooli rektor H. Koppel teatas oma kirjas, et 12. veebruaril 1921. aastal kinnitati dots Jüri Uluots ülikooli ajutise nõukogu poolt õigusteaduskonna sekretäri ametisse alates 1. jaanuarist 1921. a.

⁴⁶ ERA. 4408-1-2. L 2.

⁴⁷ Vt: ERA. 4408-1-26.

Joonis 4. Eesti Teaduste Akadeemia 1938. aastal. I rida vasakult: Hugo Kaho, Jüri Uluots, Edgar Kant, Karl Schlossmann, Julius Mark, Paul Kogerman, Lembit Puusepp. II rida vasakult: Gustav Suits, Hendrik Sepp, Aleksander Paldrock, Theodor Lippmaa, Hans Kauri, Ernst Öpik, Oskar Loorits. (EKM. EKLA. C-32:1).

välismaal.⁴⁸ Neid kirju lugedes on mõistetav, miks just Jüri Uluots kuulus ainukese juristina nende kaheteistkümne teadlase hulka, kes panid aluse Eesti Teaduste Akadeemiale (1938).

Akadeemiline õpetaja

J. Uluotsa tegevus akadeemilise õppejõuna on seotud eelkõige Tartu Ülikooliga, kuid meenutagem ka tema tööd Tallinna sõjakoolis. Arvestatav on tema mõju akadeemilisele järelkasvule, mida ta kandis Rotalia vilistlasena. Viimase tähtpäeval (1938) avaldas Jüri Uluots oma elufilosoofilise nägemuse eesti haritlaskonna järelkasvule. Tema arvates on üliõpilased *andekam osa ühiskonnast; üliõpilased on seega kõige rohkem ühiskondlikult toetatav ja kõige kauem ettevalmistatav osa ühiskonnast; ülikoolilõpetanu on tavaliselt määratud täitma sääraseid ülesandeid, mis vastavas ühiskonnas on kõige kvalifitseeritumad ja seetõttu samale ühiskonnale ainult oma kõige andekama ja ettevalmistatuma osa kaudu teostatatavad. Ühiskond oma olemises oleks rängalt rabatud, kui ta kvalifitseeritumad ülesanded jääksid oma vastava osa andekuse või ettevalmistuse puudulikkuse tõttu täitmata. Üliõpilased on seega ühiskondlikult kutsutud maksimaalsel määral oma intellektuaalseid ja moraalseid või-*

⁴⁸ Vt: ERA. 4408-1-29...31, 34, 39...40 jt.

meid arendama ning vastaval alal kvalifitseeritud ülesannete täitmiseks ette valmistuma. Kui see sünnib, siis pole ühiskonna kasvav andekus jäänud kasutamata ning ühiskondlikud kulutused katmata. Noorus on ilus aeg, noorus ei tule üal tagasi! Eelnevast ilmneb, et see värss on sügavamõtteline mitte ainult individuaalse elu, vaid ka sotsiaalse elu vaatepunktilt.⁴⁹

Noorema põlvkonna poolt peeti Uluotsa oma vaadetelt konservatiivseks professoriks.

Riigimees

Parafraaserides Oskar Lutsu *Kevadet* võime öelda, et kui Jüri Uluots 23. veebruaril 1918. aastal Peterburist Tallinna jõudis, oli Eesti riigi väljakuulutamise juba alanud. Esialgu kunagises koolilinnas Pärnus ja järgmisel hommikul Tallinnas Raekoja platsil olevat Uluots lugenud vist oma sõnastuselt kaunimat juriidilist teksti meie õigusajaloos – *Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele* – mis deklareeris meie omariikluse sünni. Uluots on ise tunnistanud, et see hetk läks talle väga hinge, sest tema kõrval seisnud lihtsad inimesed, kes seda teksti lugedes liigutusest nutnud.⁵⁰ Täna võime öelda, et ehk just siis süttis J. Uluotsa hinges püüe lüüa oma juristi oskustega kaasa Eesti Vabariigi väljaarendamisel.⁵¹

Kuigi Eesti Vabariigi Iseseisvusmanifesti trükivärv polnud veel kuivanud, tuli noorel riigimeheks rühkijal endale aru anda, et omariikluse poliitilisel maastikul ei laitanud kaugeltki tühjus. Eesti omariikluse esimene eliit oli juba kujunenud ja Tallinnas veel tundmatul Uluotsal tuli oma võimeid varem poliitikasse tulnutele alles tõestada.

Esimene daatum, mis näitab tema liikumist riigi õigusliku süsteemi ülesehitajate hulka, pärineb 20. märtsist 1919. a, mil Maanõukogu (Maapäeva) esimees Karl Parts (hilisem Eesti Vabariigi esimene Riigikohtu esimees) oma kirjas kohtuministrile teatas, et rahukohtunik J. Uluots antaks vabaks Asutava Kogu jaoks uue riigi *konstitutsiooni kava koostamiseks*.⁵² Jäägu siia märge ajaloo jaoks, et Uluots oli igal juhul esimese Eesti Vabariigi põhiseaduse kava kirjutamise juures. Kuid see kõik on vaid algus tema tegevuses riigile vajalike seaduseelnõude ettevalmistajana. Ise on ta rõhutanud oma rolli 1922. a Asundusseaduse eelnõu valmimisel, mis oli aluseks seadusele riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks

⁴⁹ Vt: **Jüri Uluots**. Üliõpilane ja ühiskond. // Üliõpilasleht. 1938. 9/10. Lk 286.

⁵⁰ Vt: Päikesekiir sügistaevas. Prof. J. Uluotsa mälestusi 24. veebruarist 1918. // Postimees. 1943. 24. veebruar. Selles mälestuskillus on ka märge, kus öeldakse, et neid mälestusi on ta varem esitanud ühes oma varasemas kõnes, mis ilmunud ka trükitis. See näitab meile seda, kui oluline see mälestus J. Uluotsa jaoks oli.

⁵¹ Kui Eestis hakatakse kord jälle kirjutama Eesti omariikluse sünni ajalugu, siis võiks J. Uluotsaga ühel ajal poliitikasse tulnud põlvkonda nimetada *vahetult 24. veebruari 1918 järgseks poliitike põlvkonnaks*.

⁵² ERA. 76-5-305. L 3.

andmise kohta. Samuti andis ta panuse ka Eesti Vabariigi valitsemise ajutise korra kui ka Eesti Vabariigi põhiseaduse koostamisse.⁵³

23. aprillil 1919. aastal istus *Estonia* teatri kontserdisaali kogunenud Asutava Kogu koosolekul Eesti Maarahva liidu rühmas koos Konstantin Pätsi, Jaan Teemanti, Jaan Hünersoni, August Jürmani, Karl Ipsbergi, Jaan Raamoti ja Kristjan Kahoga ka Jüri Uluots.⁵⁴ Uluotsa poliitiline orientatsioon polnud tema nooruse ja õpingukoha tõttu paljude arvates ehk päris tüüpiline. Peterburist ja Moskvast tulnud akadeemilised mehed ja naised olid sageli, nagu väidab Jaan Lattik, poliitiliselt ikka roosat värvi, mis oli nagu mingi vene omapära, mida läbi mässude ja revolutsioonide kodumaale kaasa toodi. Uluots istunud erinevalt teistest rahulikult paremal tiival. Asutavas Kogus esines Peterburist tulnud teadusmees asjaliku jutuga ning põhjendas igat oma väidet selgesti ning sirgelt, nii et isegi vastasrindlased vaikinud ja kuulanud. Ka meeldinud noore poliitikamehe rahulik viis ja toon. See tekitas autoriteedi ja J. Uluotsa teeneid kasutati edukalt ka Eesti Vabariigi maareformi kaitsmisel rahvusvahelisel tasandil. Nii esindas ta riiki võõrandatud maade endiste omanikkude petitsiooni puhul Rahvasteliidus nõukogu ees, esinedes edukalt sel otstarbel ka Pariisis ja Genfis.⁵⁵ 1928. aastal sai temast Eesti-Saksa vahekohtu liige.

J. Uluots kuulus nende Eesti poliitikute hulka, kes tulid Asutavasse Kogusse ning jäidki poliitilisse ellu pidama. Ta valiti Põllumeestekogude esindajana I, II ja IV Riigikogu liikmeks. Põllumeestekogude jaoks teostas ta end jällegi kui jurist ja poliitik. Uluotsa enda väitel kuulus tema loomingu hulka ka Põllumeestekogude poliitiline programm, mis võeti vastu 1926. aastal erakonna IV kongressil.⁵⁶

Meie kaasaegne poliitiline kultuur on kirjakultuur. Siin on ikka väga olulist rolli mänginud ajalehed. Ka J. Uluotsa kui poliitiku tegi Eestis laiemalt tuntuks ajakirjandus. Nii oli see olnud ka eestlastest juristide-poliitikute Jaan Tõnissoni, Konstantin Pätsi, Jüri Vilmsi jt puhul. 1919–20. aastast sai J. Uluotsast päevalehe *Kaja* vastutav toimetaja.⁵⁷ 1937. aastal asus ta Tartus isegi *Postimehe* peatoimetaja kohale. Viimase episoodi osas valitseb ajakirjanduse ajaloo uurijatel ikka veel emotsionaalne *Tõnissoni kaitse* liin, kuid ka seda fakti tasuks kanda veidi laiemasse konteksti ning tunnistada, et Eesti poliitiline ajalugu oli tegelikult tunduvalt keerulisem, kui me vahel endale tunnistame. Kui võtta vaid suhteliselt lühike ajaline distants ja vaadata seda sündmust näiteks

⁵³ Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetused. II. Peatoim. Arno Rafael Cederberg. Trt: Loodus, 1926–29. Lk 545–546.

⁵⁴ Asutava Kogu protokollid. I. istungjärk, v. 1–2; vt ka: Eesti Asutav Kogu 70. 1919–1920. 1989–1990. Dokumente ja materjale. Tln: Perioodika, 1990. Lk 9.

⁵⁵ Protection des minorités en Estonie. Reforme agraire. Geneve, 1927. P. 30–61.

⁵⁶ Eesti biograafiline leksikon. Lk 546.

⁵⁷ Samas.

Joonis 5. Postimehe toimetus liikmed 1937. a sügisel. (EKM. EKLA. A-37:6851).

1944. a Tartu seisukohalt, siis ka *Postimehe* enda ridades paistis kunagine Tõnisson-Pätsi ja ka Tõnisson-Uluotsa suhe paljus hoopis uues valguses.⁵⁸

1930. aastate parlamentaarse kriisi eel ei puudunud palju, et Uluotsa oleks realiseerinud riigimehena ambitsiooni, milleni ta jõudis 1939. aastal. Ta tegutses aktiivselt ka kui jurist-ekspert (aruandjana) Riigikogu poolt algatatud põhiseaduse muudatuste eelnõudes. Kuid katsed põhiseadust päästa ei andnud tulemusi ja Eesti pidi tegelikult üle elama terava demokraatia ning konstitutsiooni kriisi. See ei möödunud valutult ka J. Uluotsale. Selle kriisi järel oli Ferdinand Karlsson see, kes kirjutas: *Oleks meil see poliitiline tarkus olnud, poleks meie vajanud ei 12. märtsi 1934, 8. detsembrist 1935, plebistsiiti 1936 ega Rahvuskogu ennast 1937. Meie demokraatias on veel palju hotentotlikku: hea on, kui mina sinu söön, halb aga, kui sa minu nahka paned. Aga ei suudeta ju omandada demokraatia sügavat tuuma kahe aastakümne kestel, milleks inglane vajab ligi tuhat aastat ja mida ei omandanud üialgi Kreeka, kõigest oma geniaalsusest hoolimata.*⁵⁹

Kui Rahvuskogu 1937. aastal kokku tuli, oli olemas põhiseaduse eelnõu, kuid seda projekti võeti üksmeelselt kui uue põhiseaduse väljatöötamise alust. Peaaegu üksmeelselt oldi nõus ka sellega, et pole niiõrd tähtis, kust alustatakse, vaid hoopis see, **kuhu jõutakse**.⁶⁰ Rahvuskogu

⁵⁸ *Postimees* uut aastakäiku alustades: Postimehe ajaloost ja toimetajatest. // *Postimees*. 1944. 17. juuni.

⁵⁹ **Ferdinand Karlson**. Muljeid, mõtteid, mälestusi. / Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tln. 1937. Lk 429.

⁶⁰ **August Mälk**. Isiklike mälestusi ja muljeid Rahvuskogust. / Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tln. 1937. Lk 415.

esimehena ja ühtlasi põhiseaduse üldaruandjana üritas Uluots tulemusteni jõuda mitte mehhaanilise häälteenamuse, vaid sisuga, kompromissiga. Lahkarvamuste puhul püüdis ta leida formulatsiooni, mis kõiki osapooli rahuldaks. Algul olevat kõrvaltvaatajale paistnud, et Uluotsa suhtumine esitatud põhiseaduse eelnõusse oli hindav, uuriv ja selgitav. Kuid mida aeg edasi, mida rohkem tungis ta eelnõu ehitusse, seda veendunumalt hakkas ta kaitsma selle põhialuseid. Ja lõpuks võitles Uluots väljakujunenud eelnõu eest kui ema oma lapse eest, väsimatult ja kirglikult. Ta võitles ja võitis. Eelnõu võeti Rahvuskogu poolt vastu niisugusena, nagu ta professor Uluotsa kaastegevusel välja kujunes.⁶¹ A. Tupits väitis, et oli mõnikord tagantjärele endamisi imestanud ja aukartustki tundnud selle suure töö ja vaevanägemise ees, mis langes Uluotsale osaks uue põhiseaduse valmistamisel. Uluots istunud kuude viisi, päev-päevalt hommikust hilisööni Toompeal koosolekutel, tihti ilma söömata ja magamata, aina kaaludes kujundatavaid põhiseaduse paragrahve, kõneldes, seletades ja tõlgendas neid.⁶² Ja seda suvisel kuumal ajal, mil iga inimene püüab linnamüüride vahelt välja põgeneda. Tihti muretsenud ümberolijad, et kas ta nii ennast veel enne töö lõppu läbi ei põleta. Aga Uluots pidas vastu. Rahvuskogu lõppkoosoleku kõnes ütles Jüri Uluots ise, et valminud põhiseadus on eelkõige *kokkuleppesaavutus, mis vastas täiel määral tõsioludele*.⁶³

Kontinuiteedi kandja

20. sajandi Eesti ajaloo üks keskseid küsimusi on Eesti riikliku kontinuiteedi säilitamise küsimus. Jüri Uluots oli see mees, kes õpetas Rahvuskogus, et Eesti riiklik iseseisvus on tekkinud õigusliku kontinuiteedi alusel eesti rahva poolt seaduslikul ja demokraatlikul alusel valitud ja elukutsutud institutsioonide kaudu. Inimesi, kes kannavad riiklikku kontinuiteeti, võidakse nende ülesandeist ära kiskuda vägivallaga. Põhiseaduse üldaruandjana olevat ta igati hoolitsenud, et põhiseadus looks olukorra, kus riiklike institutsioonide järjepidevus oleks tagatud.

Pärast 1937. a põhiseaduse vastuvõtmist sai Jüri Uluotsast Riigivolikogu esimees ja aastateks 1939–40 Eesti Vabariigi peaminister.⁶⁴ Samal

⁶¹ Artur Tupits. Kuidas valmistati uut Põhiseadust. // Põhiseadus ja rahvuskogu. Tln, 1937. Lk 411–412.

⁶² Artur Tupits väitis, et *meie reamehed, oleksime võib-olla mõnestki küsimusest läinud teinekord kergemalt üle, kuid Rahvuskogu esimees ning põhiseaduse üldaruandja prof. J. Uluots tungis iga küsimuse tuumani ega lasknud päevakorras enne edasi minna, kui kõik võimalikud poolt- ja vastuväited olid läbi kaalutud ja Rahvuskogu liikmete vahel võimalikult üksmeelne kokkulepe saavutatud*. Vt: A. Tupits. Kuidas valmistati uut Põhiseadust. Lk 411.

⁶³ Vt ka: Jaan Järve. Muljeid ja mälestusi Rahvuskogust. // Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tln: Rahvuskogu üldkoosoleku juhatuse väljaanne, 1937. Lk 420.

⁶⁴ Ministriks asunud professorid Uluots ja Piip vabastatakse ülikooli õppetööst. // Postimees. 1939. 25. oktoober.

Joonis 6. Eesti Vabariigi valitsus 1940. a juunis. Esimene rida vasakult: Nikolai Reek, Johan Laidoner, Jüri Uluots, August Jürima, Ants Piip. Teine rida vasakult: Oskar Kask, Leo Sepp, Albert Assor, Nikolai Viitak, Paul Kogerman, Artur Tupits. (EKM. EKLA. B-181:2648).

ajal oli ta ka Isamaaliidu esimees. Kui me tahame leida Uluotsa kui riigimehe kõige mustemat päeva, siis võibolla see polnudki 21. juuni 1940, vaid hoopis 28. september 1939. aastal, mil ta osales Moskvas läbirääkimistel Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel vastastikuse abistamise pakti sõlmimiseks.⁶⁵ Tundes üldist konteksti, võime vaid oletada, millist survet kandsid Eesti Vabariigi esindajad neil läbirääkimistel.

19. juuni hommikul 1940. aastal ilmus Tallinnasse Andrei Ždanov, kes ümbritsetuna vene sõjaväelastest hakkas kujundama järgnevaid sündmusi. 21. juunil 1940 umbes kell 15 teatas Ždanov president Konstantin Pätsile isiklikult uue peaministri kandidaadi Johannes Vares-Barbaruse, senise peaministri klassivenna nime. Kui Vares-Barbarus esitas Ždanovi korraldusel kell 17.30 uue valitsuse koosseisu, oli ministriks nimetatud veel teinegi klassivend, Johannes Semper. 29. juunist 1940 pärineb tagasihoidlik dokument, milles prof Jüri Uluots teatab Tartu Ülikooli rektorile: *Vabariigi Presidendi otsusega 21. juunil 1940. a. kell 22.20 olen*

⁶⁵ J. Uluotsa vennapoeg Ülo Uluots pühendas raamatu *neile, kel ei lubatud täita oma kohust*. Selles on juttu ka J. Uluotsa noorema venna leitnant Oskar Uluotsa (1904–91) saatusest. O. Uluots arreteeriti 14. juunil 1941. aastal Petseris koos suure osa Eesti ohvitseridega ja teda süüdistati, et ta *vend oli Pätsi valitsuses peaminister; samuti et oli suurkulaku ja mõisniku poeg, kes suhtus vaenulikult Punajärgi sissetulekuse ja nõukogude võimu taaskehtestamise Eestis*. Vt: **Ülo Uluots**. Nad täitsid käsku. Eesti ohvitseride saatus. Tln: Kaitseministeerium, Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit, 1999. Lk 370–371.

vabastatud peaministri ametist ning arvates 22. juunist 1940. a. asunud oma ametikohustusi jätkama Tartu ülikoolis korralise professorina.⁶⁶

Kaks aastat hiljem (1942) hindas J. Uluots seda sündmust Eesti Vabariigi riikliku kontinuiteedi seisukohalt järgmiselt: mittesõdiva riigi sõjaliseks okupeerimiseks ja selle riigi poolt selleks okupatsiooniks ühtegi põhjust andmata olid nõukogude sõjaväed Eestisse ilmunud ja sõjalise okupatsiooni jõuna siin tegutsema asunud. Rahvakoosolekud 20. juuni õhtul ja 21. juuni päeval, samuti valitsuse loomine toimetati ainult sõjalise okupatsiooni looritamiseks ja kaitsmiseks.⁶⁷

Üheks märgiks humanitaarsest vastupanust on ka prof Uluotsa kirjavahetus oma õpilase, tulevase tuntud õigusfilosoofi Ilmar Tammeloga (1917–82), kes õppis siis Saksamaal.⁶⁸ Nemad mõtlesid juba ajale, kui sõda on läbi... Nad mõtlesid teadusele, ülikoolile. Seetõttu oli ilmselt õigus eksiilvalitsuse esimesel kohtuministril Johannes Klesmentil, kes tõi küll juba Uluotsa surma järel arvas, et too kuulus nende väheste Eesti poliitikute hulka, kes olid oma tegevuses üle erakondade. Aegade ja olude muutudes võtavad poliitikud sageli omaks väga mitmesuguseid välispoliitilisi orientatsioone, kuid Jüri Uluotsa tegevus baseerus kogu ta elu vaid Eesti orientatsioonile.

J. Uluots kui riigimees tõuseb meie lähiajaloo esiplaanile taas Eesti Vabariigi valitsuse loomisel 18. septembril 1944. Küllap oli tal ka sel saatuslikul päeval silme ees 1918. a 24. veebruari hommik, mil inimesed ta kõrval olid härdusest nutnud, lugedes iseseisvusmanifesti. Kes vähegi tunneb J. Uluotsa vaateid Eesti riiklikule järjepidevusele, see teab, et vaatamata murtud tervisele ei saanud ta sellisel momendil loobuda vastutusest ja jääda lihtsalt pealtvaatajaks. Ta tegi koos oma mõttekaaslastega seda, mis nendes oludes üldse võimalik oli.

Jüri Uluotsa fenomen meie ajas

Jüri Uluots oli mees, kes sai elada oma elu nagu ta suutis, seda oma ajas ja oma võimaluste piires kujundades. Tahan esile tõsta tema oskust *realiseerida end oma ajas*. Ta aitas kummutada skeptikute arvamust, nagu poleks Eestil ja üldse Balti riikidel tulevikku ei oma geopoliitilise asendi, ei majandusliku potentsiaali ega isegi intellektuaalse potentsiaali nõrkuse tõttu. Uluotsa tegevus tõestas, et ka murrangumomentidel on eestlaste hulgas ikka leidunud isiksusi, kes suudavad kõige lootusetumates olukordades rahva huvides realiseerida ajalookäigu poolt väljapakutud võimaluse. J. Uluots on üks meestest, kes kirjutasid oma tegevusega

⁶⁶ EAA. 2100-5-80. L 22.

⁶⁷ Bolševike okupatsiooni algus Eestis. 21. juuni ja selle eellood. [J. Uluotsa mälestusi]. // Postimees. 1942. 20. juuni.

⁶⁸ Prof Ilmar Tammelo kohta vt: **Peeter Järvelaid**. Ilmar Tammelo (1917–1982). / Ilmar Tammelo varased tööd (1939–1943). Toimetanud, eessõna ja bibliograafia Peeter Järvelaid. Hamburg, 1993. Lk 11–30.

nime Eesti Vabariigi põhiseadusliku arengu ajalukku. Andes oma energia Eesti riigi väljaarendamiseks, rakendas ta oma jõudu ka selle demokraatliku olemuse kaitseks seestpoolt kui ka selle kontinuiteedi püsimise tagamiseks väljaspoolt tuleva ohu eest. Me ei tohi lasta täna endal pead segi ajada vahel ka väga elegantselt kõlavatest rahvusvahelise õiguse teoreetilistest mõttekäikudest, millest paljud on sündinud alles pärast Teist maailmasõda ja kust võib teha ehk järelduse, et igasugune vastupanu välisvaenlasele ja ka eksiilvalitsuse loomine oli ehk isegi mõttetu. Samas on ajalugu näidanud, et ühe rahva riikliku iseolemise tahe on sageli kõige olulisem, mis üldse riike elus hoiab. Raske on kaitsta riiki, mille rahvas ja riigimehed ei astu ise oma riigi kaitseks välja. Just 18. septembril 1944 toimus oli vaja oma oma rahva nimel otsustada, kas ja mida saab teha riikliku kontinuiteedi päästmiseks ja kaitseks. Küsida polnud siis kuskilt, oli vaja ise otsustada.

Väga olulised on J. Uluotsa teened Tartu Ülikooli õigusteaduskonna päästmisel aastatel 1942–44, mil tema eeskuju innustas üliõpilasi ja magistrantide hoolimata kõikehävitatavast sõjast oma õpinguid lõpetama ja kraade kaitsma.

Autorist

PEETER JÄRVELAID (1957) lõpetas 1981. aastal Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna. Õigusteaduse kandidaadikraadi kaitses ta 1990. aastal Moskva Juriidilises Kaugõppeinstituudis. Alates 1981. aastast on Peeter Järvelaid Tartu ülikooli õigusajaloo õppejõud, 1992–97 Tartu Ülikooli Eesti õiguse ajaloo korraline professor ja õppetooli juhataja. Alates 1997. aastast kuni tänaseni Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi nõunik ning Tallinna Bakalaureusekooli õigusteaduskonna õigusajaloo professor ja õppetooli juhataja ning 2000. aastast Akadeemia Nord õigusajaloo ja võrdleva õiguse professor ja õppetooli juhataja. Aastatel 1997–98 oli prof Järvelaid Läti Vabariigi Kõrgkoolide Rahvusvahelise Akrediteerimiskomisjoni ekspert õigusteaduse alal. Prof Järvelaidu põhiuurumisteeneks on silmapaistvate õigusteadlaste (sh Eestiga seotud) elu ja teadustöö. Sellel teemal on autor avaldanud rea artikleid ka *Kleios* ja *Ajaloolises Ajakirjas*.

Peeter Järvelaid kuulub mitmetesse Eesti ja rahvusvahelistesse teadusorganisatsioonidesse. Olgu siinkohal mainitud vaid mõned neist: Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, Õpetatud Eesti Selts, International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions, International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy (IVR) Saksa seksioon, European Association of Legislation, Baltische Historische Kommission, Fördeverein Hue de Grais e.V., Societe Jean Bodin pour Histoire des Institutions. Alates 1999. aastast on Peeter Järvelaid ajakirja *Osteuropa Recht* toimetuskolleegiumi liige.

Komid 1897. aasta rahvaloenduse andmete valgusel

Indrek Jääts

Sissejuhatus

28. jaanuaril 1897 toimunud I ülevenemaalise rahvaloenduse näol oli tegemist esimese ja viimase kogu tsaariaegset Vene impeeriumi (v. a Soome suurvürstiriik) hõlmava keskselt juhitud rahvaloendusega, mille käigus esitati kogu elanikkonnale samu küsimusi samaaegselt. Koguti väga mitmekülgne materjal, mis annab võimaluse võrrelda Venemaa erinevaid etnilisi rühmi. Järgnevalt püütakse selle rahvaloenduse avaldatud andmetele toetudes anda ülevaade komidest 19. sajandi lõpul.¹

Komid paistavad idapoolsete soome-ugrilaste seas silma sellega, et nende rahvuslik liikumine algas varem, juba 19. sajandi keskpaigas. Kuna 1897. a rahvaloenduse aines on mind huvitanud eelkõige kui taustinformatsioon komi haritlaskonna kujunemise ning komi rahvusluse algfaasi uurimisel, siis olen piirdunud nende teemadega otseselt seonduvate andmetega. Artiklis käsitletakse komide paiknemist, arvukust, osakaalu oma asuala rahvastikus, linna- ja maaelanikkonna arvulist vahekorda, kirjaoskuse levikut ning haridustaset, peamisi sissetulekuallikaid, samuti jaotumist konfessioonidesse ja seisustesse. Minu püüdeks oli välja selgitada, milline oli 19. sajandi lõpul komide koht Venemaa rahvaste, eriti soome-ugrilaste seas. Milline oli komide asend ja funktsioon multietnilise impeeriumi masinavärgis? Millised olid komi rahvusluse taust, eeldused, tõukejõud ja pidurid?

1897. a rahvaloendust on nii tema toimumisajal kui ka hiljem palju kritiseeritud, ja ilmselt õigustatult. Loenduse läbiviimine tohutul, etniliselt ja kultuuriliselt väga kirjul territooriumil oli keeruline ja raske üles-

¹ Artiklis vaadeldakse nii sūrja- kui ka permikomisid. Juba tsaariajal käsitles keskvoim sūrja- ja permikomisid eraldi, ehkki lähedases keelesuguluses olevate rahvastena (Энциклопедический словарь. Том XXIII (45). Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1898. С. 343). Ka 1897. a rahvaloenduse käigus vaadeldi sūrja- ja permikomisid (tollases pruugis sūrjaneid ja permjakke, vene keeles vastavalt *зыряне, пермяки*) eraldi ning kuna see annab võimaluse tuua välja nende kahe rühma vahelisi erinevusi, siis olen selle juurde jäänud. Samas arvan, et keskvoimudepoolse vahelesekkumiseta oleks võinud kujuneda mõlemat rühma hõlmav komi rahvus. Lühiduse ning ajastuomase hõngu tõttu olen artiklis kasutanud etnonüüme *sūrjan* ja *permjak*, ilma, et need minu käsitluses komide suhtes mingit halvustavat hinnangut sisaldaksid.

anne ning käis tollasele Vene bürokraatiale üle jõu. Rahvaloenduse ettevalmistuse, läbiviimise ja andmetöötuse kuulsaim ning ägedaim kriitik, kes on hilisemaid uurijaid tugevalt mõjutanud rahvaloenduse andmete väärtusesse negatiivselt suhtuma, on Aleksander Kotelnikov.² Keskstatistikakomitee liikmena osales ta ise vahetult rahvaloenduse protsessis. Puudused ilmsid juba loenduse ettevalmistamisel. Mitmed küsimused jäid korralikult läbimõtlemata, kasutatavad terminid olid sageli määratletud väga pealiskaudselt ning jätsid nii küsijatele kui vastajatele üsna avara tõlgendamisruumi. Probleemiks oli kohalike eripärade ohtrus heterogeenses impeeriumis, sageli ei mahtunud need keskuses väljatöötatud raamidesse. Ilmselt esines kogutud andmete töötlemisel ja kängitsemisel ettenähtud lahtritesse ka teadlikke moonutamisi, ent mil määral, pole selge. Andmetöötusel tegi asjatundmatu ja nõrgalt järelvalvatud tehniline personal hulganisti ka lihtsaid hooletusvigu. Esialgne andmete töötlemise ja avaldamise kava oli suurejooneline, peagi aga selgus, et sellega ei tulda toime ning publitseerimisprogrammi tõmmati tublisti koomale.³

Puudustest hoolimata on 1897. a rahvaloenduse andmed väärtuslikuks allikaks muuseas ka etniliste protsesside ja rahvusluse uurimisel, sisaldades vajalikku taustateavet erinevate etniliste rühmade positsioonist paljurahvuselises impeeriumis. Arvan, et suhteliselt varakult ja hästi Vene riiki integreeritud komide puhul ei ilmnenu loenduse metoodilised puudused ehk sel määral kui impeeriumi venelastega asustatud tuumikaladest enam erinevate ääremaade asukate (nt Kaukaasia mägilased, põhjarahvad, moslemid) puhul. Loenduse küsimused ja mõisted pärinesid riigi keskusest ning vastasid komide asuala oludele kindlasti märksa paremini kui Kesk-Aasia moslemite või Siberi küttide ja kalastajate elukorraldusele. Vigu rahvaloenduse andmetes kindlasti esineb ning allikakriitika on vältimatult vajalik, ent üldjoontes peaks pilt siiski tegelikkusele vastama.

Artikli kirjutamisel kasutasin eelkõige rahvaloenduse ametliku väljaande komide asuala puudutavaid koiteid.⁴ Suur abi oli raamatust

² Александр Котельников. История производства и разработки всеобщей переписи населения 28-го января 1897 г. СПб, 1909.

³ Andmetöötuse ja publitseerimise kohta vt pikemalt: А.Котельников. История производства. С. 23–29, 46, 62, 74, 90–91; Veiko Berendsen, Margus Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Trt: Eesti Ajalooarhiiv, 1999. Lk 38–47, 68, 70.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издания центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Под редакцию Н. А. Тройницкаго. (I. Архангельская губерния. 1899–1904; VII. Вологодская губерния. 1901–04; X. Вятская губерния. 1904; XXXI. Пермская губерния. 1904). Ametlikku väljaannet tuntakse peatoimetaja, tollase Keskstatistikakomitee direktori Nikolai Troinitski järgi ka *Troinitski väljaandena*. Alternatiivid sellele väljaandele ülevenemaalisel tasandil puuduvad, sest algandmed reeglina hävitati andmetöötuse käigus ning paralleelpublikatsioone pole.

*Rahvused Vene impeeriumis 1897. aasta rahvaloenduse andmetel.*⁵ Ühelt poolt julgustas mind raamatu autorite kriitilisusest hoolimata positiivne suhtumine I ülevenemaalise rahvaloenduse andmetesse ja nende sarnane lähenemisnurk,⁶ teisalt võisin raamatu B köites avaldatud tabelleist leida vajalikke võrdlusandmeid kaardistamiseks komide asukohta Venemaa etniliste rühmade seas. Samas ei saa ainult selles raamatus avaldatud tabelitega mõne konkreetse Venemaa väikerahva uurimisel piirduda, sest andmed on esitatud küllaltki üldistatult.

Rahvus ja emakeel

Niisiis oli minu uurimisobjektiks üks etniline rühm (komid) Vene impeeriumi rahvaste seas. Sellest tulenevalt kujunes 1897. a rahvaloenduse keskseks mõisteks minu jaoks *rahvus*. Selle loenduse käigus määratleti inimese rahvus eelkõige tema emakeele põhjal. Loenduse korraldajad defineerisid *emakeelt* kui *keelt который каждый для себя считает родным*.⁷ Tundub, et loenduse ettevalmistamisel lähtuti, ilmselt 1872. aastal Peterburis toimunud VIII Rahvusvahelise Statistika Kongressi otsuste mõjul, subjektiivsest etnose määratlusest⁸ ning *emakeel*, mille alusel inimese rahvus pidi määratletama, defineeriti meelegraavaralt, andmaks küsitletavatele võimalust selle kaudu oma etnilist/rahvuslikku identiteeti väljendada.⁹ Venekeelset terminit *родный язык* võib mõista kui ema keelt (lapsepõlvkodu keelt), kodust keelt (perekonnas kasutatavat keelt) või kui armast, omast keelt. Eriti viimases tähenduses on rahvuse määramine emakeele alusel täiesti mõistlik, inimene väljendab

⁵ Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Henning Bauer, Andreas Kappeler, Brigitte Roth (Hrsg.). **Bd. A.** Quellenkritische Dokumentation und Datenhandbuch. **Bd. B.** Ausgewählte Daten zur Sozio-ethnischen Struktur des Russischen Reiches – Erste Auswertungen der Kölner NFR-Datenbank. Stuttgart: Steiner Verlag Wiesbaden, 1991. See raamat kujutab endast Saksamaal aastail 1985–89 suure teadlastekollektiivi poolt tehtud töö avaldatud tulemusi.

⁶ Raamatu autoreid, eriti üht võtmefiguuri Andreas Kappeleri, huvitab Venemaa kui paljurahvuseline impeerium ning erinevate etniliste rühmade koht selles. Nendegi jaoks on keskne uurimisobjekt rahvus.

⁷ А. Котеликов. История производства. С. 33.

⁸ Etnose definitsioonid jagunevad laias laastus subjektiivseteks ja objektiivseteks. Subjektiivsete definitsioonide kohaselt on inimese etnilise kuuluvuse määramisel esmaseks kriteeriumiks tema eneseidentifitseerimise grupi liikmena. Oluline on, et see enesemääratlus oleks grupi teiste liikmete poolt aktsepteeritud. Inimene on etnilises mõttes see, kelleks ta end peab ja kelleks teised teda tunnustavad. Objektiivsete etnose definitsioonide pooldajate jaoks on inimese etniline eneseteadvus sekundaarne, olulisemad on tema objektiivsed, välisel vaatlusel kindlakstehtavad omadused, näiteks rass, keel, usk ja kombed. Objektiivsete etnose definitsioonide pooldajad armastavad inimesi etnostesse lahterdada nende arvamust küsimata, lähtudes n.ö tegelikest kriteeriumitest. (Vt nt: Indrek Jääts. Setude etniline identiteet. Trt: Tartu Ülikool, 1998. Lk 10–20).

⁹ Brigitte Roth. Sprachen. / Die Nationalitäten. Bd. A. S. 150.

oma etnilist/rahvuslikku enesemääratlust talle kõige südamelähedasema, *oma* keele kaudu. Reeglina on selleks keeleks lapsepõlvkodu keel, mis ühtlasi on ka perekonnaringis kasutatavaks koduseks keeleks. Multietnilises ühiskonnas on aga situatsioon sageli keerulisem ning siit ka 1897. a rahvaloendusega seonduvad probleemid ja kriitika. Lõdvalt defineeritud mõiste *emakeel* jättis loendajaile ja loendatavaile avarad tõlgendusvõimalused. Pole selge kas ja kui sageli seda mõisteti kui päritolule, etnilisele/rahvuslikule kuuluvustundele viitavat või igapäevast suhtlemiskeelt. Kogutud andmete töötlusel kalduti lähtuma tollases ühiskonnas juurdunud objektiivsest etnose määratlusest. Kui emakeel tundus olevat muude andmetega vastuolus, siis arvestati rahvuse määramisel ka neid. Näiteks kui venestunud tsuktš valis endale emakeeleks vene keele, ent seisuse järgi oli muulane,¹⁰ siis määratleti ta ikkagi tsuktšina. Komide puhul sai rahvuse kindlaksmääramisel aluseks olla vaid emakeel, sest teiste andmete alusel nad venelastest ei eristunud. Kriitikute väitel moonutas selline praktika andmeid venelaste kasuks.¹¹ Samas aga viitas vene keele emakeeleks valimine komi päritolu inimese puhul olulistele nihetele etnilises identiteedis. Kes vene keele oma emakeeleks kuulutas, tahtis venelane olla, ta oli venestumas või venestunud. Seega, kui lähtuda subjektiivsest etnose määratlusest, siis on 1897. a rahvaloenduse andmed, vähemalt komide puhul, usaldusväärsed. Ilmselt oli tollase Vene impeeriumi etnilise koostise väljaselgitamiseks otstarbekam kasutada pruugitud kaudset teed (rahvuse määratlemine emakeele alusel), kui küsida otsestelt: *Mis rahvusest Te olete?* Suur osa Venemaa elanikkonnast elas tollal veel rahvusluse eelses ajastus, etniline identiteet polnud nende jaoks esmatähtis probleem ning küsimus rahvuse kohta jäänuks väga paljudele arusaamatuks.¹² Seevastu on keel suuremale osale etnilistest rühmadest esmaseks kriteeriumiks enese teistest eristamisel.

¹⁰ Mõiste *инородец* tähistas võdrast või mittelähedast elanikkonda (*инородные обитатели*). Venelased selle kategooria alla ei käinud, nemad olid riigi jaoks *otad* (vt ka: V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus. Lk 103).

¹¹ Nõukogudeaegsetel rahvaloendustel küsiti rahvusliku kuuluvuse ning emakeele kohta eraldi. 1926. a andmeil väitis 94,2% riigi elanikkonnast oma emakeeleks oma rahvuse keele. Neile andmetele toetudes hinnati venelaste osakaalu näitajat tsaarigaegsete rahvaloenduste andmetes, kus rahvus oli määratud emakeele alusel, tegelikust u 8% suuremaks ja seda teiste rahvuste arvel (С. И. Брук, В. М. Кабузан. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.). // История СССР. 1980. З. С. 90–91). 1926. a andmete kasutamine 1897. a andmete kriitikaks pole minu arvates õigustatud, kuna tegemist oli etnilise/rahvusliku identiteedi mõttes täiesti erinevate ajastutega.

¹² B. Roth. Sprachen. S. 149–151.

Joonis 1. Komide asualad Venemaal 19. sajandi lõpul.

Arvukus, paiknemine ja osakaal

1897. a rahvaloenduse andmeil oli Vene impeeriumis kokku 258 309 komi, neist 153 618 sürjanit ja 104 691 permjakkki.¹³

Sürjanite peamiseks asualaks olid Arhangel'ski kubermangu Mezeni ja Petšõora maakonnad ning Vologda kubermangu Jarenski ja Ust-Sössolski maakonnad. Arhangel'ski kubermangus oli kokku 23 259 ja Vologda kubermangus 114 966 sürjanit.¹⁴ Kokku elas neis maakondades 89,6% sürjanitest (137 600). Niisiis asus enam kui kümnendik (16 018) sürjaneist juba 19. sajandi lõpul väljaspool oma põhiasuala. Enam oli sürjaneid Tobolski (7083), Permi (4474) ja Tomski kubermangus (1860).¹⁵ Permjakide peamiseks asualaks olid Permi kubermangu

¹³ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 001.

¹⁴ Архангельская. Т. 3. Tab. XIII; Вологодская. Т. 2. Tab. XIII.

¹⁵ B. Roth. Sprachen. S. 230; Пермская. Tab. XIII.

Solikamski ja Tšerdõni maakonnad ning Vjatka kubermangu Glazovi ja Orlovi maakonnad. Permi kubermangus oli kokku 92 641 ning Vjatka kubermangus 10 464 permjakkki.¹⁶ Permjakidel diasporaa peaaegu puudus. 97,8% neist (102 433) elas oma põlisel asualal.¹⁷

Milline oli komide osakaal oma kodumaa rahvastikus ning kellega nad oma asuala jagasid? Sellele küsimusele vastamist raskendab asjaolu, et Venemaa administratiivjaotus ei järginud etnilisi piire, rahvaloenduse andmed on aga esitatud maakondade kaupa ning neist tuleb lähtuda.

Arhangeliski kubermangu Mezeni maakonna sürjanid elasid eelkõige Mezeni jõe ülemjooksul. Maakonna elanikest moodustasid nad vaid 4,4%, põhirahvastikuks olid venelased (91,2%), neenetseid (tollases pruugis samojeede) oli 4,2%. Petšoori maakonna elanikest moodustasid sürjanid 62,8%, venelasi oli 29,2% ja samojeede 7,9%.¹⁸ Vologda kubermangu Jarenski maakonna elanikest moodustasid sürjanid 68,9%. Nad elasid küllaltki kompaktselt maakonna idapoolses osas, Ust-Sõssolski maakonna sürjanite vahetus naabruses. Jarenski maakonna teiseks põhirahvuseks olid venelased (30,9%). Ust-Sõssolski maakonna elanikest oli sürjaneid 92,3% ja venelasi 7,6%.¹⁹ Ust-Sõssolski maakonda võib pidada sürjanite seisukohalt õnnelikuks juhuseks, seal elas 54% Venemaa sürjaneist (82 936) ja see oli peagu tervenisti nende päralt. Maakondliku semstvo kaudu oli sellel situatsioonil ka teatav poliitiline väljendus kohaliku võimu tasandil. Permi kubermangu Solikamski maakonna põhielanikeks olid venelased (70,5%). Permjakid elasid maakonna lääneosas ja moodustasid 28,4% elanikest. Tšerdõni maakonna elanikest olid 73,1% venelased. Maakonna lääneosas ja ka Jazva jõe basseinis elavad permjakid moodustasid 25,4% maakonna elanikest. Lisaks oli seal üsna palju sisserännanud sürjaneid.²⁰ Vjatka kubermangu Orlovi maakonna elanikest moodustasid Letka jõe kesk- ja ülemjooksul elavad permjakid 2,4%, maakonna põhielanikkonnaks olid venelased (97,5%). Glazovi maakonnas Kaama ülemjooksul elavad permjakid moodustasid maakonna elanikest vaid 1,4%. Venelasi oli Glazovi maakonnas 54%, udmurte (tollases pruugis votjakke) 41,6% ja tatarlasi 2,1%.²¹

¹⁶ Пермская. Таб. XIII; Вятская. Таб. XIII. Vjatka kubermangu Orlovi maakonnas, Letka jõgikonnas elavaid komisid (Sludka, Prokopjevka jt külad) on arvatud ka sürjanite hulka (vt: Историко-культурный атлас Республики Коми. Москва; Дрофа, Дик, 1997. С. 69, 74, 80, 81).

¹⁷ Ilmselt elasid oma põlistel asualadel ka Permi kubermangu Ohhanski maakonna 82 permjakkki, ent selle väikesearvulise grupi jätan edaspidise detailse vaatluse alt välja.

¹⁸ Архангельская. Т. 3. Таб. XIII.

¹⁹ Вологодская. Т. 2. Таб. XIII.

²⁰ Пермская. Таб. XIII. Jazva komisid on peetud ka eraldi, kolmandaks komide rühmaks sürja- ja permikomide kõrval (vt nt: **Valev Uibopuu**. Meie ja meie hõimud. Peatükke soome-ugrilaste minevikust ja olevikust. Lund, 1984. Lk 222). 1897. a rahvaloenduse andmetes käsitletakse jazvakomisid permjakkidena.

²¹ Вятская. Таб. XIII.

Seega olid komid enamuses vaid Petšooras, Jarenski ja Ust-Sõssolski maakonnas. Teatavat võimalust poliitiliseks eneseteostuseks kohalikul tasandil semstvote kaudu omasid nad vaid kahes viimases, sest Arhangelski kubermangu kuulusas Petšooras maakonnas lubati semstvod luua alles 1917. aastal.

Maa ja linn

1897. a rahvaloenduse andmete kasutamist linnarahvastiku osakaalu uurimisel raskendab pisut see, et loendusel polnud linna mõiste üheselt paigas. Kui asula oli administratiivkeskuseks võidi selle elanikkond linnarahvastiku hulka arvata (näiteks Ust-Tsilma Petšooras maakonnas). Mõne administratiivkeskuseks mitteoleva väikelinna elanikkond jäi aga linnarahvastiku arvestusest välja. Seetõttu on andmed linnarahvastiku osakaalu kohta ilmselt ebatäpsed,²² ent kuna küsimuse all olevad asulad/linnad olid väikesed, siis see üldpilti oluliselt ei moonuta. Arvestada tuleb ka sellega, et linnades viibivad kasarmusõjaväelased on loetud linnaelanike hulka.²³

Vene impeeriumi sürjaneist elas linnades 6340 (4,1%, meestest 4,6% ja naistest 3,7%) ning permjakkidest vaid 366 (0,3%, meestest 0,6% ja naistest 0,1%). Impeeriumi kogurahvastikust moodustasid linlased aga 13,4% (meestest 14,3% ja naistest 12,5%).²⁴ Erinevus meeste ja naiste linnastumises viitab sellele, et urbaniseerumine oli käimas ning, et mehed olid aktiivsemad linnadesse asujad kui naised.

Sürjanite linnaks oli Ust-Sõssolsk (tänapäeval Sõktõvkar). Koos äärelinnade ja linnalähedaste asulatega oli seal 4464 elanikku, neist 3699 sürjanid (82,9%). Venelasi oli 16,4%. 58,3% sürjani linlastest elas selles linnas. Naabermaakonna keskus, 993 elanikuga Jarensk, oli vene linn. Venelased moodustasid 92,7% linna elanikest, sürjaneid oli 6,4%. Kubermangulinna Vologda 27 705 elanikust oli sürjaneid vaid 0,9%,²⁵ neist 243 sõjaväeteenistuses olevad mehed.²⁶ Vologda kubermangu elanikest oli linlasi 4,7%, kubermangu sürjanitest aga 3,5%.²⁷ Arhangelski kubermangu jäävate sürjanite asualade administratiivsete keskuste elanikkonnast moodustasid valdava enamuse venelased. Mezeni elanikest oli sürjaneid vaid 0,2% (18 inimest). Ust-Tsilma elanikest moodustasid sürjanid 1,1% (24 inimest). Arhangelskis oli vaid 29 sürjanit (0,1% linna elanikest). Arhangelski kubermangu elanikest moodustasid linlased 9,8%, kubermangu sürjanite seas oli linlasi aga vaid 0,3%.²⁸ Vene impeeriumi

²² **Brigitte Roth.** Region. / Die Nationalitäten. Bd. A. S. 516–525.

²³ **B. Roth.** Region. S. 519.

²⁴ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 001.

²⁵ Вологодская. Т. 2. Tab. XIII.

²⁶ Samas. Tab. XXII.

²⁷ Samas. Tab. XIII.

²⁸ Архангельская. Т. 3. Tab. XIII.

Tabel 1. Linnarahvastiku osakaal mõnede Vene impeeriumi etniliste rühmade puhul.²⁹

Rahvus	Osakaal (%)
sakslased	23,4
poolakad	18,3
venelased	15,8
eestlased	13,9
tatarlased	11,3
komid	02,6
karjalased	01,3
mordvalased	01,3
handid	00,9
neenetsid	00,8
marid	00,6
udmurdid	00,5
vepslased	00,4

suurlinnadest oli sürjaneid enam Moskvas (130), Varssavis (108) ja Peterburis (50).³⁰ Ilmselt oli tege- mist eelkõige sõjaväcs aega teeni- vate meestega. Loomulikult moo- dustasid sürjanid nende suurlinna- de rahvastikust vaid tühise murd- osa.

Permjakidel oma linna pol- nud. Enim oli neid Solikamskis (1,3% elanikest ehk 52 inimest). Tšerdõnis oli permjakke 9, kuber- mangulinnas Permias vaid 4. Permi kubermangu elanikest moodustasid linlased 6%, kubermangu permjaki- dest elas linnades aga vaid 0,1%.³¹ Samane oli lugu ka Vjatka kuber- mangus. Orlovis elas 1 permjaki nai- ne, Glazovis 1 permjaki mees, Vjat- ka linnas oli permjakke 2. Kuber- mangu permjakide seas oli linlasi vaid 0,05%, kubermangu elanike seas aga 3,2%.³² Permjakke ei olnud ka Venemaa suurlinnades. Moskvas oli permjakke 10, Peterburis 2.³³

Kokkuvõtteks saab öelda, et komid (eriti permjakid) kuulusid maa- rahvaste hulka. Neid polnud ei impeeriumi suurlinnades ega ka oma piir- konna kubermangu- ning maakonnalinnades. Huvitavaks erandiks oli Ust-Sõssolsk, mille elanikkonnast suurema osa moodustasid sürjanid. Industrialiseerumisega kaasneval urbaniseerumisel on rahvusluse seis- kohalt küllaltki oluline roll. Rahvusluse sünnieelduseks on reeglina tea- tav linnarahvastiku osakaal etnilise grupi liikmete seas. Rahvusluse sün- niprotsessid toimuvad tavaliselt linnakeskkonnas. Selles kontekstis olid idapoolsete soome-ugrilaste seast parimad võimalused rahvusluse tek- keks just Ust-Sõssolski piirkonna sürjanite juures.

²⁹ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 001. Võrdluseks etnilisi rühmi valides lähtusin püüest määratleda komide koht Vene impeeriumi erinevate rahvaste seas, eel- kõige aga teiste soome-ugrilaste suhtes ning oma piirkonnas.

³⁰ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 050.

³¹ Пермская. Tab. XIII. Tegelikult oli linlaste osakaal kubermangu rahvastikus ilmselt veidi kõrgem, sest paljusid 1300–6700 elanikuga väikelinnu linnadeks ei loetud (B. Roth. Region. S. 524).

³² Вятская. Tab. XIII.

³³ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 050.

Usk

Vene impeeriumi sürjaneist olid õigeusklikud 98,5% ning vanausulised 1,5%.³⁴ Permjakkidest oli õigeusklikke 97,5% ning vanausulisi 2,5%.³⁵ Ilmselt on andmeid moonutataud vanausuliste kahjuks ja õigeusklike kasuks. Õigeusk oli Vene tsaaririigis riigiusuks, osaks ametlikust rahvuslusest. Selles seoses oli alamate usuline kuuluvus oluline riiklik küsimus. Vanausulised ning õigeusu sektandid olid põlu all ning neile oli suunatud õigeusklik misjon. Loendajatel kästi Visla-äärsetes kubermangudes, kus oli probleeme endiste uniaatidega, eelistada õigeusklikke ning vaimulikkonnale lähedalsesivaid iskuid³⁶ ning ilmselt eelistati neid ka mujal. Seega pole 1897. a rahvaloenduse andmed komi õigeusklike ja vanausuliste arvilise vahekorra uurimisel ilmselt kõige usaldusväärsemad.

On ilmne, et valdava osa komidest moodustasid siiski õigeusklikud ning vanausulised olid kindlas vähemuses. Samas oli vanausuliste osakaal komide seas mõnel juhul kõrgem kui kohalike venelaste seas. Näiteks Vologda kubermangus moodustasid sürjanid 8,6% kubermangu rahvastikust, kubermangu vanausulistest aga tervelt 26,8%. Võib-olla selektub sürjanite üleesindatus Vologda kubermangu vanausuliste seas sellega, et nad elasid kubermangu hõredalt asustatud ääremaadel, olid ju just sedalaadi alad läbi ajaloo olnud vanausuliste pelgupaigaks. Rahvaloenduse andmetest selgus, et muud usud komide seas polnud esindatud.³⁷ Arvan, et selles osas on informatsioon usaldusväärne.

Asjaolu, et valdav enamik komisid olid õigeusku, mõjutas kindlasti komide kohta impeeriumi rahvaste seas ning seega ka komi rahvusluse arengut. Tänu Permi Stefani ja ta järglaste edukale, osalt emakeelsele misjonitööle komide seas, said komidest suhteliselt varakult tegelikud õigeusklikud. Erinevalt sunniiviisilisel ja pealiskaudsel õigeusustatud neenetsitest, hantidest, maridest ja udmurtidest puudusid komide seas animistid. Seega olid komid erinevalt luterlikest eestlastest ja sakslastest, katoliiklikest poolakatest, islamiusulistest tatarlastest või osalt paganlikest soome-ugri ja Siberi rahvastest valdavalt riigiusku ning rüügi silmis usaldusväärsed. Tähelepanuväärne on aga ka vanausuliste märkimisväärne osakaal komide seas. Vanausulised on ajalooliselt venelik nähtus ning viitab komide pikaajalistele sidemetele venelastega. Naabruses clavatest venelastest eristas komisid peamiselt keel.

Komide jaotumine konfessioonidesse ühendas neid teiste suhteliselt varakult ning hästi Vene riiki integreeritud etniliste rühmadega –

³⁴ Troinitski väljaandes kasutatakse jaotusi õigeusklikud (*православные*) ja ühisusulised (*единоверцы*) ning vanausulised (*старообрядцы*) ja õigeusust kõrvalekalduvad (*уклоняющиеся от православия*).

³⁵ Die Nationalitäten. Bd. V. Tab. 007.

³⁶ А. Котелников. История производства. С. 37.

³⁷ Архангельская. Т. 3. Tab. XIV; Вологодская. Т. 2. Tab. XIV; Пермская. Tab. XIV; Вятская. Tab. XIV.

karjalaste, vepslaste ja mordvalastega, samuti vadjalaste ja isuritega, samas aga nende rahvusluse arengut ilmselt ei soodustanud. Komid ei olnud usuliselt diskrimineeritud ja religioosne konflikt ei saanud olla komi rahvusluse mootoriks. Samas oli küllalt arvukal sürjani vaimulikkonnal oluline roll komi kultuuri ja komikeelse kirjasõna arengus. Permi Stefani algatatud emakeelsetest misjonitraditsioonidest lähtuv komikeelne vaimulik kirjandus oli tollal komikeelse kirjasõna ainus eksisteerimiskanal, mida esimesed komi haritlased (nt Georgi Lötkin) kasutasid komi kirja-keele arendamiseks.³⁸ Sürjanite omakeelne õigeusutraditsioon oli rahvusluse tekkele kahtlemata soodsaks eelduseks. Permjakide juurde ulatus see traditsioon vaid servapidi, oma vaimulikkonda neil polnud.

Sissetulekuallikad

1897. a rahvaloenduse andmete tegevusalasid ning sissetulekuallikaid puudutavat osa peetakse üldiselt ebaõnnestunuks. Vastav küsimus oli metodoloogiliselt läbi töötamata.³⁹ Termin *занятие* all mõisteti rahvaloenduse andmetes tegevusala või seisundit, mis on inimese peamiseks sissetulekuallikaks. Peamiseks probleemiks on see, et loenduse andmeid ei selgu inimese positsioon oma tegevusalal ega sotsiaalsed klassid. Näiteks võisid metallurgiast oma peamise sissetuleku saada nii tehaseomanik (kapitalist) kui lihttöeline (proletaarlane). Sellest on kahju, sest erinevate ühiskonnaklasside etniline koosseis oleks rahvuslusuuringute jaoks väga huvitav materjal. Hoolimata kirjeldatud puudustest sisaldavad I ülevenemaalise rahvaloenduse avaldatud andmed siiski huvitavat teavet selle kohta, kui levinud oli üks või teine tegevusala erinevate etniliste rühmade liikmete seas ning ühes sellega ka nende etniliste rühmade positsioon oma piirkonna ja kogu riigi majanduselus. Loendusandmetest võib välja lugeda, kui suur on mõne etnilise grupi liikmete sotsiaalne mobiilsus.

Andmetest selgub, et prestiižsematel ja enam haridust nõudvatel tegevusaladel, nagu haldus, vabad elukutsed ja kirikuteenistus olid komid esindatud tunduvalt tagasihoidlikumalt kui kohalikud venelased.⁴⁰ Samas olid sürjanite positsioonid oma asuala halduses, vabades elukutses ja ki-

³⁸ Loe lähemalt: **Indrek Jääts**. Georg Lötkin ja tema peateos *Komimaa Permi piiskoppide ajal ja komi keel*. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4. (106/106). Lk 101–120.

³⁹ **V. Berendsen, M. Maiste**. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus. Lk 134.

⁴⁰ *Troinitski väljaandes* on sissetulekuallikad jaotatud 65 grupiks. See andmetöötuse käigus tehtud rühmitamine on üsna problemaatiline. Mina olen need 65 gruppi raamatu *Die Nationalitäten* autorite eeskujul ümber jaganud 12 rühmaks (haldus; vabad elukutsed; relvajõud; kirikuteenistus; teenijad; rantjeed; põllumajandus; mäendus; tööstus, käsitöö, töõndus; teenindus, transport; pangandus, kaubandus; muu). Nende sissetulekuallikate rühmade vasteid *Troinitski väljaandes* vt: **Andreas Kappeler**. *Verwendete Begriffe und Rekodierungen den Datenbankkategorien*. // *Die Nationalitäten*. Bd. A. S. 25–29.

rikuteenistuses tunduvalt tugevamad kui permjakkidel oma asualadel. Kõige parem oli Vologda kubermangu sürjanite olukord: halduses olid nad kohalike venelastega võrreldes alaesindatud vaid umbes kaks korda, vabades elukutsetes ja kirikuteenistuses umbes kolm korda. Ka kaubanduse vallas olid komid, eriti permjakid, kohalike venelastega võrreldes tugevasti alaesindatud. Erandiks olid Arhangeliski kubermangu sürjanid, kelle seas pangandusest ja kaubandusest peamist sissetulekut saajate osakaal oli kohalike venelaste vastava näitajaga peaaegu võrdne.⁴¹ Üldse paistab, et komide sotsiaalne mobiilsus oli kohalike venelaste omast palju madalam. Võimalik on ka komide ülespoole suunduv sotsiaalne mobiilsus, millega kaasnes venestumine ning mis seega rahvaloenduse andmetes ei kajastu. Komide venestumine ühiskonna hierarhiaredelil tõustes polnud aga kindlasti reeglilik, sest prestiižsematel elualadel leidis küllalt komisid. Arvan, et sürjanite puhul sedalaadi venestumist peaaegu ei toimunudki, enam võis see levinud olla permjakkide juures.

Valdav enamik komisid said oma peamise sissetuleku traditsioonilistest tegevusaladest (maaharimine, loomakasvatus, kalastamine, jaht). Äärmuslikuks näiteks on permjakid, kellest 97–98% jaoks oli peaelatiseks maaharimine.⁴² Kohalike venelastega võrreldes oli komide hulgas palju vähem neid, kes said oma peamise sissetuleku käsitööst, tööndusest, tööstusest, teenindusest või transpordist. Erandiks on jällegi Arhangeliski kubermangu sürjanid, kelle seas käsitööst, tööndusest ja tööstusest peaelatise saajate osakaal jäi vaid pisut maha kohalike venelaste vastavast näitajast ning ületas näiteks tatarlaste oma (vastavalt 5,3%, 6,1% ja 4,2%).⁴³ Ilmselt seletub see asjaolu kubermangu põllumajanduseks suhteliselt vähesobiva kliimaga, mis sundis leidma teisi elatusalasid. Ka nende osakaal, kes teenijatena elatist teenisid, oli komide seas väiksem kui kohalike venelaste seas. See seletub ilmselt linlastest komide vähesusega, seostus ju teenija amet piirkonnas, kus aadlimõisad puudusid, eelkõige linnalise eluviisiga.

Impeeriumi kontekstis olid komid talupojarahvas. Nagu karjalased, vepslased, isurid, marid, mordvalased, tšuvaššid, udmurdid, neenetsid ja Siberi ning Kaug-Ida põlisrahvad, said enamik komisid oma peamise sissetuleku traditsioonilistest majandusharudest, mis ma koondasin Andreas Kappeleri eeskujul ühisnimetuse alla *põllumajandus*.⁴⁴ Nende rahvaste sotsiaalne mobiilsus oli madal, nad olid jäänud oma igipõliste elatusalade juurde ning osalesid impeeriumi majanduselu uues, kapitalistlikus

⁴¹ Архангельская. Т. 3. Таб. XXII; Вологодская. Т. 2. Таб. XXII; Пермская. Таб. XXII; Вятская. Таб. XXII.

⁴² Пермская. Таб. XXII; Вятская. Таб. XXII.

⁴³ Архангельская. Т. 3. Таб. XXII. Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 027.

⁴⁴ A. Kappeler on koondmõiste *põllumajandus* alla koondanud järgmised Troinitski väljaande jaotused: 17. Maaharimine; 18. Mesindus ja siidikasvatus; 19. Loomakasvatus; 20. Metsandus, metsatööd; 21. Kalastamine ja jaht. (A. Kappeler. Verwendete Begriffe und Rekodierungen. S. 25–29).

vereringes suhteliselt vähe ning passiivselt. Tegevusaladel nagu haldus, vabad elukutsed ja kirikuteenistus, samuti panganduse, kaubanduse, käsitöö, töönduse ja tööstuse, teeninduse ning transpordi vallas olid need rahvad esindatud tublisti alla riigi keskmise ning jäid eriti tugevalt alla venelastele, sakslastele ja poolakatele, aga ka eestlastele ja tatarlastele.⁴⁵

Kirjaoskus, haridus

1897. a rahvaloenduse käigus uuriti ainult lugemisoskust ja venekeelset terminit *грамотность* tulebki antud kontekstis sellena mõista. Loendajad toetusid inimeste endi väidetele ega kontrollinud nende lugemisoskust. Seetõttu võib lugedaoskajate osakaal olla pisut ülepaistatud, sest tollal polnud haruldane, et paar talve koolis käinu luges end kirjaoskajate kilda, kuigi hiljem tegeliku kirjaoskuse minetas. Lugedaoskajate üldarvu saame liites Troinitski väljaandes eristatud vene keeles lugeda oskajad, muudes keeltes lugeda oskajad ja need, kes omandanud enam kui alghariduse.⁴⁶ Keskseks uurimisprobleemiks oli loenduse käigus venekeelne lugemisoskus. Ilmselt on muudes keeltes lugedaoskajaiks arvatud vaid need, kes vene keeles lugeda ei osanud, küll aga mõnes teises keeles. Seevastu need, kes oskasid lugeda nii vene kui ka mõnes muus keeles, arvati vene keeles lugeda oskajate hulka. Seetõttu ei kajastu mitte-venekeelne lugemisoskus loendusandmetes adekvaatselt. Näiteks eestlastest oskas vastavalt loendusandmetele vene keeles lugeda 24,1% ning muudes keeltes 53,7%.⁴⁷ Ilmselt olid oma emakeeles kirjaoskajad ka valdav enamus neist 24,1% eestlastest, ent lisaks oskasid nad lugeda ka vene keeles. Tõestuseks on ka muudes keeltes lugeda oskajate kaduvväike protsent venelaste seas. Tegemist on nende eranditega, kes emakeeles lugeda ei osanud, mõnes muus keeles aga oskasid.

Andmetest selgus, et sürjanite seas oli lugemisoskus tunduvalt enam levinud (14%) kui permjakkide hulgas (6%). Komide seas üldse oli aga lugemisoskus tunduvalt väiksem kui kohalike venelaste seas, kõige vähem jäid kohalikest venelastest selles suhtes maha Vologda kubermangu sürjanid, kõige enam Permi kubermangu permjakid.⁴⁸ Pole ka ime, kool oli venekeelne ning vene lastel oli seal tunduvalt lihtsam hakkama saada kui komidel, kes kooli minnes tavaliselt vene keelt ei osanud.⁴⁹

⁴⁵ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 027.

⁴⁶ Guido Hausmann. Bildung/Alphabetisierung. / Die Nationalitäten. Bd. A. S. 369.

⁴⁷ Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 012.

⁴⁸ Архангельская. Т. 3. Tab. XV; Вологодская. Т. 2. Tab. XV; Пермская. Tab. XV; Вятская. Tab. XV.

⁴⁹ Vt nt: O. Bondarenko. Education and Literacy in the Komi Region in the late 19th and early 20th Centuries. // Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae I:1. Oulu: Societas Historiae Fenno-Ugricae. 1996. P. 121.

Tabel 2. Mõnede Vene impeeriumi etniliste rühmade lugemisoskus ning haridus (%).⁵⁰

Rahvus või piirkond	Lugedaoskajaid			
	kokku	sh vene keeles	sh muudes keeltes	enam kui algharidusega
eestlased	88,3	24,1	53,70	0,50
sakslased	59,2	24,5	30,10	4,60
poolakad	31,4	13,4	16,00	2,00
Põhjala soome-ugri rahvad	25,6	16,2	9,20	0,20
venelased	22,7	21,0	0,01	1,70
riigi keskmine	21,1	15,7	4,30	1,10
tatarlased	12,4	2,1	10,20	0,10
Kesk-Volga rahvad	7,4	7,3	0,07	0,03
Siberi rahvad	3,9	1,9	2,00	0,04

Nagu näeme tabelist 2, jäid nii permjakid kui ka sürjanid lugemis- oskuse poolest riigi keskmisele alla. Sürjanid edestasid lugemis- oskuse leviku poolest tatarlasi ja ka teisi Kesk-Volga rahvaid, permjakid olid eespool vaid Siberi rahvastest. Tõenäoliselt on kirjaoskuse levik komide, karjalaste, vepslaste ja isurite seas üsna sarnane. Põhjala soome-ugrilaste vastava näitaja viisid üles Peterburis ja selle ümbruskonnas elavad luter- likud soomlased.

Kirjaoskuse ja hariduse vähese leviku puhul võivad huvipakkuvaks osutada ka absoluutarvud, eriti kui uuritakse rahvusluse tekkeprotsesse, mispuhul haritlaskonna suurusel ning kirjaoskuse levikul elanikkonna seas on väga oluline roll. Rahvahulkade kirjaoskus on haritlaste poolt tehtava rahvusliku kihutustöö, propaganda edukuse oluliseks celduseks. Kokku oli vaadeldavas neljas kubermangus 26 363 lugeda oskavat komi. Permjakide roll ulatus siin pisut vähem kui veerandini. Vaadeldava piir- konna komidest moodustasid permjakid aga umbes 40%. Samuti oli kir- jaoskus tunduvalt vähem levinud naiste seas. Naised moodustasid kirja- oskajatest komidest vaid 13,2%. Tollastele õigeusklikele rahvastele on tüüpiline, et tütarlastele ei peetud haridust vajalikuks ja seda eriti talu- poeglikus keskkonnas.

⁵⁰ Tabeli aluseks on: Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 012. Põhjala soome-ugri rah- vaste hulka on arvatud sürja- ja permikomid, karjalased, vepslased, isurid ja soomlased, Kesk-Volga rahvaste hulka marid, mordvalased, tšuvašid ja ud- murdid ning Siberi rahvaste hulka Siberi ja Kaug-Ida põlisrahvad, ka neenet- sid (A. Kappeler. Verwendete Begriffe und Rekodierung. S. 22).

Komid olid pea eranditult vene keeles lugedaoskajad, muudes keeltes lugeda oskajaid oli sürjanite seas kokku 10, permjakkide seas polnud neid üldse. Komikeelset kirjaoskust loendusandmed otseselt ei kajasta, mingil määral võis seda aga esineda. Hariduskeeleks oli tollasel Komimaal vene keel, ent on tõendeid, et esimestel aastatel kasutati koolides ka komi keelt kui vene keele õpetamise vahendit, sest paljud lapsed ei osanud kooli tulles üldse vene keelt.⁵¹ Komikeelset lugemisvara oli tollal väga napilt, peamiselt oli tegemist vaimuliku kirjasõnaga. Komikeelset ajakirjandust ei eksisteerinud.

Enam kui alghariduse omandanute osakaalult jäävad komid alla nii riigi keskmisele kui ka kohalikele venelastele. Kokku oli selliseid komisid vaadeldud nelja kubermangu peale 399, sh vaid 7 permjakk. Üllatav on, et enam kui alghariduse saanud komidest moodustasid 69,4% naised.

Pisut lihtsustatult võib öelda, et tollase, valdavalt Vologda kubermangu sürjaneist koosneva komi haritlaskonna suuruseks oli umbes 400 inimest ning nende potentsiaalseks autitooriumiks olid umbes 26 000 vene keeles lugeda oskavat komi, kellest enamiku moodustasid samuti Vologda kubermangu sürjanid.

Seisused

Tsaari-Venemaa oli seisuslik riik. Seisus oli juriidiline kategooria, ent seisusepiirid polnud jäigalt suletud. Riigiteenistuse, hariduse ja tegevusala kaudu oli võimalik oma seisuslikku kuuluvust muuta.⁵² Samas ei määranud inimese seisuslik kuuluvus üheselt tema sotsiaalset positsiooni ega varanduslikku olukorda. Oli vaesunud pärilikke aadlikke, kes töötasid näiteks väikeametnikena ning linnadesse asunud jõukaid kauplevaid talupoegi, kes mingil põhjusel polnud soovinud linnaseisustesse üle minna.

Valitsevaks seisuseks Venemaal oli **aadel**. Eristati pärilikku ja isiklikku aadlit, viimane oli kraadi võrra madalam. Rahvaloenduse avaldatud andmetes on isiklikele aadlikele lisatud ka mitte-aadlikest tšinovnikud. Nii päriliku kui isikliku aadli hulka oli võimalik tõusta eduka riigiteenistusega, erinevalt pärilikust aadliseisusest polnud isiklik aadliseisus aga lastele pärandatav. Komide seas olid aadliseisuste esindajad väga haruldased, esindatud tublisti alla riigi keskmise. Permjakide, samuti Arhangelski kubermangu sürjanite hulgas aadlikke polnud. Vologda kubermangu sürjaneist kuulus päriliku aadli hulka 3 meest ja 3 naist (0,005%) ning isikliku aadli hulka 12 meest ja 17 naist (0,02%),⁵³ see on kokku ehk 4–5 perekonda.

⁵¹ O. Bondarenko. P. 119–121; С. В. Вайровская, В. Н. Денисенко. Церковно-приходская школа в Коми крае в последней трети XIX—начале XX вв. / Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры. Т. 1. Сыктывкар, 1996. С. 67–68.

⁵² Vt. V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus. Lk 102–103.

⁵³ Andmeid komide ja teiste impeeriumi rahvuste seisusliku jaotuse kohta vt: Архангельская. Т. 3. Tab. XXIV; Вологодская. Т. 2. Tab. XXIV; Пермская. Tab. XXIV; Вятская. Tab. XXIV; Die Nationalitäten. Bd. B. Tab. 031.

Vaimulikuseisusesse kuulusid Venemaal vaid viie kristliku kiriku (õigeusu, katoliku, protestandi, armeenia-gregoriaani ja armeenia-katoliku) vaimulikud. Vaimulike osakaal komide seas oli samuti alla riigi keskmise. Siin torkab silma suur erinevus permjakkide ja sürjanite juures. Permjakide seas vaimulikuseisus praktiliselt puudus, oli vaid 2 vaimulikuseisusest naist, ilmselt venelastest vaimulike abikaasad. Selgusetu on, kas permjakidest vaimulikke polnudki või olid nad venestunud. Arhangeliski kubermangu sürjanitest kuulus vaadeldavasse seisusesse 25, Vologda kubermangu sürjaneist 461 (0,4%). Viimane näitaja vastab peaaegu riigi keskmisele. Sürjani soost õigeusu vaimulikel oli komi keele ja kultuuri arengus väga oluline roll, sest vaimulik kirjandus oli tollal komikeelsele kirjasõnale ainus legaalne eksisteerimiskanal. Vaimulike osakaal tollases komi haritlaskonnas oli suur. Vanausuliste pappe vaimulikuseisusesse ei arvatud, komide seas neid ilmselt leidis.

Aukodanike seisusesse kuulujad jagunesid pärilikeks ja isiklikeks aukodanikeks samal põhimõttel nagu aadel. Aukodaniku seisus võeti kasutusele alles 19. sajandil hõlmamaks riigile teenete, oskuste või hariduse poolest olulisi isikuid ja nende peresid, samuti isiklike aadlike ja vaimulike lapsi.⁵⁴ Permjakide seas oli aukodanike seisusesse kuulujaid vaid 2, sürjanite seas 42, neist 40 Vologda kubermangus. Riigi keskmisele jäädi selle seisuse esindajate osakaalu poolest tublist alla.

Kaupmeheseisuse esindajaid permjakide hulgas polnud, sürjanite seas oli neid 49, sh 47 Vologda kubermangus. Seegi seisus oli komide seas esindatud alla riigi keskmise. Samas ei näita kaupmeheseisuse esindajate osakaal üheselt kaubanduse levikut. Kaubandus polnud vaid kaupmeeste privileeg, sellega tegelesid ka jõukad talupojad, linnakodanikud ja teiste seisuste esindajad. Näiteks olid pangandus ja kaubandus peamiseks sissetulekuallikaks 1% Arhangeliski kubermangu ja 0,2% Vologda kubermangu sürjanitest, kaupmeheseisusesse kuulujaid oli nende hulgas aga vastavalt vaid 0,005% ja 0,04%.

Linnakodanikud olid omapäraseks segaseisuseks, kuhu pidid kuuluma need inimesed, kes elasid linnades ja muudesse seisustesse ei sobinud. Linnakodanikuks saamiseks oli üldjuhul vajalik kogukonna nõusolek. Seda seisust võisid taotleda linnaasunud talupojad, aga ka muulased. Permjakide seas oli linnakodanike osakaal tühine, kokku oli vaid 24 permjakist linnakodanikku. Väike oli selle seisuse esindajate osakaal ka Arhangeliski kubermangu sürjanite hulgas (6 inimest). Suhteliselt palju oli linnakodanikke aga Vologda kubermangu sürjanite seas (3196 inimest ehk 2,8%). Viimane näitaja jäi riigi keskmisele siiski üle nelja korra alla.

⁵⁴ Vt: V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus. Lk 107–108.

Valdav enamik komidest kuulus **talupojaseisusesse**. Eriti muljetavaldav oli talupojaseisuse domineerimine permjakkide puhul (99,9%). Üleriigiliselt moodustasid talupojaseisuse esindajad 77,1%, kõik vaadeldud komide rühmad ületasid seda näitajat tublisti. Samas tuleb silmas pida, et kõik talupojaseisusesse kuuluvad komid polnud sugugi põllumehed, paljud nende seas said oma peamise sissetuleku metsatöödest, kalastusest ja jahist, käsitööst jms. Küllalt suur oli talupojaseisuse esindajate osakaal linnades.

Muulaste seisus (*иногородцы*) ehk mittelähedane elanikkond vastandus impeeriumi tuumikala paiksele põhielanikkonnale, hõlmates Venemaa rahvaid, kelle kultuur ja elulaad erinesid *normaalset* sedavõrd, et nad ei sobitunud Vene seisustesüsteemi ning neile polnud võimalik kohandada paljusid Vene seadusi. Muulaste põhimassi moodustasid Siberi ning stepialade rahvad. Sellesse seisusesse arvati ka juudid, ent need olid enamasti linnakodanikuseisusesse üle läinud. Antud juhul on oluline see, et muulaste hulka kuulusid ka Arhangelski kubermangu neenetsid.⁵⁵ Permjakide ja Vologda kubermangu sürjanite seas muulasi polnud, Arhangelski kubermangu (Petšoori maakonna) sürjanikeelsest elanikkonnast kuuluvad aga 1918 (8,25%) loendusandmete järgi sellest seisusesse. Põliste sürjanite kuulumine mittelähedase elanikkonna hulka pole usutav. Ilmesti on tegemist Kolva neenetsitega, kes 19. sajandi jooksul muutusid paikseiks ning võtsid kasutusele komi keele iżma murde, säilitasid aga neenetsi identiteedi.⁵⁶ Kasakaid ja välismaalasi vaadeldud komide seas polnud.

Niisiis kuulusid komid ka seisuslikult impeeriumi talupojarahvaste hulka. Kõrgemad seisused (aadel, vaimulikkond, aukodanikud, kaupmehed) olid komide seas esindatud tublisti alla riigi keskmise. Permjakid olid talupojaseisuse esindajate osakaalu poolest impeeriumi esirinnas. Sürjanite olukord oli ka selles osas permjakide omast pisut parem. Üleriigilises plaanis olid komid seisuslikult valitsetav rahvas ning kujuneval sürjani eliidil polnud ilmselt põhjust olukorraga rahuloluks.

Ust-Sõssolsk

Ust-Sõssolsk oli oma valdavalt sürjaneist elanikkonnaga üsna erandlik. Teistel idapoolsetel soome-ugrilastel sellist oma linna polnud. Rahvusluse uurimise seisukohalt on peamiselt sürjani asustusega maakonna keskuseks olev linn, mille elanikkonna enamiku moodustavad sürjanid, huvitav. Seepärast vaatleme Ust-Sõssolskit lähemalt.

⁵⁵ Vt: V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus. Lk 103, 114.

⁵⁶ Vt: Kirill Istomin. Kolva Volost and Kolva ethnographic group as an example of transition from nomadic to settled way of life. An attempt of analysis. // Pro Ethnologia. 8. Trt: Eesti Rahva Muuseum, 1999. P. 19–34.

Tegemist oli väikelinnaga. 1897. a rahvaloenduse andmetel oli Ust-Sõssolskis 4464 elanikku, neist 2400 (53,8%) elasid äärelinnades ja linnalähedastes külates ning nende elulaad ei erinenud ilmselt kuigi palju maainimeste omast. Sürjanid moodustasid linna elanikest 82,9% (3699), venelasi oli 16,4%, poolakaid 0,4%.

Võrreldes Ust-Sõssolski sürjanite ja venelaste peamiscid sissetulekuallikaid näeme, et kaks kolmandikku sürjaneist said pealalise maaharimisest, samas kui kohalikest venelastest oli maaharimine peamine sissetulekuallikas vaid paarile protsendile. Venelased olid linna valitsev vähemus, nad domineerisid haritud eliidi seas, ent nad olid komidest paremini esindatud ka käsitöö, töönduse, tööstuse, teeninduse ning transpordi ja panganduse ning kaubanduse alal. Samas oli linna haldusest peamist sissetulekut saavatest meessoost perepeadest 42 sürjanid ning 38 venelased. Vabadest elukutsetest peamist sissetulekut saavatest perepeadest olid 29 venelased (24 meest ja 5 naist) ning 25 sürjanid (15 meest, sh linna ainus era juriidilise tegevusega elatist teenija, ja 10 naist). Kirikuteenistusest elatuvatest perepeadest olid venelased 9 meest ning sürjanid 9 meest ja 1 naine. Panganduse ja kaubanduse vallas pealalist teenivatest perepeadest olid 12 venelased (9 meest ja 3 naist) ja 19 sürjanid (18 meest ja 1 naine). Absoluutarvudes edestasid sürjanid venelasi ka käsitööst, tööndusest, tööstusest, teenindusest ning transpordist peamist sissetulekut saajate osas.⁵⁷ Seega polnud sürjanite positsioon Ust-Sõssolski sotsiaalses hierarhias sugugi kehv. Nad olid soliidsetl esindatud ka prestiižsematel elualadel, ehkki suhteliselt palju nõrgemini venelastest.

Võrreldes Ust-Sõssolski sürjanite ja venelaste jaotumist seisustesse näeme, et kõrgematesse seisustesse kuulujate osakaal venelaste seas on märksa kõrgem kui sürjanite seas (vastavalt 60% ja 2,2%). Vene emakeelega kõrgemate seisuste esindajaid oli Ust-Sõssolskis 439, sürjani emakeelega aga 83. Talupojaseisusest isikute osakaal oli peaaegu võrdne, linnakodanike osakaalult ületavad aga sürjanid venelasi ligi 4 korda.⁵⁸ Ust-Sõssolski sürjanid olidki peamiselt linnakodanikeisusest, seisuslikus mõttes linna lihtrahvas. Ka seisuslikult olid venelased linna valitsevaks vähemuseks. Peamiste sissetulekuallikate vaatlusel ilmnenud Ust-Sõssolski sürjanite küllaltki kaalukas sotsiaalne positsioon ei kajastu nende seisuslikus jaotuses.

Ust-Sõssolski erinevate etniliste rühmade lugemisoskuse ja hariduse kohta eraldi rahvaloenduse avaldatud andmed teavet ei anna. Lugeda oskas 37,7% linna elanikest (Vologda kubermangu linnade vastav keskmine oli 54%).⁵⁹ Ilmselt vastas linnaelanike, sh sürjanite haridustase nende tegevusalade kohalikele nõuetele. Ust-Sõssolski maakonnas oli lugedaoskajaid kokku 10 832, sh 344 (85 meest ja 259 naist) olid saanud

⁵⁷ Вологодская. Т. 2. Tab. XXII.

⁵⁸ Samas. Tab. XXIV.

⁵⁹ Вологодская. Т. 1. С. 1.

enam kui alghariduse.⁶⁰ Tõenäoliselt elas viimastest suurem osa maakonnalinnas.

Keskvõimu poolt toetatav seisuslik kord pidi Ust-Sõssolski kujunevale sūrjani haritlaskonnale tunduma oludele mittevastava ja arengut takistava kivinenud vormina. Teataval määral kehtib see kogu Vologda kubermangu sūrjanite kohta. Just see ebakõla ühelt poolt Vologda kubermangu ja eriti Ust-Sõssolski linna sūrjanite peamiste tegevusalade vaatlusel ilmnenu ülespoole suunduva sotsiaalse mobiilsuse ning teiselt poolt sūrjanite seisusliku diskrimineerituse vahel; ebakõla, mida kujunev sūrjani eliit ilmselt tajus, oli minu arvates tärkava komi rahvusluse peamiseks mootoriks.

Näide sūrjani diasporaast: Permi kubermangu sūrjanid

Näitena sūrjani diasporaast vaatleme sūrjanite peamise asuala vahetus naabruses paikneva Permi kubermangu sūrjaneid. 1897. a rahvaloenduse andmete kohaselt oli Permi kubermangus 4474 sūrjanit (3290 meest ja 1184 naist).⁶¹ Enam oli sūrjaneid Verhoturje, Tšerdõni, Kunguri ja Permi maakonnas. Linnarahvastiku osakaal Permi kubermangu sūrjanite seas oli 16,6%.⁶² 99,7% olid õigeusklikud, vanausulisi oli vaid 0,2%.⁶³

20,2% Permi kubermangu sūrjaneist oskas lugeda vene keeles, 0,02% teistes keeltes ning 0,3% olid saanud enam kui alghariduse.⁶⁴ Kirjaoskajate osakaal oli seega 20,6% ning lähenes riigi keskmisele näitajale. Kirjaoskajate üldarv oli 920.

Põllumajandus oli peamiseks sissetulekuallikaks vähem kui kahel kolmandikul Permi kubermangu sūrjaneist. Maaharimisest elatus vaid 17,7%, levinuimaks peamiseks sissetulekuallikaks olid metsatööd (45,6%). Umbes viiendik Permi kubermangu sūrjaneist elatus käsitööst, tööstusest ja tööstusest saadavatest tuludest, suhteliselt suur oli teenijate osakaal.⁶⁵

Enamik Permi kubermangu asunud sūrjaneid olid talupojaseisusest (94,6%). Linnakodanike seisuse esindajad moodustasid 5,3%, vaimulike seisuse esindajad 0,02% (1 inimene) ja muude seisuste esindajad 0,04% (2 inimest) kubermangu sūrjaneist.⁶⁶

Niisiis oli Permi kubermangu sūrjanite puhul tegemist majanduskult aktiivsema osaga sūrjani talupoegkonnast, kel jätkus ettevõtlikust

⁶⁰ Вологодская. Т. 2. Tab. XV.

⁶¹ Meeste ülekaal viitab sellele, et tegemist on esimese põlvkonna migrantidega, mehed olid aktiivsemad väljarändajad, ulgutöödel käijad.

⁶² Пермская. Tab. XIII.

⁶³ Samas. Tab. XIV.

⁶⁴ Samas. Tab. XV.

⁶⁵ Samas. Tab. XXII.

⁶⁶ Samas. Tab. XXIV.

välja rännata. Permi kubermangu sürjanite lugemisoskus ja haridustase, sotsiaalne mobiilsus, esindatus prestiižsematel tegevusaladel oli teiste komide (v.a Ust-Sõssolski sürjanid) vastavatest näitajatest märgatavalt kõrgemad. Samas olid Permi kubermangu sürjanid seisuslikult diskrimineeritud. Kõrgemate seisuste esindajaid nende seas praktiliselt polnud, suhteliselt kõrge oli linnakodanike osakaal, ent valdavalt kuuluti siiski talupojaseisusesse. Siingi paistab silma ebakõla peamiste sissetulekuallikate vaatlusel ilmnenu ühiskondlikus hierarhias ülesuunduva sotsiaalse mobiilsuse ning sellele mittevastava seisusliku raamistiku vahel, mis võib haritlaskonna poolt teadvustatuna esile kutsuda pingeid ja käärimist, mis oma väljenduse leiavad rahvusliku liikumise näol. Siiski tundub, et sürjanite diasporaa Permi kubermangus oli motiveeritud eelkõige majanduslikult ning ei ilmutanud erilist ühiskondlikku aktiivsust. Permjakidel selline diasporaa puudus.

Saksa ühiskonnateadlane Georg Elwert seostab rahvusluse teket ja levikut industriaalühiskonna kujunemisega. Kapitalistlik industrialiseerimine paneb inimesed liikuma, rebib nad lahti kodukandist. Kiirelt arenev ja ebaühtlaselt paiknev tööstus vajab tööjõudu. Toimub ulatuslik urbaniiseerimine. Maalt linna migreerunud eilne talupoeg kaotab juured, kaotab oma kogukonna, kus kõik on argiselt tuttav ja saab anonüümseks osakeseks laiemast ühiskonnast. Industriaalühiskonna kujunemisega kaasneb massiline identiteedidefitsiit. Edukaimaks ideoloogiks selle tühimiku täitmisel on olnud rahvuslus. Kaotatud väikese kogukonna asemele, kus teineteist isiklikult tunti, asub uus kujuteldav kogukond – rahvus, mille liikmeid küll isiklikult ei teata, ent kellega tuntakse tugevat kokkukuuluvustunnet.⁶⁷ Ilmneb, et vaadeldud komide rühmadest puudutasid äsjakirjeldatud protsessid enim sürjani diasporaad Permi kubermangus ning vähim permjakke, ent päriselt puudutamata ei jätnud need, kogu impeeriumi haaravad protsessid kedagi.

Kokkuvõtteks

Parimad celdused komi rahvusluse tekkeks ja arenguks olid Ust-Sõssolskis. Oma valdavalt sürjanitest elanikkonnaga oli see linn üsna erandlik. Kirjaoskus oli linnarahvastiku seas enam levinud kui maal ning linnasürjanid olid ka suhteliselt haritumad. Ehkki linna valitsevaks vähemuseks, nii tegevusalade kui seisuste lõikes olid venelased, olid sürjanite positsioonid prestiižsematel tegevusaladel üsna kaalukad. Seisuslikus mõttes olid sürjanid selgelt diskrimineeritud ning ilmselt küllalt haritud, et seda taibata ning sellega mitte rahul olla. Muidugi olid sürjanid diskrimineeritud ka keeleliselt. Neil polnud võimalik saada emakeelset haridust ning ilmselt eelkõige selle tõttu oli kirjaoskus sürjanite seas levinud

⁶⁷ **Georg Elwert.** Natsionalism ja etnilisus. Meie-rühmade moodustumisest. // Akadeemia. 1991. 12. Lk 2502–2505.

vähem ja nende võimalused sotsiaalseks tõusuks tagasihoidlikumad. Komi keele kasutusala oli tohutult kitsam vene keele omast, ühtne komi kirjakeel oli alles kujunemas ja senine kirjasõna piirdus peamiselt vaimuliku sfääriga, komikeelset ajakirjandust polnud olemas. See kõik pidi kujunevas sūrjani eliidis rahulolematust tekitama ja sellel rahulolematusel olid küllaltki head eeldused võtta rahvusluse kuju. Ust-Sõssolskil ühes maakonnaga oli potentsiaali kujuneda komi rahvusluse lipulaevaks.

Teiseks suhteliselt haritud ning positiivses mõttes sotsiaalselt mobiilseks, ent seisuslikult diskrimineeritud komide grupiks olid Permi kubermangu sūrjanid. Siingi võiks peituda tõuge rahvuslikuks liikumiseks. Tundub aga, et sūrjani diasporaa oli motiveeritud eelkõige majanduslikult ning ei ilmutanud erilist ühiskondlikku aktiivsust.

Milline oli komide koht impeeriumi etniliste rühmade seas? 1897. a rahvaloenduse andmetest võib järeldada, et komid kuulusid impeeriumi rohkearvuliste ühiskondlikult ning majanduslikult suhteliselt passiivsete, valitsetavate etniliste rühmade sekka, kusjuures sūrjanid sammusid selle grupi esirinnas, permjakid aga viimastes ridades. Samaselt impeeriumi teiste õigeusklike talupojarahvastega (karjalaste, vepslaste, mordvalaste, maride, tšuvaššide ja udmurtidega) iseloomustas komisid linnarahvastiku vähene osakaal, kirjaoskuse ja hariduse vähene levik, alaesindatus kõrgemates seisustes ja prestiižsematel tegevusaladel ning vähene sotsiaalne mobiilsus. Komid polnud usuliselt diskrimineeritud, küll aga keeleliselt. Oma emakeelne kirjasõna alles hakkas tekkima, emakeelset haridust polnud. Taoliste etniliste rühmade haritud eliidid olid alles sündimas ja tärkavad rahvuslused said põhinema eeskätt keelel ja rahvakultuuril, kahel peamisel tunnusel, mis neid suhteliselt hästi Vene impeeriumisse integreeritud rahvaid venelastest eristasid. Sūrjanid oli ilmselt selle grupi enim arenenud etniline rühm, ent nemadki jäid oma ühiskondliku arengutaseme poolest selgelt maha eestlastest ja tatarlastest, rääkimata juba sakslastest, poolakatest ja venelastest.

1939: võimalused ja valikud II

Eero Medijainen

Ajalooteaduse moodsamad suunad celdavad uuringuid nn mikrotaandil – majandusajaloo puhul üksiku ettevõtte, agraarajaloos mingi küla ning rahvusvahelistes suhetes mõne väikeriigi, miks mitte just Eesti juhtumi uurimist. Sellega tegeldakse meil üpris hoogsalt. Loodetavasti ei tähenda see, et laiematest seostest kirjutamine oleks maha jäänud või koguni tagurlik tegevus. Alljärgneva kirjutise autor leiab, et enne Eesti välispoliitika ajaloo kirjutama asumist tuleks taustsüsteemid ja isegi kasutatavad terminid täpsemalt paika panna.

Käesolev lugu pöördub veel kord juba näiliselt ammendunud teema – 1939. aasta läbirääkimiste ja Hitler-Stalini pakti sünni juurde. Eesmärk pole järjekordne jutustus üldtuntud sündmustest. Püüan vaid näidata, et mõnede küsimustele ongi olemas mitu erinevat vastust ja tõlgendust. Tegemist on järjega ajakirja eelmises numbris alustatule.¹

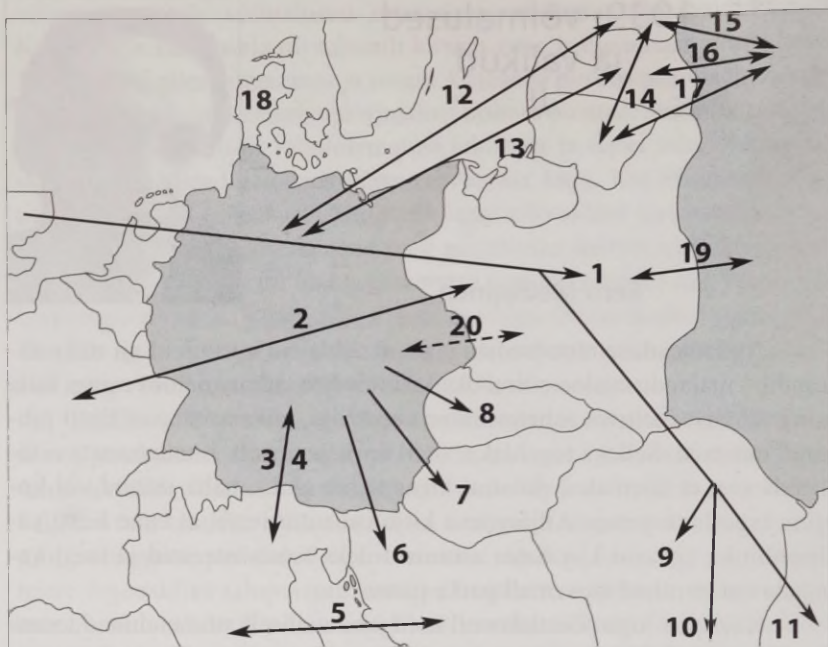
Kolmepoolsed läbirääkimised

Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu läbirääkimised 1939. aastal võiks tingimisi jagada kolmeks etapiks: aprillist juunini toimused eelkõnelused ehk positsioonide täpsustamine; juunis–juulis tegeldi otseste poliitiliste ning augustis sõjaliste läbirääkimistega. Midagi oli aga ühist kogu perioodile.

Kõigepealt olid lääneriikide ja Nõukogude Liidu lähtepunktid algu- sest peale erinevad. Kui lääneriigid lootsid säilitada rahu ja *status quod*, siis Kreml tahtis muudatusi ning valmistus sõjaks. Kui mitte kohe läbirääkimiste algul, siis alates maikuust kindlasti. Samal ajal toetas näiteks Inglise avalikkus neid läbirääkimisi täiel määral. Sõjalise liidu poolt Nõukogude Liiduga oli nii aprillis kui ka juunis üle 84 protsendi küsitlute- test. See ei tähendanud muidugi erilist armastust Venemaa vastu, pigem lootust praktilist sõjalist toetust andvale jõule Hitleri vastu.²

¹ **Eero Medijainen.** 1939: võimalused ja valikud. I. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 1 (108). Lk 5–48.

² **Philip M. H. Bell.** John Bull and the Bear. British Public Opinion, Foreign Policy and the Soviet Union 1941–1945. London, New York, Melbourne, Auckland, 1990. P. 27.

Joonis 1. Olulisemad riikidevahelised lepingud 1939. a Euroopas.

1 – Suurbritannia julgeolekugarantii Poolale (märts 1939); 2 – Prantsusmaa-Poola vastastikuse abistamise leping (veebbruar 1921); 3 – Rooma-Berliini telg (alates oktoobrist 1936); 4 – Teraspakt (mai 1939); 5 – Itaalia-Jugoslaavia leping 1937; 6 – Saksamaa mõju all; 7 – Saksamaa mõju all; 8 – Saksamaa proteksioon; 9, 10, 11 – Suurbritannia ja Prantsusmaa garantiid Rumeeniale, Kreekale ja Türgile (1939); 12, 13 – Saksamaa mittekallaletungilepingud Eesti ja Lätiga (juuni 1939); 14 – Balti Entente (september 1934); 15, 16, 17 – N Liidu mittekallaletungilepingud Eesti (1932), Läti (1932) ja Leeduga (1926), 1934 pikendati 10 aastaks; 18 – Saksa-Taani mittekallaletungileping (mai 1939); 19 – N Liidu-Poola mittekallaletungileping (1932), pikendati 1934 10 aastaks; 20 – Poola-Saksamaa sõpruse- ja mittekallaletungileping (1934), tühistati Hitleri poolt aprillis 1939.

Tavaliselt jõuavad taolised rahvusvahelised läbirääkimised mingil hetkel etappi, kus loobutakse formaalsustest ning protokollist ja läbi mitteametlike kohtumiste pannakse paika poolte järeleandmiste piirid, mis seejärel vormistatakse juba ametlikult kokkuleppena paberil. Seetõttu on taolised läbirääkimised pikaajalised. Prantsuse-Briti *südamlik liit* (*Entente Cordiale*) sündis XX sajandi algul pärast üheksa kuud kestnud läbirääkimisi. Kolmikliidu lõpule viinud Inglise-Vene konventsiooni sõlmimiseks 1907. aastal kulus 15 kuud. 1939. a kevadel ja suvel ei andnud Stalin lääneriikidele võimalust mitteametlikeks kohtumisteks ja järeleandmiste piiride mahamärkimiseks. Läbirääkimised toimusid nootide vahetuse teel ning kandsid algusest peale väga ametlikku iseloomu. See sundis mõlemat poolt olema ettevaatlik ja piisavalt üldsõnaline. Stalini esimene panus oli aga kohe äärmiselt kõrgel.

Balti teema esiletõus

28. märtsil 1939 esitas Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov noodid Ecsti ja Läti valitsustele. Selles kinnitati, et Nõukogude Liit ei luba Balti riikide sõltumatus ja iseseisvuse kärpimist ning piiramist ega poliitilise, majandusliku või muu ülemvõimu loovutamist kolmandale riigile. Moskva kinnitas, et ta ei saa jääda osavõtmatuks pealtvaatajaks, kui tehakse avalik või varjatud katse hävitada Balti riikide iseseisvus ja sõltumatus.³

Seda dokumenti on hinnatud kui näidet Nõukogude Liidu rahutahetest või hoopis enam – kui hoiatust Eestile ja Lätile, et nad ei läheks sama teed nagu Leedu, kes loovutas äsja (märtsis 1939) Saksamaale Klaipeda (Meemeli) piirkonna. Meemeli ümber toimunu oli tõsine märk sellest, et Balti riikidega saab teha sama, mis juhtus Tšehhoslovakkiaiga.⁴ Saksa-poolne surve Eestile ja Lätile oli piisav, et nemad Meemeli küsimusse ei sekkuks. Nad ei üritanudki, ka lääneriigid ei teinud seda. Hitler sõlmis Leeduga pärast Meemeli äravõtmist lohutuseks mittekallaletungi lepingu, et ta hirmus Saksamaa ees liigselt Poolale ei läheneks. Stalin aga ei kavatsenudki Balti riikidele *präänikut* pakkuda.

28. märtsi nooti võiks hinnata kui provokatsiooni, mis Balti riike hirmutades sundis neid hoopis Saksamaale lähenema. Noodi toon tundus taotluslikult peletav. Järgnevalt hakkasid Balti riigid tööpoolest otsima tihedamaid kontakte Berliiniga. Vaevalt oldi Kremliis nii rumalad, et ei osatud taolist reaktsiooni ette näha. Pole välistatud, et seda ei tahetudki teha, sest Balti riikide lähenemine Saksamaale andis Moskvale omakorda võimaluse rääkida kasvavast ohust ja esitada juba uusi nõudmisi.

Kõigepealt oli aga see noot oma huvide üsna selge sõnastamine – Balti riikide iseseisvuse üle tahtis edaspidi otsustada ainult Moskva. Tegemist oli *Trooja hobusega* Stalini malli järgi.⁵ See oli hind, mida ta ootas lääneriikidelt kolmepoolse liidu eest Hitleri vastu. Hind öeldi nüüd otse ja selgelt välja. Stalin pakkus läänele abi kindla tasu eest ja nõudis Ida-Euroopa andmist tema mõjusfääri.⁶

³ Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Koost. Kullo Arjakas jt. Toim. Heino Arumäe. Tln: Perioodika, 1989. Lk 17.

⁴ David M. Crowe. The Baltic States and the Great Powers Foreign Relations, 1938–1940. Boulder, San Francisco, Oxford, 1993. P. 36–54.

⁵ John A. Lukacs. The Great Powers & Eastern Europe. New York, 1953. P. 225.

⁶ Philip Bell. Hitler's war? The Origins of the Second World War in Europe. Themes in Modern European History 1890–1945. London, New York, 1992. P. 241.

Dokument 1. Informatsioon saatkonnalt Moskvast NSV Liidu välis- ja sise- poliitilisest olukorrast (ERA. 957-14-702. L 12-14):

August Rei
Eesti saadik **Moskvast**
17. aprillil 1939

Härra välisministri abile

Ministeeriumi kahtlemata huvitab küsimus, millised võiksid olla motiivid, mis tõukasid Moskvat tegema oma deklaratsiooni 28. märtsist, ja missuguste võimalikkude järgnevate sammudega sealtpoolt tuleks meil arvestada seoses selle deklaratsiooniga. Nende küsimuste kallal olen kogu aja pead murdnud niihästi üksinda, kui ka koos oma kaastöolistega, ja samuti ka läti kolleegiga. Kahjuks peab tunnistama, et seni pole mitte õnnestunud saada miskisuguseid andmeid, mis aitaksid valgustada neid küsimusi ja anda neile objektiivselt põhjendatud vastust. Seepärast saan praegu avaldada vaid subjektiivseid arvamisi, millistele oleme jõudnud, vahetades mõtteid nende küsimuste üle, ja mis paistavad meile tõenäolikkudena.

Meie arvamine on see, et venelaste motiiviks oli soov inspireerida meile, s.o. Eestile ja Lätile - vastupanu tahet seks puhuks, kui Hitler peaks hakkama meile oma ülevõimu ähvardavalt peale suruma. Nähes, kui hõlpsalt Saksa pani end maksma Leedus, siin tekkis kartus, et paratamatult sünnib sedasama Lätiga ja Eestiga, kui neile pole kusagilt kindlat ja konkreetset kujul toetatud abi ja toetust tõsise hädaohu puhuks. Täitsa lubatav on muidugi küsida ja kahelda, kas Moskva tõesti täidaks oma töotusi ja ilmingimata tõttaks meile ajaviitmatult appi, niipea kui haaraksime relvade järgi, et vastu panna Saksa ekspansioonile. Väga hästi on mõeldav ja võimalik, et Moskva - hoolimata kõigist töotusist - jääks siiski mõne enam-vähem sobiva ettekäände all sündmuste arenemist, ja nimelt uldeuroopalise konfliktit aegumist ära ootama.

Mõtteid vahetades üldise olukorra kohta, meie alati jõuame ikka ja jälle arvamise juure, et Moskva küll healmeelel näeks sõja puhkemist Euroopas, ja kõigi oma aktsioonidega püüab õhutada sõjavalmid meeleolu demokraatlikes riikides, kas tema ise aga oleks valmis, kõike oma olemist kaalule pannes, kohe algusest peale tormama sõjakeerisesse, selles ei maksaks mitte väga kindel olla. Ehkki maailma revolutsiooni plaanid on olude sunnil ajutiselt jäetud kõrvalle, pole nendest siiski loobunud. Veel äsja ärapeetud partei kongressil punaväe poliitilise valitsuse ülem Mehhlis tähendas, et punaväel on peale Venemaa kaitsmise veel teised eriülesanded täita, ja nimelt hoolitseda selle eest, et nõukogude vabariikide arv maailmas suureneks. Laastav ja kurnav sõda mitte-kommunistlikkude riikide vahel, millest aga N. Liit jääks puutumata, pakuks selleks parimaid väljavaateid, või - õigemini öeldes - ainsat võimalikku šanssi, nagu seda Komintern teoreetiliselt tunnustas juba mõne hea aasta eest. Teatavasti püstitati ühel viimastest Kominterni kongressidest teooria, et maailma revolutsioon tuleb paratamatult, aga nimelt sel teel, et kapitalistlikkude riikide vastuolud viivad esmalt uue maailmasõjani, mille ahervartest siis - Vene punaväe võimsal toetusel - tärkab kommunistlik revolutsioon kogu maailmas. Lähtudes eespool toodud arvamisest, mulle näib võimalik olevat, et Moskva esiotsa vast ehk rahuldub aset leidnud deklaratsioonide vahetamisega ja miskisuguseid uusi samme, otsustades seoses sellega, ei järgne.

Tundub, et 28. märtsi noot polnudki suunatud niivõrd Baltikumile kui lääneriikidele. 4. aprillil märkis Litvinov küüniliselt, et Suurbritannia ja Prantsusmaa ei tule toime ilma Nõukogude Liidu abita, aga mida hiljem nad seda abi küsivad, seda suuremat tasu maksavad.⁷ Vähe sellest, oma huvide selgitamiseks järgnesid 10. aprillil Punaarmee demonstratiivesinemised Eesti piiride läheduses.

Õöl vastu 18. aprilli kutsuti Briti saadik Kremli, et anda talle üle vastus Londonist ja Pariisist tulnud ettepanekutele. Neis paluti, et

⁷ 1939: Latvia and the Year of Fateful Decisions. Riga, 1994. P. 52.

Nõukogude Liit annaks oma läänenaabritele mingisugusedki tagatised. Seda mõtet oli arendatud juba alates 17. märtsist, pärast Tšehhia okupeerimist sakslaste poolt.

Niisuguste tagatiste asemel avaldas Moskva nüüd hoopis soovi sõlmida kolmepoolne vastastikuse abistamise leping Prantsusmaa ja Suurbritanniaga, mis laieneks kõigile Ida-Euroopa riikidele. Nagu kirjutas Poola suursaadik Pariisis Juliusz Lukaszewicz: *Kui Bonnet küsis minu isiklikku arvamust nõukogude vastuse kohta, formuleerisin selle järgnevalt: On selge, et Nõukogude valitsus otsib kindlasti Prantsuse ja Briti heakskiitu sisetungiks Balti riikide territooriumile, isegi vastu nende endi tahtmist.*⁸

Lääneriikide ja Nõukogude Liidu vahelist otsest vastastikust sõjalist koostööd sai realiseerida ainult üle Nõukogude Liidu läänenaabrite territooriumite. Poola ja ka Balti riikide teema muutus kohe läbirääkimiste keskseks küsimuseks, täpsemalt Eestit ja Lätit puudutav, sest Leedust oli kolmepoolsetel kohtumistel suhteliselt vähe juttu ning Soomegi jäi pisut tahaplaanile.⁹ Moskva valis suhteliselt mugava positsiooni. Toetudes poolakate keeldumisele võis ta läbirääkimisi venitada. Ta sai nõuda, et lääneriigid kallutaksid Varssavit suuremale järeleandmisele ja samas loota, et välisminister Beck seda ei tee. Poola ja Balti riikide kiire nõustumine Moskva ettepanekutega tähendanuks viimasele hoopis suuremat ohtu Saksamaaga tülli minna ja sõtta sattuda. Kremli eesmärgiks oli küll Baltikum oma mõjusfääri saada, aga seda mitte läbi sõja Saksamaaga.

28. märtsi nooti Eestile ja Lätile võib seletada diplomaatilise kirjaoskamatuse, aga samal ajal ühtlasi ka Moskva ja eriti Leningradi parteibossi, üha enam välispoliitika alale kippuva Andrei Ždanovi¹⁰ kartusega, et Saksamaa võib Poolast möödudes läbi Balti riikide ja Soome Nõukogude Liitu rünnata. Need kartused võisid mõnedel nõukogude liidritel ja sõjaväelastel olla siirad kuni maikuuni. Nagu eespool mainitud, kaldus Stalin ise juba 1938. a lõpul arvama, et Hitleri tegelik suund on Prantsusmaa. Alates 1939. a maist muutus Balti kaart Moskva jaoks selgesti ühelt poolt survevahendiks lääneriikidele ja teiselt poolt kauplemissubjektiks, kindlasti aga mitte sillapeaks *Wehrmacht*i sisetungile Nõukogude Liitu.

Moskva strateegia neil kolmepoolsetel läbirääkimistel tundus olevat äärmiselt konstruktiivne. Igale partnerite ettepanekule ja noodile vastati suhteliselt kiiresti uue ja eelmisest pisut kaugemale mineva ning täiustatud vastusega. See eeldas omakorda asja põhjalikku läbiarutamist ning lääneriikide ühise vastuse koordineerimist, mis demokraatliku riigikorraldusega maades ei saagi olla väga kiire protsess. Eriti siis, kui ei ole

⁸ Juliusz Lukaszewicz. *Diplomat in Paris 1936–1939. Papers and Memoirs of Juliusz Lukaszewicz. Ambassador of Poland.* New York, London, 1970. P. 236.

⁹ David J. Dallin. *Soviet Russia's Foreign Policy 1939–1942.* New Haven, 1952. P. 8.

¹⁰ Andrei Ždanov (1896–1948) – Nõukogude Liidu parteitegelane, kindralpolkovnik. Stalini lähemaid kaastöötajaid ja stalinliku ideoloogia ja kultuuripoliitika elluviija.

moodustatud spetsiaalset delegatsiooni või komisjoni ja läbirääkimised toimuvad ametlikul teel läbi diplomaatiliste kanalite.

Nõukogude Liidu vastukäik täieliku sõjalise liidu pakkumise näol muutis lääneriikide positsioonid keerulisemaks. See tähendab vajadust arvestada muudegi Moskva nõudmistega. Plaani kohe- ne vastuvõtmine oleks kindlasti kaasa toonud suhete halvenemise Poola ja Rumeeniaga ning ilmselt ka Jaapani, Hispaania jt riikidega. Jaapani saadikute läbirääkimistevastased rünnakud Londonis ja Pariisis oli kindlasti asjaolu, mida Chamberlain inglaste ja jaapanlaste teravate vastuolude tõttu Kaug-Idas arvesse võttis.

Joonis 2. Hans von Herwarth. Fragment pildist. (Anthony Read, David Fischer. *The deadly embrace*. New York, London, 1988).

Samas ei seleta need rünnakud veel piisavalt, miks lääneriigid keeldusid sõjalisest liidust Nõukogude Liiduga. Miks nad ei soostunud andma kohe oma õnnistust Baltikumi minekule Nõukogude Liidu mõjusfääri, et niimoodi neile sobiva lepinguni jõuda? Balti iseseisvuse piiramine ei oleks ilmselt olnud väga suur hind maailmasõja vältimise nimel. Pealegi tehti varem Hitlerile sõja vältimise eesmärgil hoopis suuremaid järeleandmisi. Suurbritannia ja Prantsusmaa käitumist ei saa seletada väitega, et demokraatliku riigi avalikkus ei oleks taolise tehinguga soostunud. Näiteks tunduvad mõnevõrra lihtsameelsed 1939. a läbirääkimiste otsese tunnistaja, Moskvast asunud Saksa saatkonna sekretäri Hans von Herwarthi mälestused. Endine diplomaat kinnitab, et Stalini soov kolme Balti riiki Nõukogude Liidule tagasi võita oli üldiselt teada. Takistuseks oli tema arvates aga Inglise ja Prantsuse demokraatlikud traditsioonid, mis keelasid ohverdada iseseisvaid riike kokkuleppe nimel Staliniga.¹¹

Pigem oli asi vastupidine ja lääneriikide avalik arvamus hoopis nõudis sel ajal hirmus Hitleri ees igal juhul kokkulepet Moskvaga. Muidugi oli demokraatlikele riikidele keeruline Baltikumi liiga otseselt maha müüa, kuid mingi sobiva sõnastuse varjus oluks see võimalik. Niiivõle on keeldumist seletada erilise sümpaatiaga Baltikumi vastu. Siinsed autoritaarsed režiimid ei saanud tekitada soovi nende eest sõtta minna. Pigem jättis Balti riikide saatus lääneriigid suhteliselt külmaks. Seetõttu võiks esile tõsta teisigi vastusevariante.

¹¹ Hans von Herwarth. Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945. Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1982. S. 165.

Esiteks võiks oletada, et lääneriikide diplomaadid ja poliitikud ei suutnud toetuda järjekindlalt reaalpoliitilisele mõtteviisile. Katse siduda Moskvat ilma tolle küsitud hinda maksmata, polnud näide suurtest diplomaatilistest oskustest.¹² Lääneriigid üritasid kohati ikka veel kaitsta nüüd juba olematut *Versailles' süsteemi*, mille nad Pariisi rahukonverentsil 20 aastat tagasi ise rajasid. Balti riigid kuulusid vähemalt kaudselt selle süsteemi juurde, sest sõjajärgse Euroopa ülesehitamisel püüti järgida rahvaste enesemääramise põhimõtet. Paraku oli Esimese maailmasõja järgne jõuvahekord juba kardinaalselt muutunud.

Teiselt poolt ei ole täielikult välistatud eespool mainitud E. Carri teosest tehtav järeldus, et nii mõnigi lääneriikide diplomaat võttis eeskujuks Niccoló Machiavelli¹³ õpetuse ja näiliselt idealistliku suhtumise taga peitus hoopis reaalpoliitiline lähenemisviis. Vastavalt sellele taheti Poolat ning Balti riike hoida lõpuni varus kui sööta, et peibutada Stalinit ikkagi astuma Saksamaa vastu.¹⁴

Kolmandaks on kinnitatud, et kolmepoolsed läbirääkimised nurjusid tänu ideoloogilistele eelarvamustele, valearvestustele, kõhklustele ja vastastikuse usalduse täielikule puudumisele.¹⁵ Pole välistatud, et lääne-riike hoidsid tagasi põhjendatud kartused Kremli ebasiiruses. Läänes märgati juba intensiivselt käimasolevaid Moskva-Berliini läbirääkimisi ja kardeti, et Stalin kasutab neid vaid Hitleri tähelepanu võitmiseks. Samal ajal polnud lääneriigid päris kindlad, kas suure puhastuse üle elanud Punaarmee ongi võimeline enamaks kui vaid Balti riikide okupeerimiseks. Selleks oma õnnistust anda poleks olnud kuigi arukas.

Kolmepoolsete läbirääkimiste esimestest päevadest alates lasi Moskva käiku veel ühe kanali, mis peatselt hakkas soovitud tulemusi andma. Juba 19. aprillil teatas Saksa saatkond Londonis, et eriliselt salajase allika kaudu on nendeni jõudnud informatsioon Inglise-Poola läbirääkimistest ja ka Nõukogude Liidu pakkumisest lääneriikidele. Järgnevalt hakkas sama allikas tööle üsna regulaarselt ja operatiivselt. Raportid ei olnud alati täiuslikud. Suurema rõhuasetusega oli tegemist paberitega, millelt peegeldus Briti eriline huvi sõjalise liidu vastu Moskvaga. Enamasti ilmusid uued dokumendid välja siis, kui juba alanud Saksa-Nõukogude Liidu lähenemises tekkis mingi seisak. Kogu operatsioon oli mõeldud hirmude ja kahtluste tekitamiseks Berliinis, näidates samal ajal Moskva tagasihoidlikkust ja eriti tema kahtlusi kolmepoolsetel läbirääki-

¹² Frederick L. Schuman. *Night over Europe. The Diplomacy of Nemesis 1939–1940*. New York, 1944. P. 251.

¹³ Niccoló Machiavelli (1469–1527) – Itaalia poliitik, ajaloolane ja kirjanik. Pidas ajaloo liikumapanevaks jõuks poliitilist võitlust ning pooldas tugevat võimu, mis suudaks inimloomuse korrale allutada.

¹⁴ William R. Rock. *British Appeasement in the 1930s*. Edward Arnold, London, 1977. P. 94.

¹⁵ Joseph Nere. *The Foreign Policy of France from 1914 to 1945*. London, Boston, P. 237.

mistel. Vajalikke pabereid valmistati ette Nõukogude Liidu saatkonnas ja need saadeti sakslastele läbi *Foreign Office*-i. Sealses sideosakonnas töötas juba 1935. aastal värvatud nõukogude agent John Herbert King. Aktiveeriti ka selline tuntud nõukogude salateenistuse võrk nagu *Punane kapell*.¹⁶

Kolmepoolsed läbirääkimised toimusid olukorras, kus Balti riike ametlikult ei informeeritud. See tõsiasi ja tsenseeritud ajakirjandus tekitasid paratamatult kuulujutte. Aprillis levisid kuuldused, et lisaks Nõukogude Liidule pakkus Balti riikidele garantiisid ka Suurbritannia. Seda infot levitas Saksa saatkond Tallinnas juba 8. aprillil. Andmed olevat pärinenud ühelt Eesti kõrge aukraadiga sõjaväelaselt.¹⁷ Ilmselt oli tegemist diplomaatias nii tüüpilise arvamuste kompimise katsega, et testida, mida keegi asjast teab ja arvab. Eesti välisminister Karl Selter tegi ka ühe hoopis konkreetsema katse. 13. mail kohtus ta Briti konsuliga Tallinnas W. Galliennega. Selter leidis, et parim lahendus oleks Suurbritannia, Nõukogude Liidu, Saksamaa ja Poola ühine garantii Balti riikidele. Pisut varem (1939. a aprillis) oli kindral Johan Laidoner Poolas külaskäigul olles samuti rääkinud võimalusest anda Balti riikidele Poola garantii.

Taalised jutuajamised näitasid ikka veel Balti riikide usku, et neil on rahvusvahelistes suhetes mingi oluline kaal, et nad pole pelgalt etturiteks ja nende seisukohavõetud midagi tähendavad. Mingil määral oli säilinud müüt Inglismaa ja Prantsusmaa erilisest huvist Euroopa väikeriikide iseseisvuse vastu.¹⁸

Mais 1939 suutsid Suurbritannia ja Prantsusmaa oma vastused Moskvale sõjalise liidu loomise ja vastastikuse abistamise pakti küsimuses kooskõlastada Poola ja Rumeeniaga, kellesse asi samuti puutus. Paktiga nõustuti kolmel tingimustel. See pidi tööle hakkama kui:

- mõni riik langeb *otsese agressiooni* ohvriks;
- ohvriks langeb garantiide süsteemiga kaetud Ida- või Lääne-Euroopa riik;
- abi soovivad riigid seda ise selgelt taotlevad.

Vastus ei sisaldanud lääneriikide garantiipakkumist Balti riikidele. Sellise lisanõudega ei osatud ega tahetudki arvestada.

14. mail jõudsid Saksa saatkonnani Londonis järjekordsed salapaberid, mis väljendasid nõukogude poole ärevust ja rahulolematust olukorra pärast Baltikumis. Tegemist oli Moskva vastusega lääneriikidele. Täpsemalt öeldes keeldumisega ja uute tingimuste esitamisega. Tulevaste garantiide alla pidid kindlasti mahtuma ka Balti riigid, muidu polevat lepingu tingimused Litvinovit asendama hakanud Molotovi sõnul võrdsed.

¹⁶ Donald Cameron Watt. *How War Came. The immediate origins of the Second World War, 1938–1939.* London: Heinemann, 1989. P. 231.

¹⁷ Rolf Ahmann. *Nichtangriffspakte: Entwicklung und operative Nutzung in Europa 1922–1939.* Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1988. S. 574.

¹⁸ 1939: Latvia. P. 57.

Kremlis teati, et ainult nende garantiiga Tallinn ja Riia ei nõustu. Seepärast suruti jätkuvalt peale nn kolmepoolseid garantiisid. Suurbritannia ja Prantsusmaa pidid projektiga arvestama, neil polnud muud võimalust kui Kremli soove järgida. Balti teema muutus kolmepoolsetel läbirääkimistel üheks kõige valulisemaks ja ühtlasi otsustavaks. Sai selgeks, et London ja Pariis ei taha end Balti riikidega siduda, aga ei saa neid ka samamoodi nagu Tšehhoslovakkia alistuma sundida. Mingit kokkulepet Moskvaga sooviti, kuid tõrguti avaliku sõjalise liidu vastu, mis annaks Stalinile lahtised käed.

31. mail järgnes Molotovi avaldus, et Balti riikidele abi andmise küsimus tuleb jätta üksnes suurriikide otsustada, ta polnud nõus lääneriikide kolmanda tingimusega. Seega taandus kolmepoolne garantii tegelikult ikkagi Nõukogude Liidu ühepoolseks garantiiks ja tähendas õigust sekkuda Balti riikide siseasjadesse talle sobival hetkel.

Dokument 2. Informatsioon saatkonnalt Moskvast NSV Liidu välis- ja sisepoliitilisest olukorrast (ERA. 957-14-702. L 54).

Saadik A. Pei

5. juunil 1939

Härrale Välisministri-abile.

[...] Lisan ainult veel juurde, et Lati kolleegile M. [Molotov] prätsiseerinud, et N. Liidu ettepanek Londonile ja Pariisile Balti riikide garantii asjus seisnevat selles, et ühiselt garanteeritaks Balti riikide neutraliteeti (mitte aga nende riikide iseseisvus).

Teraspakti sünd

Kolmepoolsetel läbirääkimistel Balti riikide teema nii järjekindel üleval hoidmine seletub Moskva sooviga tegelikult mitte jõudagi positiivse tulemuseni. Seetõttu hakati oma hinda (liidu eest Moskvaga) veelgi kõrgemale kruvima. Kui enne maikuud lootsid London ja Pariis Moskvat vajaduse korral Berliini vastu ära kasutada, siis nüüd rollid muutusid. Alates maist 1939 kontrollis sündmusi täielikult Moskva. Midagi oli juhtunud, mis Stalinile suurepäraselt sobis.

Muutunud olid plaanid ja jõuvahekorrad teljeriikide sees. Itaalia ja Saksamaa ning Hitleri ja Mussolini suhted olid suhteliselt komplitseeritud. Nende arengus võib kümne aasta jooksul (1933–43) eristada mitu etappi. Kõiki neid muudatusi pole mõtet siinkohal jälgida. Hitler austas Mussolinit, kuid samas ei hinnanud ta teljekaaslaste solidaarsust kuigi

kõrgelt. Iga kord kui ta tahtis, et inglased midagi teada saaksid, teatas ta sellest itaallastele.¹⁹ Usaldamatust avaldati muidugi ka Roomas.

1938. a lõpul ja 1939. a algul võis Mussolini oma positsioonidega rahul olla. Tema nimi oli juba aastaid seisnud Itaalia ja kogu maailma lehtede esikülgedel, seda oskas endine ajakirjanik hinnata. Etioopia vallutamist Itaalia poolt oli enamik olulisemaid riike juba tunnistanud. Mussolinile meeldis Moskva otsus, millega ta oma *vabatahtlikud* Hispaaniast 1938. a jooksul välja tõi ning relva- ja rahakraanid sulges. Nüüd võis Itaalia samuti oma võidukad väed Hispaaniast koju tagasi kutsuda. Seepärast polnud ta huvitatud vaenulikest sammudest Moskva suunas. Mussolini oli rahul sellegagi, et sai Müncheni kohtumise ajal *rahutoojana* esineda. Samal ajal ettevalmistatavast Albaania vallutamisest pidi saama väike vahepala, kui maailm liialt Hitleri tegusid jälgima hakkab ja teda unustab. Vahepeal oli Mussolini valmis pisut loorberitel puhkama. 27. oktoobril 1938 saabus aga Rooma tema poolt mitte eriti kõrgelt hinnatud Saksa välisminister Ribbentrop. Viimane tuli ettepanekuga arendada senine *ideoloogiline* Anti-Kominterni pakt sõjaliseks vastastikuse abistamise lepinguks Saksa-maa-Itaalia-Jaapani vahel.²⁰ Mussolini nõustus küll sõjalise liiduga põhimõtteliselt, kuid mitte konkreetse Ribbentropi pakutud variandiga. Tema arvates polnud tavaline kaitseliit päris väärikas, tulevane teljeriikide sõjaline liit pidi sisaldama ka ühise ründamise võimalust.

Veel varem oli Ribbentrop koos Jaapani saadikuga Berliinis kindral Hiroshi Oshimaga hakanud ette valmistama Saksa-Jaapani sõjalise liidu lepingut. Oshima oli selle küsimuse tõstatanud juba 1937. aastal. Paraku algasid tõrked peatselt ka Tokios. Seal toimus valitsusvahetus ja Oshima algatusele anti tagasikäik. Tulevane sõjaline pakt pidi olema suunatud ainult Nõukogude Liidu vastu. Tokios ei tahetud mingite sakslaste plaanide pärast Euroopas sattuda sõtta Suurbritannia ja USA-ga. Jaapani sõjalaevastik oli alles välja arenemas ja selle saatmine inglaste või ameeriklaste vastu oleks tähendanud kõikide tulevaste võimaluste mahamängimist. Teiste vastu oldi valmis minema ainult siis, kui need riigid tõesti ühinevad Moskvaga Jaapani vastu. Pealegi ühines Anti-Kominterni paktiga Hispaania. Pakt omandas seejärel jaapanlaste pettumuseks veelgi enam ainult Euroopa probleemide keskse ilme.

Teljeriikide kolmepoolsete läbirääkimisteni sõjalise liidu loomiseks ei jõutudki, kuigi jaanuaris 1939 oli vastav lepingutekst valmis. See oli Ribbentropile suureks pettumuseks. Ta teadis, et rivaal Hermann Göring tegutseb juba 1938. a oktoobrist alates selle nimel, et ennast Hitlerile demonstreerida kui välispoliitika-alast strateegi. Vastuseks

¹⁹ David Irving. *Hitler's War and The War Path 1933–1945*. London, 1991. P. 193.

²⁰ Kuigi Anti-Kominterni pakti on mõnikord peetudki (nt kooliõpikutes) teljeriikide sõjaliseks blokiks, siis tegelikult ei sisaldanud see veel vastastikuseid sõjalisi kohustusi.

Ribbentropi teljeriikide kolmikliidu plaanile pakkuski Göring kava kahepoolseks sõjaliseks liiduks Itaaliaga. Mussolini kaldus samuti kahepoolse pakti poole ja hakkas 1939. a kevadel Berliini tagant kiirustama. Ribbentrop polnud veel lootusi kaotanud, aga läbirääkimised jaapanlastega võtsid liiga kaua aega.

Aprilli algul näitas Mussolini oma sõltumatust Berliinist ja vallutas ilma Hitlerit hoiatamata Albaania. See oli väike kättemaks Praha okupeerimise eest, millest sakslased samuti Roomat õigel ajal ei informeerinud. Hitler leppis selle *pisikese lapsikusega* Mussolini poolt. 15. aprillil Mussolinit külastades pakkus Göring talle taas oma varianti kahepoolsest liidulepingust. Ribbentrop pidi nüüd oma reputatsiooni ja välisministri koha päästmiseks kiiresti otsustama ja loobuma kolmepoolse sõjalise liidu mõttest. Ta võttiski üle Göringi ideed (ka idee Poola isoleerimiseks teha panus hoopis Nõukogude Liidule) ja esitas need Hitlerile enda omadena.²¹ Moskvast tulevad signaalid näitasid välisministrile üha selgemalt, et niisugune arengutee on tõesti võimalik. Oshimale püüdis Ribbentrop seletada, et Itaalia-Saksa kahepoolne leping ei tähenda mingil juhul Jaapani välistamist, kuigi sellised jutud Tokiote suurt mõju ei avaldanud.

Mai alguseks valmis kaks varianti tulevases Saksa-Itaalia sõjalise liidu lepingust. Esimene meenutas Ribbentropi eelmise aasta kaitseliidu kava, teise variandi viies artikkel nägi ette lepingupartnerite ühist sõjategevust kolmanda poole vastu. Konkreetsemad sammud tuli omavahel hiljem kooskõlastada, Ribbentrop püüdis niimoodi sõnastust jaapanlastele vastuvõetavamaks muuta. Moskvast tulevad signaalid kallutasid aga ka Hitlerit kahepoolse lepingu kasuks, mis oleks suunatud eelkõige ja ainult lääneriikide ning mitte Nõukogude Liidu vastu.

Ettepanek Teraspakti sõlmimiseks langes kokku Mussolini sooviga end taas esiplaanile seada. Nüüd polnud ta enam sellegi vastu, et Ribbentrop pakti sünni enda nimele kirjutas ja selle eest Itaalia kõrge autasu sai.

21. mail, päev enne Teraspaktile pidulikku allakirjutamist, saabus Tokiost uus sõnum, mis Ribbentropi kartuseid ainult kinnitas. Jaapan tahtis jääda kõrvale, kui Euroopas algab sõda lääneriikide vastu. Teljeriikide sõjalist kolmikliitu ja Ribbentropi plaane polnud määratud täituma, kuigi ta püüdis läbirääkimisi jaapanlastega visalt jätkata.

Teraspakt oli üheaegselt ohtlik Itaaliale ja kasutu Saksamaale.²² Samas sobis ta sel hetkel mõlemale. Tegemist polnud aga mingi usaldusliku ja teraskindla sõjalise liiduga. Läbirääkimiste ajal ei öeldud itaallastele midagi sellest, et Hitler on operatsioon *Valge* kava juba kinnitanud ja ettevalmistused kallaletungiks Poolale käimas. Alles paktile allakirjutamise järel hakkas Rooma saabuma signaale, et Hitler tahab midagi enam

²¹ D. C. Watt. *How War Came*. P. 237.

²² Hermann Graml. *Europas Weg in den Krieg*. Hitler und die Mächte 1939. München, 1990. S. 224.

kui vaid Danzigi probleemi lahendust. Itaaliat ähvardas sõda, mida ta ise ei soovinud. Mussolini ja tema välisminister Galeazzo Ciano hakkasid otsima teid selle vältimiseks. See oligi edukas ja nagu juba sama aasta augustis selgus, polnud paktist kasu ka Saksamaale.

Ribbentropi asjatud katsed jaapanlastega liitu luua, tema seletused ja õigustused Tokio suunas ning jaapanlaste negatiivne suhtumine ainult lääneriikide vastu suunatud pakti said maikuu esimesel poolel teatavaks Tokios tegutsevale ajalehe *Völkischer Beobachter* kirjasaatjale ja sealse Saksa saadiku heale sõbrale Richard Sorgele.²³ See tähendas, et hiljemalt mai keskpaigaks jõudsid need materjalid Stalini lauale. Tema sai kohe aru, kui tähtsate andmetega on tegemist. Neist andis kasu lõigata mitmes suunas. Nüüd algasid Kaug-Idas ägedad lahingud, mis kestsid peaaegu kogu suve. Esialgu alahinnati oma vastast, aga vigadest õpiti peatselt. Punaarmee võis kindel olla, et läänest teda enam midagi ei ähvardanud.

Jaapani kõrvalejäämine ja Teraspakti sõlmimine oli järjekordne selge märk sellest, et Hitler ei kavatse Nõukogude Liitu rünnata. Moskvat ei ähvardanud seega keegi, ei läbi Poola ega Balti riikide. Seda informatsiooni kinnitasid lisaks Sorgele ka teistsugused allikad. Loomulikult ei jäänud nõukogude taastugevnevale luurele kahe silma vahele, et sakslased polnud oma tanki- ja lennukitehaseid ümber ehitanud. Natside peamised relvad sobisid hästi sõdimiseks Euroopas, aga mitte sõjakäiguks teedeta Venemaa vastu. See tähendas, et kontroll rahvusvaheliste suhete üle läks üha enam Stalini kätte. Temast sai kaaluks otsustamiseks, kas Euroopa pääseb sõjast või mitte.

Kaudne agressioon

Nüüd võis Moskva end hoopis julgemalt tunda, mis tähendas, et kolmepoolsetel läbirääkimistel muutus lääneriikide positsioon veel keerulisemaks. Kreml võttis oma nõudmiste õigustamiseks kasutusele niinimetatud *kaudse agressiooni* mõiste. Uute nõudmiste põhjendamiseks väideti, et Balti riikides on võimalik saksameelne riigipööre, mis tooks kaasa vahetu ohu Nõukogude Liidu piiridele. Taoline riigipööre oli Kremlis arvates võimalik otsese putšina, aga ka läbi mingi tema vastu suunatud lepingu või lihtsalt valitsuse vahetuse teel.

Stalin nõudis nüüd endale õigust ise otsustada, millist muudatust Balti riikide sisepoliitikas võiks pidada endale ohtlikuks, et siis minna appi *iseseisvust garanteerima*.²⁴ Juuni alguses valminud uues vastuses nõustusid lääneriigid, et Nõukogude Liit võiks Balti riike otsese agressiooni puhul

²³ Richard Sorge (1895–1944) – Nõukogude Liidu luuraja ja ajakirjanik. Tegutses 1930.–40. aastatel ajakirjanikuna Saksamaal, Jaapanis jm, hankides sõjalist ja poliitilist informatsiooni. 1941. aastal vangistati Jaapani politsei poolt ja hukati.

²⁴ David J. Dallin. Soviet Russia's Foreign Policy 1939–1942. New Haven: Yale University Press, 1952. P. 41.

automaatselt abistada. Kaudse agressiooni ohu korral pakuti seekordses vastuses võimalust alustada ainult vastastikuseid konsultatsioone.

Seni oli läbirääkimiste põhiraskus langenud Inglise suursaadiku *sir* William Seedsi õlgadele. Väsinud ja vähihaige Seeds pöördus juunis tagasi Londonisse ja alates 14. juunist pidi jätkama talle Moskvasse abiks saadetud *Foreign Office* Kesk-Euroopa osakonna juhataja William Strang. Tegemist oli suurepärase valikuga, sest Strang tundis vene olusid tänu oma varasemale nõuniku ametile Moskvas. Ühtlasi oli ta olnud Chamberlaini saatjaks viimase kohtumistel Hitleriga 1938. aastal ning samuti Münchenis. Moskvas peeti temast lugu, kuid samas väljendati pettumust, et välisminister Halifax ise kohale ei tulnud.

Moskva oma tahtmistest ei taganenud. Läbi kogu juuni-juuli jätkusid vaidlused kaudse agressiooni mõiste üle. Kreml nõudis lääneriikide poolt küll lepinguga tagatud, aga samas tingimusteta õigust sekkuda, kui näiteks Riias või Tallinnas peaks toimuma pro-Saksa meelne *coup d'état*.²⁵ Seega oli Moskvale Balti riikide ülevõtmiseks vajalik kellegi absoluutne *õnnistus*. Balti riikides ei kaheldud, et neile tähendab niisugune garantii otsest ohtu langeda nõukogude okupatsiooni ohvriks.

Moskval olid kasutada rida üsnagi arvestatavaid fakte, mis näisid tema nõudmisi ja kartmisi õigustavat. Berliini aktiivsus Balti suunal oli 1939. a kevadel märgatavalt kasvanud. Meemeli ülevõtmine oli alles algus. Balti riike külastasid 1939. a varasuvel mitmed kõrged Saksa sõjaväelased ja *Abwehri*²⁶ mehed eesotsas admiral Canarisega. Siia saadeti ristleja *Admiral Hipper*, mis oli samuti tähendusrikas, hoolimata sellest, et sakslastest madrused Tallinna tänavatel peksa said. Mitmed Balti riikide sõjaväelased isiklikult ja ka kindralstaapide tasemel omasid häid suhteid Berliiniga.²⁷

Kasvatav aktiivsust Berliini ja Balti riikide suhetes võiks rahvusvaheliste suhete teoreetikute töödele toetudes iseloomustada kui väikeriikidele iseloomulikku *anti-jõutasakaalu* poliitikat. Suurriikide omavahelistes multipolaarsetes suhetes koonduvad teised riigid domineerima kippuva riigi vastu, et tasakaalu säilitada. Väikeriikide puhul võib aga kriisi ehk jõutasakaalu ootamatu ja kiire muutuse korral täheldada hoopis kalduvust läheneda potentsiaalsele võitjale. Saksamaa tundus 1938.–39. aastatel olevat tugevaim riik Euroopas ja väikeriigid püüdsid olla tema suhtes võimalikult sõbralikud.

Balti riikide vastavaid sidemeid Berliiniga ei saanud aga kaugeltki võrrelda näiteks Rumeenia, Bulgaaria, Jugoslaavia ja isegi Suurbritannia ning Prantsusmaa vägagi mõjukate majandus-, sõjaliste- ja kultuuriliste kontaktidega Saksamaal. Mõneski riigis oli taoliste Saksamaaga seotud ringkondade surve välispoliitilistele otsustele nii tugev, et ähvardas kogu-

²⁵ *coup d'état* (pr.k) – riigipööre.

²⁶ *Abwehr* – Saksa relvastatud jõudude luure- ja vastuluureteenistus.

²⁷ Vt: Seppo Myllyniemi. Baltian kriisi 1938–1941. Helsinki, 1977.

ni sisepoliitilise kriisiga. Ebakindlust riigi julgeoleku pärast seoses Berliini survega tunti eriti Ida- ja Kesk-Euroopas, aga ka Balkanil. Otsiti erinevaid lahendusteid ja püüti hoida häid, sõbralikke sidemeid ja suhteid võimalikult igasse suunda.

Mittekallaletungileping Berliiniga

Hoopis teine küsimus oli selle Saksa ohu tajumisest tekkinud ebakindluse ärakasutamine Moskva poolt propagandistlikes huvides. Saksamaa mõju kasvu Ida- ja Kesk-Euroopas hinnati kui enda vastavate võimaluste vähenemist. Kreml nägi temale vaenulikku sammu isegi selles, et Taani, Eesti ja Läti sõlmisid 1939. a mais-juunis mittekallaletungi lepingud Saksamaaga.

Eesti ja Läti lootsid nende lepingutega pehmenada nõukogude propagandat, et Balti riigid on Saksamaa poolt ohustatud ja teatud määral olid need ajendatud 28. märtsi noodist. Iseenesest jäid mittekallaletungi lepingud Saksamaaga abituks katseks oma olukorda parandada, sest Balti riikide argumente enam eriti ei arvestatudki.

Antud situatsioonis olid lepingud Balti riikidele isegi kahjulikud, kuid neid oli samal ajal raske tagasi lükata. Keerulise dilemma ette asetas Balti riigid president Roosevelti pöördumine Hitleri poole 15. aprillil, millega viimasel paluti anda end ohustatuna tundvatele riikidele mingisugused garantiid.

Taani, Eesti ja Läti mittekallaletungi lepingud Saksamaaga olid ajendatud USA algatusest. Kuid meenutagem ühtlasi, et näiteks ka Suurbritannia oli juba aastatel 1937–38 aktiivselt toetanud mittekallaletungi lepingute sõlmimist ühelt poolt Saksamaa ja teiselt poolt Tšehhoslovakkia ning Balti riikide vahel. Kui Londoni vaated 1939. a kevadel muutusid ja ta avastas selle piirkonna strateegilise tähtsuse, oli juba pisut hilja.²⁸

Balti riigid olid ka ise varem korduvalt Berliinile survet avaldanud, et nendega taoline leping sõlmitaks. Läti välisministri Vilhelms Muntersi väitel oli Riia alates 1933. aastast vähemalt kuuel korral Berliinile vasta-va avalduse teinud, kuid siis oli Saksamaa neid pöördumisi ignoreerinud või tagasi lükanud.²⁹ Saksamaa ning Läti ja Leedu vahekorrad polnud 1930. aastate teisel poolel kõige soojemad. Ainult Eestiga oli toimunud mõningane lähenemine. Berliin ilmutas erilist huvi põlevkivi vastu ning arendas sõjalise iseloomuga kontakte kindralstaapide tasemel. Aastatel 1936–37 muutusid Balti riigid Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjalise konkureerimise piirkonnaks. See jätkus hiljemgi, kuid 1939. a

²⁸ **Rolf Ahmann.** "Localisation of Conflicts" or "Indivisibility of Peace": The German and the Soviet Approaches towards Collective Security and East Central Europe 1925–1939. / *The Quest for Stability. Problems of West European Security 1918–1957.* Edited by R. Ahmann, A. M. Birke, and M. Howard. London, 1993. P. 228.

²⁹ **R. Ahmann.** Nichtangriffspakte. S. 675.

kevadeks oli Moskvale selge, et natsliku Saksamaa agressiivsed plaanid pole suunatud Nõukogude Liidu, vaid Poola ja lääneriikide vastu.³⁰ 1939. a mais, mil Saksamaa mittekallaletungi lepingud Balti riikidega valmisid, olid need kindlasti kasulikumad Berliinile, sest aitasid tal isoleerida Poolat ja kaitsesid majanduslikke huve Baltikumis.

Mittekallaletungi lepingud ei olnud Nõukogude Liidule otseselt kahjulikud, kuigi nad piirasid potentsiaalselt Punaarmee ja -laevastiku tegevusvabadust Baltikumis. Saksamaale olid need kindlasti kasulikumad, sest aitasid vähendada tema ümberpiiramise riski Nõukogude Liidu-lääneriikide poolt. Vähemalt nii loodeti Berliinis. Kindlasti olid nad aga sobivaks ajendiks tõstatamaks sarnase teema ka Moskva ja Berliini suhetes. Samas võiks Saksamaaga sõlmitud mittekallaletungi lepinguid pidada Läti ja Eesti viimasteks iseseisvateks välispoliitilisteks sammudeks. See andis võimaluse ennast meelde tuletada ka Moskvas läbirääkimisi pidavatele suurriikidele. Need lepingud andsid teatud määral kindlust, et Balti riikide saatus ei määrata ära vaikse kompromissina, vaid nende riikide endale saamise nimel tuleb sooritada kuritegu.

Dokument 3. Poliitiline informatsioon saatkonnalt Londonis (ERA. 957-14-700. L 61-62):*

August Schmidt

28. juunil 1939

Vabariigi Välisministrile

Eesti ja Saksa.

Mittekallaletungi lepingu sõlmimine Eesti ja Saksamaa vahel leidis inglise pressis võrdlemisi laialdast äramärkimist. Tõsised lehed märkisid sündmuse ära asjalikult ja rahulikult, kuigi Balti välisministrite sõit Berliini lepingu allakirjutamiseks loomulikult äratas teatavat tähelepanu. Sensatsioonihimulisemad lehed on küsimust valgustanud vähem erapooletult, väites, et Eesti ja Läti nii majanduslikult kui ka poliitiliselt on täiesti valgunud või valgumas saksa sõiduvette (on mainitud Krupi vabriku ehitamist Riia läheduses ja teisi saksa algatusi). Teises olukorras oleks kõik loetletud asjaolud vististi äratanud vähem tähelepanu. Kuna

³⁰ Rolf Ahmann. Nazi German policy towards the Baltic states on the eve of the Second World War. Baltic security problems between the two World Wars. / The Baltic and the outbreak of the Second World War. Ed. by John Hiden and Thomas Lane. Cambridge etc, 1992. P. 52-53, 58.

* Kirjal märg: K[arl]. S[elter]. 30. 6. 39

aga Briti-Vene läbirääkimiste tõttu Balti riigid praegu on tulipunktis, ja asjade tõelikust käigust vähe informeeritud mass arvab, et meie teataval määral saksa mõjutusel teeme takistusi Briti-Vene läbirääkimiste kiiremale arenemisele, siis paistab arvamine, nagu oleks meie tõesti suurel määral sattunud saksa mõju alla, olevat teatavates ringides levinud kaunis laialdaselt. Nii kõnelevad meie kaptenid siin, et tollivõimud suhtumises neisse on nüüd märksa külmemad, kui varem. Saatkonnale on tulnud kirju - kas anoniimselt, või allkirjaga, kuid eranditult vigaselt kirjutatud - milles öeldakse, et "ühtegi Briti laeva, ühtegi Briti sõdurit Eesti ja Läti kaitseks". Osalt ehk selle meeleoluga seletatav ka attaak meie kanamunade sisseveo vastu (kuid kahtlemata ainult osalt).

Loomulikult võivad sarnaseid vaateid ainult süvendada Varssavist lanseeritud kuulujutud, nagu oleks Saksamaa sondeerinud pinda Balti riikides, kas neile saksa-vene tagatis ei oleks vastuvõetavam inglise-prantsuse-vene tagatisest. Lisaks sellele tuli kindral Halderi sõit Eestisse ja Soome just praegusel silmapilgul. Kindral Halderi sõitu siinsetes ametiasutustes siiski kuigi traagiliselt (pealegi kutsusid soomlased omale külla ka kindral Kirke'i). Hoopis tõsisemalt vaadatakse aga saksa sõjaväelise luure ülema admiral Canaris'i ja ooberst Pichembrochi sõidule Balti riikidesse. Ajakirjandus pole sellest sõidust informeeritud, kuid vastavad ametkonnad teavad asjast, kuigi detaalsemat informatsiooni neil praegu veel ei ole.

Dokument 4. Poliitiline informatsioon saatkonnalt Londonis (ERA. 957-14-700. L 59-59p).

V[illibald] R[aud]

Londonis, 29. juunil 1939

Armas Kaarel [Karl Selter]

Saabusin Londoni esmaspäeval ning ma ei tahaks kinnitada, et ma oleks väga rõõmus tagasi

olles. Eestis oli parem...

Meeleolude üle on Sulle saadik kirjutanud. Meile ollakse üldiselt siin vaenulik. Taani on peasenud hoopis hea lapsena...

Üleeila olin N. Vene sõjaväe esindaja juures cocktail'il. Ta tutvustas mulle 1. sekretäri Vene suursaatkonnas, kellega pikkale jutule saime (ta on Maisky kõrval järgmine mees). Ta kohe tähendas, et meid kindlustatakse nii kui nii, kas meie tahame või mitte ja arvas, et vormel, mis eila ehk täna Moskva üleantud on nüüd Venele vastuvõetav. Ta küsis mida Teie siis kardate? Vastasin seda, et meie maast tehakse võitlusväli ning et ka näit. vene sealt välja ei pruugi minna. Tema tähendas siis, et Teie kardate revolutsiooni oma juures. Keegi N Venes ei sundivat ühinema Venega, see sündivat vabatahtlikult!...

Kui Sa puhkusele sõidad, siis tee reisu vaid ainult Soome, Saksasse arvan siiski mitte parem sõita, siin võidakse anda jälle igasuguseid tõlgitsusi - meid jälgitakse ju siin väga teravalt. Sakslased teeksid omalt poolt aga kõik, et asja üles puhuda.

Sõjalised ekasperdid Moskvas

Suurbritannia valitsuse kannatus oli üha uute Moskva nõudmiste pärast katkemas. Läbirääkimisi jätkati vaid Pariisi pealekäimisel, kuigi Prantsuse suursaadiku Paul-Emile Naggiar' konkreetne panus jäi kolmepoolsetel kohtumistel tagasihoidlikuks. Lääneriigid nõustusid astuma veel ühe sammu tagasi. Juuli lõpuks saavutati teatud üksmeel, et läbirääkimistel edasiminekuks tuleb sõlmida *salajane protokoll* nende riikide loeteluga, kellele Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liit agressiooni korral abi annavad, siis ka kaudse agressiooni puhul. Kooskõlastamata jäid veel mõned väikesed detailid, mis täpsustaksid kaudse agressiooni mõistet.

Nüüd pidi järg tulema sõjaväelaste kätte, kes lepiksid kokku juba konkreetsed sõjalise abistamise tingimused, tähtajad, kontingentide ja väeliikide suurused ja muud militaarküsimused. 12. augustil alanud sõjalistele läbirääkimistele Moskvas saatsid lääneriigid küll suurepärased spetsialistid, aga mitte väeliikide kõrgeimad juhid, mida neile taas ette heideti. Sõjaväelastele polnud kaasa antud ka volitusi mingi ulatusliku-

ma üldlepingu sõlmimiseks. Stalin saatis lääne ekspertide vastu Punaarmee tähtsaimad nimed, mis tegelikult üksteisemõistmist ja koostööd ei soodustanud. Läbirääkimised algasid küll suurejooneliselt, kuid sumbusid peatselt vastastikusesse usaldamatusesse. Lääne ohvitserid kahtlustasid pealtkuulamist ja neilt salajaste andmete väljapressimist, mida siis saaks Saksa poolele maha müüa. Küsitavusi tekitas ka kohtumiste väline, korralduslik pool ning ebamugavusi ootamatult kuum suvi Moskvas.

Punaarmee liidrid olid üllatunud, kui väikeste relvajõude iseloomustavate numbritega Suurbritannia välja tuli. Kusjuures nad ei teadnud, et britid tegelikult bluffisid ja näitajad olid veelgi tagasihoidlikumad. Samas ei võtnud lääneriikide esindajad väga tõsiselt Punaarmee juhtide pakutud arve. Sõjaväeatašeed Moskvas avaldasid kahtlust, kas näiteks nõukogude transpordisüsteem suudaks toimetada rindele 90 000–10 000 tanki ja 5000 suurtükki üheaegselt *ca* 130 diviisiga nagu lääneriikidele lubati.

Nõukogude poole ettepanekul arutati läbi kolm stsenaariumi, kuidas konflikt võiks puhkeda. Esiteks nähti ette võimalus, et Saksamaa tungib kallale Prantsusmaale. Teiseks arvestati Saksa kallaletungiga Poolale ja Rumeeniale ning kolmandaks Saksa rünnakuga läbi Baltikumi Nõukogude Liidu vastu. Iga juhtumi vastu tahtis Kreml töötada välja konkreet- sed garantiid ja täpsed vägede hulgad, mida osapooled välja paneks. Kolmanda versiooni puhul rõhusid Punaarmee esindajad lääneriikide kohustusele mõjutada Balti riike ja Soomet, et nad lubaksid kasutada sealseid sadamaid merebaasidena. Kahe esimese variandi puhul tehti Nõukogude Liidu sekkumine sõltuvaks Poola ja Rumeenia valmisolekust lubada Punaarmeele vaba läbipääsu oma territooriumist.

Need nõudmised saidki saatuslikuks. Lääneriikide sõjaväe esindajad ei tahtnud ega saanud anda mingit garantiid, et Balti riigid, Poola ja Rumeenia on valmis Punaarmeed sisse lubama. Nad ei saanud vastavaid kinnitusi ei Londonist ega Pariisist ning 19. augustiks oli selge, et Nõukogude Liidu-Suurbritannia-Prantsusmaa läbirääkimised lõppevad tulemusteta.

Dokument 5. Poliitiline informatsioon saatkonnalt Pariisist (ERA. 957-14-701. L 57–59).

Nõunik Aleksander Pallo

21. juulil 1939 a.

Välisministeeriumi Poliitilisele osakonnale

Viimastel päevadel valitseb siin kaunis pessimistlik meeleolu. Seeds-Naggiar-Molotov'i kõnelused 17.7 lõppesid jällegi tagajärjeta,

kuna venelased ka seekord tehtud järeleandmisi rahuldavaks ei pidanud, vaid oma endiste nõudmiste juurde püsima jäid. Kolmikliidu läbirääkimised on seega ummikusse sattunud. Teine sündmus, mis siin masendavalt mõjus, oli Roosevelti ebaõnn neutraliteedi seaduse muutmise katses. Siin on kogu aeg elatud heas lootuses, et õnnestub organiseerida suurt koalitsiooni teljeriikide vastu, ilmse jõuülekaaluga koalitsiooni, mis võimaldaks veel sõda ära hoida. Nüüd aga, kus Vene ja U.S.A. kaasatõmbamine muutub ikka rohkem problemaatiliseks, ollakse pettunud ja vaadatakse murega tulevikule vastu.

Praegu tehakse siin veel viimaseid katseid Briti valitsust mõjutada, et see nõustuks Vene kõiki nõudmisi aktsepteerima. Pariisi Vene sõbralik presse ennustab juba, et Inglise valitsus lõpuks ohverdab teiste riikide sisemistesse asjadesse mitte segamise põhimõtte ning lepib paratamatusega olukorra tõsidust arvesse võttes. Parempoolsete ringkondades kaheldakse aga tõsiselt, kas Vene üldse kolmikliitu sõja ära hoidmiseks üldse soovib; arvatakse, et Vene siht on just sõda välja kutsuda, algul erapooletuks jääda ning hiljem parajal momendil kaasa lüüa.

Eila kuulsin ühe Balti riigi telegraafi agentuuri esitajalt, et siin liikuvat versioon nagu nõuaks Vene Tallinna sadamat endale laevastiku baasiks sõja korral, kust oleks hõlbus takistada veealuste laevadega rauamulla vedu Rootsist Saksasse. Baltimere blokeerimine Vene merejõudude abil, et Saksa väljast poolt rauda ei saaks, on siin väga meelitatav mõte ja nähtavasti venelaste endi poolt sugereeritud. Paari päeva eest kirjutas Paris Soir'i kirjasaatja Philippe Barrés Tallinnast (lõike saatsime) samal teemal. See "kaugeltnägija" lehemees silmas Tallinna sadama kailt mõne saja km. kaugusele kuidas Botnia lahest laevade karavan rauamullaga Saksa poole liigub. Loomulikult ei näinud ta seal midagi, kuid rauamulla juureveo takistamise võimalikkude kavadega sõitis ta juba Pariisist välja ning et asi usutavam oleks telefoneeris selle sõnumi siis lehele Tallinnast...

Hitler-Stalini pakt

Varasemad kontaktid

Kremlis ööl vastu 24. augustit juhtunu puhul ootab selgemat vastust kaks omavahel seotud küsimust. Esiteks ei tea me siiani, millal tegelikult algas pööre Vene-Saksa suhetes. Teiseks võiksime küsida, kuna sündis idee omavahelise mittekallaletungi pakti sõlmimiseks? Stalini ja Hitleri lähenemistee algust on paljude uurijate poolt pikemat aega otsitud ja jõutud seejuures väga erinevate daatumiteni. Olgu siinjuures meenutatud vaid mõningaid levinumaid versioone.

Viljakas nõukogude ajaloolane Vilnis Sipols kinnitab oma kirjutistes järjekindlalt, et otsuse minna koos Hitleriga tegi Stalin päris viimasel hetkel, alles augustis 1939. Saksamaa olevat küll juba mõnda aega pinda sondeerinud, aga see ei viinud esialgu kuhugi. Siis otsustati Berliinis teha ahvatlev pakkumine. 7. juulil sai Moskvas asunud Saksa saatkond ülesande teatada, et Hitler on valmis andma Nõukogude Liidule 200 miljoni marga ulatuses krediiti. Ettepanek tehtigi majandusnõunik Gustav Hilgeri poolt kaubanduse rahvakomissarile Anastass Mikojanile 10. juulil. Saksamaa ei välistanud sealjuures ka sõjavarustuse müümist, mis olnud eriti ahvatlev pakkumine.³¹ Nõukogude Liit pidi vastu saatma tooraineid, naftat, vilja, puitu jne. Soodne kauba- ja krediidileping olnud peamine, mis meelitas Stalinit Hitleri poole pöörduma.

Sellise versiooni puhul ei arvestata tõsiasja, et Berliinist pakuti taolisi krediite juba alates 1935. aastast. Esialgu oli tegemist hoopis suuremate summadega, kuid krediidi andmise tingimused ja eriti kaupade kasvavad hinnad Saksamaal ei ahvatlenud Moskvat pakkumist vastu võtma.

Ka mitmed lääne ajaloolased tunnistavad, et lähenemise algatajaks oli tõesti Saksa pool. Paraku ei usaldatud Berliinis venelasi viimase hetkeni. Ribbentrop olevat veel väljalennu eel Moskvasse peljanud, et Stalin tervitab teda maandumisel siiski Suurbritannia ja Prantsusmaaga sõlmitud lepinguga.³²

Levinud on pöördepunkti otsimine 3. maist 1939, mil paljudele ülalatusena vahetati välja Nõukogude Liidu kauaaegne välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov, kes asendati Vjatšeslav Molotoviga. Tegemist oli puhastuskampaania kõrghetkedega nõukogude välisteenistuses. Nüüd jõudis see otsaga välisasjade rahvakomissariaadi juhtivate ametnikeni.³³

³¹ Вилнис Сиполс. Тайны дипломатические: канун Великой Отечественной, 1939–1941. Новина, Москва, 1997. С. 80.

³² Anthony Read, David Fisher. The deadly embrace. Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941. New York: W. W. Norton & Company, 1988. P. 247.

³³ Bianka Pictrow. Stalin-Regime und Außenpolitik in der dreißiger Jahren. Eine Zwischenbilanz des Forschungsstandes. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 33. Heft 4. 1985. S. 495–517.

Varasem puhastus (aastatel 1937–38) tabas madalamaid ametnikke ja 1938. a lõpuks jäi endisest välisasjade rahvakomissariaadi kaadrist alles vähem kui 40 protsenti.³⁴ Enamasti rõhutatakse Litvinovi liigset orientatsiooni lääneriikidele, mille tõttu ta Stalini ja Molotoviga tülli läks. Tema eemaldamisega anti seega selge märk, et Stalin on valmis teistsugust orientatsiooni järgima.

Väga levinud arvamuse järgi tabas välisasjade rahvakomissariaati puhastus pärast seda, kui Nõukogude Liit jäeti Stalini suureks pettumuseks eemale Müncheni konverentsist. Siis hakanud ta tundma hirmu või maliku lääneriikide ühisrinde ees ja sundis diplomaate repressioonidega hirmutades otsima teid Moskva isolatsioonist väljaaitamiseks. Siit edasi pole raske oletada, et just nende erinevate teede otsingul pakutigi välja idee lähenemiseks Hitlerile. Konstruktsioon on paraku pisut kohmakas ja kunstlik ning ei sobi tõsiasjaga, et nõukogude diplomaatide tagakiusamine algas juba varem.

Litvinovi-Stalini tülist kirjutajad tuginevad veendumusele, et Nõukogude Liidu välispoliitikat juhiti tõepoolest välisasjade rahvakomissariaadist ja see erines *pealiinist*, mida esindas Stalin. Kas Maksim Litvinov oli Stalini üks tõsisemaid oponente, on enam kui küsitav.³⁵ Temaigi tegi mõnikord huvitavaid üleskutseid Vene-Saksa suhete parandamiseks. Litvinovi idealiseerijad unustavad, et ka tema oli nõukogude diplomaat, kes kaitses eeskätt kommunistliku partei huve ning kelle tegevus oli vaid näiliselt iseseisev ja vaid atribuutika poolest erinev Kominterni või nõukogude luure välistegevusest. Kindlasti ei saanud ta vastuollu minna Poliitbüroo nägemusega rahvusvahelistest suhetest. Vaevalt püüdis Litvinov ajada mingit Stalinile vastumeelset välispoliitikat. Kui see nii oligi, siis ilmselt just Saksamaalt analooge leides jättis Stalin ta siiski nõukogude välispoliitika formaalseks juhiks kuni 1939. a maini. Ka Hitler jättis oma välisministeeriumisse alles enamiku Weimari vabariigi aegsest kaadrist.

Sagedasti otsitakse pöördemomenti Nõukogude Liidu välispoliitikas 10. märtsist 1939, mil Stalin pidas pikema kõne NSVL Kommunistliku partei 18. kongressil. Ta kritiseeris sõjaõhutatatena ühtemoodi nii Hitlerit kui ka lääneriike. Viimaseid pigem enam ja ta jättis mulje, et Moskval ei ole kohustust lääneriike niisama toetada. Stalin tõestas, et Anti-Kominterni pakt ei olegi suunatud nii võrd Kominterni ja Nõukogude Liidu, kui võrd hoopis lääneriikide vastu. Aga lääneriikidel ei jätku piisavalt tahet agressorile vastata. Stalin kinnitas, et ei kavatsen lasta end provotseerida juttudel Nõukogude Liidu-Saksa vaenulikest suhetest ega

³⁴ Heinrich Bartel. Aleksej Fedorovič Merekalov – Fragmente zur historischen Biographie eines Sowjetdiplomaten in Berlin 1938/39. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 33. Heft 4. 1985. S. 522–523.

³⁵ Vitaly Rapoport, Yuri Alexeev. High Treason. Essays on the History of the Red Army, 1918–1938. Ed. Vladimir G. Treml, Durham, 1985. P. 325.

luba *enda turjal liugu lasta* või nagu hoopis levinumas inglise keelses versioonis – ei kavatse teiste jaoks *kastaneid tulest välja tuua*. Kolm nädalat hiljem kordas ka Hitler sama kõnekäändu ja nii olevat loodud vajalik teineteisemõistmine. Selle versiooni pooldajad toetuvad Saksa välisministeeriumi nõuniku Andor Hencke üleskirjutustele Ribbentropi ühest toostist Kremliis ööl vastu 24. augustit. Ribbentrop kinnitas siis, et Stalini kõnet võeti Saksamaal kui märguannet. Oma vastutoostis märkis Stalin, et just nii see oligi kavatsetud. Paraku tõlgiti Stalini esinemine Hitleri jaoks ära ja ta luges seda mitte enne 10. maid, mil suhted olid juba ammu paranenud.

Esineb ka arvamust, et Stalin oli vaimustuses Hitleri tegevusest Tšehhoslovakkia kriisi lahendamisel ning pettunud lääneriikides. Jõupoliitika sobis hästi ka tema natuuriga. Saladuseks ei jäänud Nõukogude Liidu Välisasjade rahvakomissari asetäitja Vladimir Potjomkini ülestunnistus Prantsuse suursaadikule Moskvas Robert Coulondrele 1938. a oktoobris. Müncheni lepingust rääkides leidis juhtiv nõukogude diplomaat üsna küüniliselt, et nüüd ei jää enam muud valikut peale Poola neljanda jagamise. Võimalikke jagajaid ei pidanud hakkama kaugelt otsima. Alates 1939. a algusest kaotasid kuulujutud peatselt Saksa-Nõukogude Liidu salalepingust läänes juba oma uudsusesära.³⁶ Uue aasta vastuvõtul 12. jaanuaril 1939 märkas Berliinis tegutsev diplomaatiline korpus oma suureks üllatuseks, et Hitler pöördus avalikult Nõukogude Liidu suursaadiku poole, mida ta varem polnud teinud ja nad vestlesid ootamatult pikalt ning sõbralikult. Too vastuvõtt andis juttudele lisahoogu, et mingisugune pööre Moskva ja Berliini suhetes on toimunud või toimumas. Samas on mitmed vene ajaloolased märkinud, et mainitud vastuvõtul toimus polnud midagi erilist. Hitleri vestlust Aleksei Merekaloviga 12. jaanuaril 1939 saab vaadelda kui tavalist protokollilist sündmust. Nõukogude Liidu suursaadik teatas ka Moskvasse, et tegemist polnud millegi enamaga kasvõi seepärast, et ta ei osanud piisavalt saksa keelt.³⁷ Tegemist oli mehega, kes toodi nõukogude diplomaatiasse esimese suurema puhastuslaine järel. Endise rasketööstuse rahvakomissariaadis inseneri ja väliskaubanduse rahvakomissariaadis tippametnikuna töötanud Merekalov asus 1938. a suvel Berliini sattudes kohe saksa keelt õppima, aga vaevalt muutus ta ise erilist initsiatiivi ilmutavaks diplomaadiks.³⁸ Samas oli Hitleri pöördumine Nõukogude Liidu suursaadiku poole taoline sündmus, mida Berliini diplomaatilises korpuses kohe märgati.

Mõnedki ajaloolased rõhutavad, et lähenemise algust tuleb otsida veelgi kaugemalt. Tegelikult oli suurt tähelepanu pälvinud kriis

³⁶ **Richard Lamb.** The Drift to war 1922–1939. London: W. H. Allen&Co, 1989. P 309; **Ernst Nolte.** Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Frankfurt/Main, Berlin, 1987. S. 305.

³⁷ **Сергей Горлов.** Советско-германский диалог накануне пакта Молотова-Риббентропа 1939 г. // Новая и новейшая история. 1993. 4. С. 15.

³⁸ **H. Bartel.** Aleksej Fedorovič Merekalov. S. 518–545.

Vene-Saksa suhetes aastatel 1933–34 vaid ajutine nähtus, mida ei tohiks üle tähtsustada ja neile suhetele andis edaspidigi tooni meeldiv mälestus Rapallo lepingust.³⁹ Küsimus oli selles, et seni salaja Nõukogude Liidus toimunud Saksa armee ülesehitamine ja sõjaline väljaõpe jätkus pärast Hitleri võimuletulekut täiesti avalikult juba kodumaal. Seepärast kadus vajadus vastavate väljaõppekeskuste järele Venemaal.⁴⁰ Kuid see ei tähendanud veel kõigi sidemete katkemist.

Ideoloogilised vastuolud tuleks aga hoida lahus suurriiklikest huvidest. Viimast rõhutas Stalin avalikult juba 1934. a kevadel, tuues näiteks head suhted Itaalia ja Mussoliniga, mis jätkusid ka siis, kui lääneriigid 1935. a lõpul Rooma vastu sanktsioone rakendasid. Kommunistliku partei 17. kongressil kinnitas Stalin, et Euroopas valitsev Versailles' süsteem pole Nõukogude Liidu probleem. Ta leidis, et pole *meie asi Versailles' lepingut kiita*.⁴¹ 1934. a veebruaris andis *Gestapo* Moskvale välja Bulgaaria kommunisti Giorgi Dimitrovi. Tema kohtuasja kohta Saksamaal ei öelnud Stalin ühtki paha sõna.

Scoses Poola ja Saksamaa suhete paranemisega pakkus Moskva 1934. a kevadel välja huvitava kava Moskva ja Berliini ühistest garantiidest Baltikumile. Ettepanek oli mõeldud küll eeskätt Varssavi ja Berliini lähenemise takistamiseks, kuid seda andis tõlgendada ka katsena Baltikumi avalikult mõjusfäärideks jagada. Samast ajast pärinevad esimesed mitteametlikud pinnasondeerimised nõukogude sõjaväebaaside rajamiseks Balti riikide territooriumile.⁴² Juba siis polnud välistatud Saksa-Vene kompromiss Meemeli küsimuses.⁴³

Hitler ei märganud või ei tahtnud neid Stalini žeste märgata. Seepärast andis Stalin sakslasest kommunistile Karl Radekile⁴⁴ ja välisasjade rahvako-missariaadile esotsas Litvinoviga võimaluse tegelda kollektiivse julgeolekupakti ideega ja läheneda lääneriikidele. Sellest kasvasid välja Ida-pakt ja Nõukogude Liidu lepingud Prantsusmaa ning Tšehhoslovakkiaiga.

Samal ajal said prantslased teada, et juulis 1934, mil Pariisi-Moskva läbirääkimised Ida-pakti loomiseks olid täies hoos, sondeerisid vene-lased pinda ka Berliinis, et sõlmida hoopis pakt Saksamaaga.⁴⁵ Ida-pak-

³⁹ 16. aprillil 1922 Saksa ja Nõukogude Vene vahel sõlmitud majandusliku-, poliitilise- ja ka sõjalise koostöö leping.

⁴⁰ **Olli Vehviläinen.** Kansallissosialistinen Saksa ja Neuvostoliitto 1933–1934. Hitlerin valtaantulosta Baltian pöytäkirjaa koskevien neuvottelujen raukeamiseen. Porvoo, Helsinki, 1966.

⁴¹ **V. Rapoport, Y. Alexeev.** High Treason. P. 324.

⁴² **Rolf Ahmann.** Die baltischen Staaten zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1933–39. Neutralität oder Allianz - zwei Wege zu ihrem Untergang? // Contact or Isolation? Soviet-Western Relations in the Interwar Period. Stockholm. Acta Universitatis Stockholmiensis. 1991. S. 387.

⁴³ **D. M. Crowe.** The Baltic States. P. 21.

⁴⁴ Karl Radek (Karl Sobelsohn 1885–1944) – juudi soost kommunistliku liikumise tegelane. *Izvestija* toimetaja. Suri nõukogude kontsentratsioonilaagris.

⁴⁵ **Leonard Schapiro.** The Communist Party of the Soviet Union. New York, 1964. P. 485.

tist välja kasvanud Vene-Prantsuse vastastikuse abistamise pakti seletati nõukogude diplomaatide poolt kui Saksamaale ohutut lepingut, sest see ei hõlmavat Berliinile huvipakkuvat osa Euroopat. Litvinovi arvates pidi see pakt Saksa-Vene teineteisemõistmist hoopis suurendama.⁴⁶

Võimalik, et *pikkade nugade* öö Saksamaal 1934. a suvel ja Hitleri vanade võitluskaaslaste kõrvaldamine andis otsest eeskujuga Stalinile. 1. detsembril 1934. tapeti Leningradi suhteliselt populaarne parteijuht Sergei Kirov. Tema asemele saadeti Stalini ustav jünger Andrei Ždanov. Viimane hakkas Stalini lähedase võitluskaaslasena üha enam tegelema ka välispoliitiliste küsimustega. Mõnedel hinnangutel oli just Ždanov see, kes pakkus välja Nõukogude Liidu ja Saksamaa koostöö idee.⁴⁷ Peatselt sattus mees küll põlu alla, kuid enne seda jõudis veel Eestigi Nõukogude Liidu osaks vormistada.

Samal ajal väljendasid nii Berliin kui Moskva huvi majanduslikku koostööd jätkata. Kui Suurbritannia, Prantsusmaa ja Itaalia püüdsid 1935. a aprillis kujundada Hitleri vastast Stresa rinnet, siis algasid Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel läbirääkimised kauba- ja krediitdilepingu sõlmimiseks. Saksamaa osakaal Nõukogude Liidu üldises väliskaubanduses edaspidi küll oluliselt ei kasvanud ja ka Saksa kaubanduses jäi Venemaa osakaal madalaks. Huvi siiski säilis, majandusliku koostöö idee sai hiljemgi vajalikul hetkel ära kasutada kui tekkis vajadus kontakti loomiseks.

Väliselt jäid Moskva ja Berliini suhted edaspidi külmaks, neid varjutasid arvukad vastastikused rünnakud ajakirjanduses ning poliitiliste liidrite sõnavõttudes. Kuid mõlema diktaatori puhul said ühiseks jooneks suurema tähelepanu pööramine armeele, sõjakulutuste suurenemine ja kiirendatud korras sõjaks valmistumine.

Stalini-Hitleri lähenemise algust võiks otsida ka Hispaania kodusõja päevilt, mil Moskvast märgati Inglise-Prantsuse välispoliitika võimeust või soovimatust omaenda külje all puhkenud kriisi lahendada.⁴⁸ Midaagi 1936. aastal tõepoolest muutus. Võimalik, et Saksa-Jaapani lähene-mise taustal (Antikominterni pakt) tundis Stalin veelgi teravamalt vajadust jõuda kokkuleppele Hitleriga.

⁴⁶ Лев Александрович Бызыменский. Советско-германские договоры 1939 г.: новые документы и старые проблемы. // Новая и новейшая история. 1998. 3. С. 7.

⁴⁷ V. Rapoport, Y. Alexeev. High Treason. P. 323.

⁴⁸ Anthony Adamthwaite. The making of the Second World War. London, 1977. P. 58.

Stalini saladiplomaatia

Kuivõrd ajas Stalin siis omaenda, salajast välispoliitikat? Erilist tähelepanu on nii lääneriikide kui Venemaa ajaloolased pööranud niimetatud *Kandelaki missioonile*. Nõukogude Liidu kaubandusesindaja Saksamaal David Kandelaki rolli 1939. a läbirääkimistel on nähtud kardinaalselt erinevast vaatenurgast. Ühelt poolt kinnitatakse, et Kandelaki omas Stalini erilist usaldust. Teda on peetud Stalini agendiks, kes esindas tema välispoliitilist joont.⁴⁹ Ta olevatki 1935. aastal Berliini saadetud eesmärgiga leida teid lähemiseks Hitlerile.⁵⁰ Mõnedel andmetel üritas Moskva just taoliste erikanalite kaudu meelitada Saksamaad sõlmima mittekallaletungi lepingut.⁵¹

Läänderiikide poole 1939. aastaks üle läinud endine nõukogude luureagent Valter Krivitski on väitnud, et Stalini välispoliitika toimus läbi siseasjade rahvakomissariaadi, kaubandusesinduste ning saatkondade teise-kolmanda sekretäri ametikohtade. Ta kinnitab, et tänu sellisele varjatud tegutsemisele sai Stalinist Kremlis peamine ja tähtsaim saksa orientatsiooniga poliitik.⁵²

Teiselt poolt väärrib tähelepanu fakt, et eriesindajate institutsioon on diplomaatia ajaloos sajandeid tuntud võimalus. Stalin polnud selle kasutuselevõtmisel kaugeltki esimene. Ka Kandelaki missioonis võib näha tavalist pinnasondeerimise katset, mida nii sageli tehakse. Poliitilised tagamõtted võisid missioonil muidugi olla, aga liiga suuri üldistusi ei tohiks seejuures teha. Sel perioodil olid sama reaalsed Nõukogude Liidu ja Prantsusmaa, Nõukogude Liidu ja Tšehhoslovakkia vahel sõlmitud lepingud, samuti Moskva tegevus Rahvasteliidus. Ka ei saa eitada Nõukogude Liidu toetust vabariiklastele Hispaania kodusõjas.⁵³

Juba 1935. a 15. juuli kohtumise ajal Saksa Riigipanga presidendi Hjalmar Schachtiga palus Kandelaki korduvalt abi poliitiliste küsimuste lahendamiseks, jättes küll täpsustamata, milliseid küsimusi ta konkreetsemalt silmas pidas. Berliinis oletati, et tegemist võib olla Moskva sooviga osta Saksa sõjatehnikat. Sama kordus 1936. aastal Nõukogude Liidu-Saksa majanduslepingu läbirääkimistel.⁵⁴

Nõukogude Liidu julgeolekuorganite välispoliitilistest operatsioonidest 20. sajandil kirjutanud Christofer Andrew ja Oleg Gordievsky väidavad, et 1937. a lähtus Kandelaki otseselt Stalini ja Molotovi instruktsioonidest.⁵⁵ Ta palus siis Schachtilt arvamust, millised võiksid olla Ber-

⁴⁹ Вальтер Кривицкий. Я был агентом Сталина. Москва, 1991. С. 38–39.

⁵⁰ Борис Николаевский. Тайные страницы истории. Москва, 1995. С. 196.

⁵¹ Olaf Groehler. Selbstmörderische Allianz. Deutsch-russische Militärbeziehungen 1920–1941. Berlin, 1992. S. 81.

⁵² В. Кривицкий. Я был агентом Сталина. С. 74.

⁵³ Особая миссия Давида Канделаки. // Вопросы Истории. 1991. 4–5. С. 144–156.

⁵⁴ Sven Allard. Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Außenpolitik 1930–1941. Bern und München, 1974. S. 54–59.

⁵⁵ Кристофер Эндрю, Олег Гордиевский. КГБ история внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. 1992. С. 251.

liini reageeringud kui Moskva pöörduks ametlikult Saksa välisministereeri poole ettepanekuga poliitiliste suhete parandamiseks.⁵⁶ Kandelaki ja Schacht kohtumistel arutati koguni ideed korraldada Stalini ning Hitleri kohtumine. Kui vastavad aruanded jõudsid Stalini lauale, kirjutas ta neile paberitele omakäelise märkuse – *kui huvitav!*⁵⁷

Berliini reageeringud jäid siiski tagasihoidlikeks, seal ei osatud arvatagi, mida Stalin tegelikult tahab. Moskvas otsustati aga võtta vastu Schacht majandusliku koostöö pakkumine ja 29. aprillil 1936 kirjutati alla kaubanduslepingule. Poliitiliste suhete parandamise võimalust ei näinud kumbki pool ka veel 1937. a kevadel.⁵⁸ Kokkuvõttes olevat Stalin Kandelaki missioonis pettunud ja mees kutsuti tagasi Moskvasse. Kohe vahetati välja ka Nõukogude Liidu suursaadik Berliinis. Temagi teadis, millega Kandelaki tegeles, seega ei täitnud ta mingit eriagendi ülalisalajast missiooni.

Ka üldtuntud Boriss Jartsevi tegevust Helsingis 1938. aastal kevadel ja suvel seostatakse otseselt Stalini nimega ja tema välispoliitilise suunaga. B. Jartsev (Rõbkin) sai Helsingis asunud Nõukogude Liidu saatkonna teise sekretärina Stalinilt ülesande pidada läbirääkimisi Soome kõrgema poliitilise juhtkonnaga. Moskva pakkus Soomele sõjalist koostööd, aga ühtlasi hoiatas Soomet, et Punaarmee ei jää ohu korral ootama vaenlase sissetungi, vaid on valmis ründama, kasutades selleks ka naabermaade territooriumi. Jartsevi kaudu tõstatati taas üles Ahvenamaa küsimus, sest rahvusvahelise Ahvenamaa staatust määrava lepinguga 1921. aastal Nõukogude Venemaa ei ühinenud. Jartsev vahendas ka Moskva huvi Karjala ning Soome lahe saarte vastu. Kõigepealt pidi Helsingi aga nõustuma Soome-Nõukogude Liidu riigipiiri nihutamiselega Leningradist pisut kaugemale sisemaale.

Puhastus Punaarmees

Taalised salajaste missioonide teooriad haakuvad Krivitski poolt pakutud versiooniga, et Punaarmee kõrgem ohvitserkond likvideeriti 1937.–38. aastal tänu Stalini ja siseasjade rahvakomissariaadi koostööoperatsioonile natside vastuluurega, millega püüti võita Hitleri tähelepanu ja usaldust. Nimelt olid 1937. aastaks diktaatorid Nõukogude Liidus ja Saksamaal täiesti ühesuguses seisus. Võim omas riigis oli absoluutne, ebakindlust tekitas vaid armee ja kõrgem ohvitserkond.

1937. a algul käivitus Punaarmee juhtkonna likvideerimise operatsioon. Lisaks Mihhail Tuhhatševskile⁵⁹ hukati kaks marssalit, 13 armeekindralit (15-st), 75 korpusekomandöri (85-st), 8 admiralit, kõik sõja- ja

⁵⁶ O. Groehler. Selbstmörderische Allianz. S. 83.

⁵⁷ Л. А. Бызыменский. Советско-германские договоры. С. 7.

⁵⁸ Особая миссия Давида Кандевики. С. 152.

⁵⁹ Mihhail Tuhhatševski (1893–1937) – 1931–37 Nõukogude Liidu Sõja- ja Mereasjade Rahvakomissari asetäitja, 1935. aastast Nõukogude Liidu marssal.

mereasjade rahvakomissari asetäitjad, 80 protsenti polkovnikutest, kokku ligi 40 000 ohvitseri. Revolutsioonilise Sõjanõukogu 80 liikmest jäi ellu vaid 5, marssalitest ainult Kliment Vorošilov, kelle kätega puhastus läbi viidigi ja tema aktiivne kaasvõitleja Semjon Budjonõi.⁶⁰

Punaarmee ohvitserkonda süüdistati koostöös mitmesuguste riikide, peamiselt aga saksa luurega eesmärgil kukutada Stalin ja nõukogude kord Venemaal. Suur osa Stalini repressioonide esimestest ohvritest kuulus üheaegselt nii vanade kommunistide kui ka juutide hulka. Stalin hävitas neid, kelle vastu Hitlergi halastamatult sõdis. Seda märgati ilmselt ka Saksamaal. Vähemalt Karl Radeki ja teiste sakslastest kommunistide hukkamine pidi Berliinile mõju avaldama.

Krivitški versiooni järgi oli Punaarmee tabanud löögi taga Stalin isiklikult. Viimase kaudu jõudnud vastav tellimus saksa julgeolekuteenistusele, keda meelitas võimalus Punaarmeed nõrgendada. Stalin rajas sel teel otsekanali Hitlerini. Ühtlasi näitas, et ta on kõigeeks võimeline. Samal ajal aga likvideeris tekkida võiva opositsiooni Punaarmees ja selle operatsiooni tunnistajad.

Nõukogude Liidu ja Weimari vabariigi aegse Saksamaa sõjaväelaste suhted olid tõepoolest äärmiselt tihedad ning sõbralikud. Nõukogude Liidus said sõjalist väljaõpet sajad saksa ohvitserid. 6–8 aasta jooksul käisid igal aastal vastavatel kursustel ligi 80 ohvitseri. Rida Punaarmee kõrgemaid ohvitseri said uusi kogemusi Saksamaal. Punaarmee kindralstaabi ülemat Jegorovit peeti punaohvitseride seas selgelt saksa orientatsiooniga meheks. Teistest hoopis vähem oli selle koostöoga seotud aga Tuhhatševski. Tõsi küll, tema ja mitmed teised ohvitserid käisid 1932. a septembris–oktoobris *Reichswehri* suurejoonelistel sügisõppustel.

Kes tegelikult oli 1933.–34. aastal Vene-Saksa sõjaväeliste suhete katkemisel algatajaks, polegi selge. Süüdistatud on mõlemat poolt. 1933. a suvel saabusid Nõukogude Liitu saksa sõjaväelased, kes viisid väljaõppelaagrite likvideerimise lõpule. Vene pool väljendas neid mehi vastu võttes lootust, et tehniline koostöö peatselt jätkub.

1935. a alguses ilmus Tuhhatševskilt pikem artikkel, milles ta ründas Saksamaad, kes planeerivad nõukogudemaa vastast sõjakäiku. Sellele järgnes protest Saksa saatkonnalt. Huvitaval kombel ajendas see artikkel Stalinit diskrediteerima Tuhhatševskit Moskvasse 1935. a kevadel küllatunud Briti välisministri Anthony Edeni silmis. Stalin rääkis oma külalisele kuulujuttudest, neid samas ümber lükkamata, nagu peaks Tuhhatševski läbirääkimisi sakslastega!⁶¹ Tegemist võis olla sihiliku katsega tekitada lääneriikides enne suure puhastuse algust segadust. Tuhhatševski rääkis Saksa ohust veel 1936. a algul ja toetas avalikult vä-

⁶⁰ Олег Сувениров. Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы. // Вопросы Истории. 1991. 6. С. 26–35.

⁶¹ Борис Орав. В поисках союзников? Командование Красной армии и проблемы внешней политики СССР в 30-х годах. // Вопросы Истории. 1990. 4. С. 45.

lispoliitilist liini sidemete tihendamiseks Suurbritannia ja Prantsusmaa-ga. Nüüd järgnes juba tema otsene kõrvaldamine. Teiselt poolt tuleks arvestada, et Tuhhatševski polnud mingisugune rahuingel, kellest tänu represseerimisele sai märter. Ta ise oli Punaarmee juhiks tõustes samuti kolleegide alatult süüdistanud ja ebacetilisi võtteid kasutanud.⁶²

Ulatuslikud puhastused Punaarmees on ärgitanud pakkuma teisigi versioone ning selle suurejoonelise ettevõtmise tegelikud autorid on tänaseni saladusloori taga. Juba 1950. aastatel pakuti välja arvamus, et plaani autoriks oli Saksa julgeolekuteenistus (SD) cesotsas Reinhard Heydrichi ja Walter Schellenbergiga. Nemad söötnud toimikud vene-saksa sõjaväelaste salajasest koostööst ette Tšehhoslovakkia presidendi Edvard Benešile. Viimane lootis ära teenida Kremli heatahtlikkust ning takistada Saksa-Vene lähenemist ja saatis andmed Moskvasse Stalinile.⁶³ Tegemist oli ülevaatega Wehrmacht ja Punaarmee senisest koostööst, mis tegelikult endast erilist saladust ei kujutanudki. Stalin pidi olema üsna naiivne, kui ta varem asjaga kursis ei olnud ja jäi kogu seda sõjaväelaste reetmise lugu siiralt uskuma.⁶⁴

Võimalik, et Nõukogude Liidu välispoliitikas oligi kujunenud kaks omamoodi võistlevat suunda. Kuid pärast Punaarmee juhtkonna likvideerimist ja ka lääneriikides tegutsenud luurevõrkude põhjalikku puhastamist aastatel 1937–38 kaotas teine suund oma reaalse jõu. Lev Bezõmenski kinnitab, et mõnede lääne autorite väidetel, nagu oleksid vene-saksa salajasi läbirääkimisi pidanud siseasjade rahvakomissariaadi töötajad, pole tegelikult alust. Ta leiab, et näiteks Berliinis asunud residentuur oli tänu puhastusele nii räsitud, et iseseisvat poliitikat nad ajada ei suutnud.⁶⁵ Vajalikul määral ei osatud isegi saksa keelt. Seepärast kasutas Stalin oma eesmärkide saavutamiseks ikkagi ametlikke esindajaid, seda vähemalt 1939. a kevadel. On aga ka arvatud, et just alates 1939. a kevadest algas nõukogude salateenistuses uus tõus või aktiviseeriti mitmed varem värvatud agendid, keda siiani ei kasutatud.⁶⁶

Viimane pingutus

Kui luurevõrk oligi nõrk ja võimetu iseseisvaks tegevuseks, siis paraku polnud ka ametlikud diplomaatilised esindused välisteenistust tabanud puhastuste tõttu sugugi paremas seisus. Saksa-nõukogude lähenemise algust 1939. aastal seostatakse sageli suursaadikuga Berliinis Aleksei

⁶² V. Rapoport, Y. Alexeev. High Treason. P. 171–172.

⁶³ E. Nolte. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. S. 268; Zbynek A. B. Zeman. Pursued by a bear. The Making of Eastern Europe. London, 1989. P. 139.

⁶⁴ Igor Lukes. The Tukhachevsky Affair and President Edvard Benes: Solutions and Open Questions. // Diplomacy and Statecraft. Vol. 7. 1996. 3. P. 505–529.

⁶⁵ Лев Александрович Бызыменский. Советская разведка перед войной. // Вопросы Истории. 1996. 9. С. 80–81.

⁶⁶ D. C. Watt. How War Came. P. 115–116.

Merekaloviga. Huvitaval kombel polnud Nõukogude Liidu suursaadik pärast volituste üleandmist 5. juunil 1938 Saksa välisministeeriumi sisulise juhi Ernst von Weizsäckeriga veel kohtunudki. Alles 17. aprillil 1939, päeval mil algasid Suurbritannia-Prantsuse-Nõukogude Liidu läbirääkimised, palus ta esmakordselt audientsi. Ajendiks või ettekäändeks said vene tellimused endisest Tšehhoslovakkiale kuulunud Škoda relvatehastest, mis nüüd sakslaste kätte langesid. Merekalov palus kinnitust, et Moskva varasemad tellimused ka muutunud olukorras täidetud saaks. Ühtlasi algatas Merekalov vestluse vene-saksa poliitiliste suhete parandamise teemadel ja rõhutas, et ideoloogilised erinevused ei tohiks seejuures olla mingiks takistuseks. Esimene ametlik samm oli tehtud, kuid see oli liiga lühike ja ilmselt ei rahuldanud Stalinit. Merekalovit ei hinnatud Moskvast varemgi kõrgelt, ta kutsuti kohe koju *konsultatsioonidele*.

Edasiste läbirääkimiste põhiraskus langes nüüd saatkonna nõunikule Georgi Astahhovile, kes täitis ühtlasi asjuri kohuseid. 5. mail Saksa välisministeeriumi külastades rõhutas Astahhov, et tegelikult olid tšehhi relvade asi teisejärguline ja Moskvat huvitas hoopis enam põhimõtteline küsimus, kas Berliini võib usaldada.

Škoda tehaste teema oligi Saksamaa poolt juba lahendatud nii nagu venelased soovisid. Astahhov tundis ühtlasi huvi, kuidas Berliinis reageeriti Litvinovi kõrvaldamisele. Ta kinnitas, et Molotovi osakaal Nõukogude Liidu välispoliitikas on edaspidigi kasvamas. Mõned päevad hiljem otsis Astahhov taas kontakti, seekord kiitis ta Saksa pressit, mis tema arvates oli muutunud Nõukogude Liidu suhtes hoopis sõbralikumaks. Tõepoolest ei ilmunud pärast 28. aprilli Saksamaal enam nõukogudevastulikke artikleid.

Uuesti pöördus Astahhov Saksa välisministeeriumi poole 17. mail, seda suhteliselt tühisel ettekäändel. Ta tuletas veel kord meelde varasemat Rapallo poliitikat ja kutsus taas üles Nõukogude Liidu ja Saksamaa suhete parandamisele, tuues korduvalt eeskujuks Moskva vahekorda Mussolini Itaaliaga, millega nii majanduslikud kui poliitilised suhted olid täiesti normaalsed.

Paraku tuleb tunnistada, et 17. mail 1939 toimunud Saksa välisministeeriumi majanduspoliitilise osakonna juhataja Julius Schnurre ja Georgi Astahhovi kohtumise üleskirjutised erinevad üksteisest suurel määral. Nii väidab Schnurre, et aktiivsem pool oli Astahhov. Viimase poolt Moskvasse saadetud raportis kinnitatakse aga vastupidist. Nõukogude saatkonna asjur oli sel hetkel ebameeldivalt isoleeritud. Moskvast ei tulnud vajalikke instruksioone ja ta ei teadnud kuidas peaks käituma.⁶⁷ Tal polnud midagi täpsemalt teada isegi Litvinovi kõrvaldamise asjaolude kohta.

⁶⁷ Сергей Горлов. Советско-германский диалог накануне пакта Молотова-Риббентропа 1939 г. // Новая и новейшая история. 1993. 4. С. 18–23.

Kui Astahhov oligi kõnelustel Saksa välisministeeriumis aktiivsem pool, siis tõenäoliselt ei julgenud ta seda oma raportis Moskvale tunnistada. Mingi vale samm oleks tähendanud tema karjääri ja ilmselt ka elu lõppu. Signaalidest hoolimata ei sõandanud ka Saksa pool veel midagi konkreetsemalt järeldada ega omapoolseid samme astuda. Seepärast tahtis ilmselt Schnurregi oma ametlikus raportis kirjutada initsiatiivi venelaste arvele. Mõlemad pooled otsustasid esialgu valida *oota ja vaata* taktika.

Molotovi ja Schulenburgi kohtumisel Moskvast 22. mail esineti taas kõhklevalt ning tagasihoidlikult. Ka selle kohtumise ametlike raportite tekstid on erinevad. Molotov andis mõista, et Moskvat ei rahulda ainult majanduslike suhete korraldamine, ta nimetas majanduslikke läbirääkimisi mitte eriti tõsiseks *mänguks*. Mingit tõsisemat ettepanekut poliitiliste suhete parandamiseks Molotov ise aga ei teinud, arvates, et selle üle peaksid mõlemad pooled veel mõtlema. Berliinis hoiduti samuti initsiatiivist. Kardeti, et taoline samm võiks hoopis kiirendada Nõukogude Liidu läbirääkimisi lääneriikidega ja aidata kaasa kolmepoolse leppe sünnile.

Mai lõpul levisid teated, et kolmepoolsed läbirääkimised Moskvast ongi jõudnud seisu, mis paratamatult laheneb ühel või teisel kujul sõlmitava lepinguga. Kuivõrd selliste teadete levitamisele aitas kaasa nõukogude luurevõrk, on muidugi iseküsimus. Tulemus oli Moskvale sobiv. Ilmselt neist kuuldust ajendatuna ja soovist taolise kolmepoolse lepingu sündi kuidagi pidurdada, kirjutas Ribbentrop suursaadikule Moskvast pikemad instruksioonid edasiseks tegevuseks. Neis juhistes esitati põhjalikum ülevaade vene-saksa lähenemisest 1939. aastal ja suursaadikule anti edasiseks täielik tegevusvabadus. Ühtlasi rõhutati, et kogu Saksamaa senine välispoliitika, sealhulgas teljepoliitika Itaalia ja Jaapani suunas, polnud sugugi Nõukogude Liidu vastu suunatud. Saksamaa kuulutas oma vaenlasteks Suurbritannia ja Prantsusmaa ning lubas konflikti korral Poolaga arvestada Moskva huvidega.⁶⁸

Joonis 3. Saksa suursaadik Moskvast krahv Friedrich Werner von der Schulenburg. (Hans von Herwarth. *Zwischen Hitler und Stalin*. Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1982. Ill. 8).

⁶⁸ Documents on German Foreign Policy 1918–1945. London, 1956. P. 589–593.

Siiski pole päris kindel, kas just see instruksioon jõudis suursaadikuni, sest veel 27. mail saabunud juhtnöörid nõudsid endise tagasihoidlikuma liini säilitamist. Ilmselt peegeldavad need mõneti üksteisele vastukäivad dokumendid Ribbentropi ikka veel püsivaid lootusi ka Jaapan Teraspaktiga mingil moel liita. Teraspaktile allakirjutamise päeval, 22. mail, jõudsid Berliini teated, et Tokios otsitakse samuti neid võimalusi. Sel ajal püüdis Ribbentrop siis Schulenburgi veel pidurdada.

Suursaadik Schulenburg sai mainitud instruksioonide sisu siiski teada ja juuni alguses valmis saatkonnas omapoolne üsnagi konkreetne kava Saksamaa-Nõukogude Liidu suhete igakülgeks parandamiseks. Selles nähti ette 1926. a mittekallaletungi pakti ehk Berliini lepingu värskendamine või uue analoogilise lepingu sõlmimine. Mittekallaletungi lepingu ärakasutamise ideed omistatakse suhteliselt üksmeelselt Saksa saatkonnale Moskvas. See oli kohapealne initsiatiiv.

Ka nõukogude pool andis märku, et ta oleks taolisest lepingust huvitatud. Huvitaval kombel valiti selleks Bulgaaria saadik Berliinis, kellega venelased seni eriti suhelnud ei olnud. Astahhov võttis Parvan Draganoviga ühendust ja vestles viimasele suureks üllatuseks pikalt Vene-Saksa suhetest. Ta andis mõista, et kui Saksamaa sõlmiks Nõukogude Liiduga mittekallaletungi lepingu, siis Moskva loobuks lepingust Inglismaaga.⁶⁹

Samast kohtumisest on esitatud aga teistsugune ja põhimõtteliselt hoopis vastupidine versioon. Nimelt väidavad vene ajaloolased Astahhovi ettekandele toetudes, et aktiivsem pool oli Draganov. Just tema teinud ettepaneku, et Nõukogude Liit võiks sõlmida Saksamaaga mittekallaletungi lepingu ja jaotada Ida-Euroopa mõjusfäärideks. Võib arvata, et seekord oli suurem kartus initsiatiivi ees ilmselt Astahhovil. Tema pidi seda salgama, sest ei teadnud Kremli tegelikkust suhtumist, mis selgus Astahhovi jaoks alles juulis. Õnneks langes see kokku asjuri nägemusega rahvusvahelistest suhetest.

Teadaolevalt ei usaldanud Astahhov Suurbritanniat ja Prantsusmaad ning pooldas lähenemist Berliinile. Tema varasem karjäär oli möödunud riikides, kus võistlejaks oli peamiselt lääneriikide diplomaatia. Kui kohtumine Draganoviga ei olnudki nõukogude asjuri initsiatiiv, siis ilmselt tunti Berliinis hästi tema vaateid, et kaudseltki sellise ettepanekuga tema jutule minna.

Astahhovi ja Draganovi kohtumist on 1939. a probleemidega tege lenud uurijate poolt esitatud kord ühes, kord teises versioonis. Inglise ajaloolane D. C. Watt väidab, et Saksa välisministeeriumi juht Weizsäcker kasutas Draganovit ära ja selgitas viimase kaudu, et Saksamaa on valmis majanduslike ja poliitiliste suhete parandamiseks ning Saksa Kõrgem Ülemjuhatus toetab ideed.⁷⁰ Saksa uurijad Stefan Kley ja

⁶⁹ Documents on German Foreign Policy. P. 728–729.

⁷⁰ D. C. Watt. How War Came. P. 249.

Joonis 4. Kui inglased hakkama ei saa siis ehk hoopis meie. 29. juuni 1939. Karikatuur raamatust: John W. Wheeler-Bennet. Munich. Prologue to tragedy. New York. P. 408.

Hermann Graml peavad seda aga nõukogude poole mõneti üllatuslikuks initsiatiiviks.⁷¹ Gramli andmetel rääkis Draganov sellest Astahhovi initsiatiivist 14. juunil Saksa välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Ernst Voermannile ja mitte Weizsäckerile.⁷²

Kumb pool oli Vene-Saksa lähenemise tegelikuks algatajaks jääb ilmselt vaieldavaks, aga juba paar päeva hiljem ilmus *Izvestijas* Molotovi artikkel, milles ta ründas lääneriike soovimatuses Moskvaga kokkuleppele jõuda. Nii alustati kampaaniat lääneriikide süüdistamiseks kolmepoolsete läbirääkimiste nurjumisel ning ettevalmistust Vene-Saksa paktiks.

Kremli ametliku joone äratbamine ei kergendanud aga Astahhovi kui Vene-Saksa lähenemise ühe peamise tunnustaja edasist saatust. Ta kutsuti koos Ribbentropi delegatsiooniga augustis Moskvasse ja vabastati töölt. Peatselt järgnes arreteerimine ja süüdistus luuramises hoopis Poola kasuks! 1942. aastal algul lasti ta vangilaagris maha.⁷³

Schulenburg külastas 12.–24. juunini 1939 kodumaad. Seejärel muutus ka tema hoopis aktiivsemaks. 28. juuni kohtumisel Molotoviga rõhutas suursaadik neid samme, mida Berliin oli juba suhete parandamiseks astunud. Ta tõdes, et 1926. a lepingu sõbralik õhkkond on taastunud, vastastikused rünnakud ajalehtedes lõppenud. Pingete kadumist näitasid Schulenburgi arvates äsasõlmitud Saksamaa mittekallaletungi lepingud Balti riikidega ja majandusläbirääkimiste edenemine.

Molotov ei nõustunud, et Saksa-Balti riikide mittekallaletungi lepingud olid sõlmitud Moskva kasusid silmas pidades. Need vastasid tema arvates ainult Berliini enda huvidele. Samas ta kahtles, kas 1926. a

⁷¹ S. Kley. Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des Zweiten Weltkriegs. S. 272.

⁷² H. Graml. Europas Weg in den Krieg. S. 266.

⁷³ Владимир Соколов. Трагическая судьба дипломата Г. А. Астахова. // Новая и новейшая история, 1997. 1. С. 167–183.

leping ikka veel kehtib. Balti riikide ja uue mittekallaletungi lepingu küsimused muutusid seega teemadeks, millest võis välja areneda mingisugune lahend ka Saksa-Nõukogude Liidu suhetes.

Schulenburg pöördus 1926. a mittekallaletungi lepingu tausta selgitamiseks eelmise Saksa suursaadiku poole Nõukogude Liidus. Rudolf Nadolny leidis, et formaalselt peaks Berliini pakt küll kehtima, aga mõned artiklid polnud selles Saksamaale kasulikud. Nadolny arvas ka, et Berliini leping ei suudaks siiski takistada näiteks Nõukogude Liidu ja Suurbritannia sõjalise liidu sõlmimist. Samas pidi Moskva vastavalt tollele lepingule poliitilistes küsimustes Saksamaaga konsulteerima. Lepingut peeti oluliseks, Berliini pakti pikendamine 1933. a mais oli olnud Hitleri valitsuse esimene olulisem välispoliitiline samm pärast võimuletulekut.

1939. a juuli lõpuks olid suurriikide positsioonid Balti riikide ja Poola küsimuses selgeks räägitud. Suurbritannia ja Prantsusmaa valmisid eespool mainitud kaudsete garantiide asjus järele andma, aga selle hinnaks pidi olema sõjaline liit ning Moskva poolne kohustus Poolat ja lääneriike sõja korral abistada. Seega võis Nõukogude Liit automaatselt sõtta sattuda.

Ribbentrop saatis 14. augustil Moskvasse suursaadikule telegrammi, millega kõrvaldati viimased tõkked kokkuleppeks Staliniga. Ta kinnitas, et Läänemere ja Musta mere vahel pole olemas ühtki probleemi, mida ei saaks Nõukogude Liit ja Saksamaa omavahel ära klaarida. Ribbentrop rõhutas, et natsionaalsotsialistlikul Saksamaal ja kommunistlikul Nõukogude Liidul on ühised vaenlased – kapitalistlikud lääne demokraatiad, kes püüavad Moskvat sõtta meelitada.

Berliin pakkus seega kõigi lahtiste küsimuste lahendamist ilma, et Nõukogude Liit peaks sõtta sattuma. Sealhulgas oli ta valmis vastu võtma Moskva ettepanekut Balti riikide ühiseks *garanteerimiseks*. Schulenburg tegi telegrammi sisu Kremlile teatavaks.

Saksa saatkonnas Moskvast korraldati 15. augustil 1939 traditsiooniline suvine vastuvõtt. Diplomaatilises korpuses oli see üritus populaarne, pealegi oli Saksa suursaadik Schulenburg Moskva diplomaatilise korpuse *doyeniks*. Puudumist tema korraldatud ürituselt ei peetud hea tooni juurde kuuluvaks. Vastuvõtule tulnud külaliste üllatuseks polnud peategelast ennast võõrustajate hulgas. Ta ühines pidulistega alles pisut enne südaööd. Viivituse põhjustas tema ja välisasjade rahvakomissari Molotovi järjekordne kohtumine. Schulenburgi üllatuseks oli tema partner seekord üllatavalt sirgjooneline. Molotov kinnitas kohtumise jooksul vähemalt kolmel korral, et ootab Saksa välisministri Joachim von Ribbentropi Moskvasse saabumist mitte lihtsalt *arvamuste vahetamiseks*, vaid lahendada tuleks vähemalt kolm küsimust:

- Esiteks pidi Saksamaa mõjutama Jaapanit, et too vaataks üle oma suhted Nõukogude Liiduga ja lõpetaks koheselt piiritülid. Nõue oli formaalne, sest Kwantungi armee, keda jaapanlased abistasid, oli Kaug-Idas niigi lüüa saamas. Punaarmee arvuline ja eriti kasvav tehniline ülekaal oli viimastes lahingutes tunda andnud. 20. augustil alanud pealetungi tulemusel olid jaapanlased 23.–24. augustiks ümber piiratud ja juba alistumas.⁷⁴
- Teiseks tuli saavutada oluline progress majanduslikel läbirääkimistel. Need olid väga pikale veninud. Juba 1939. a alguses räägiti vajadusest uuendada Saksa-Nõukogude Liidu kaubanduslepingut. Nagu eespool mainitud, oli Berliin korduvalt pakkunud sadadesse miljonitesse markadesse ulatuvat krediiti. Selle realiseerimise tingimused vajasid aga veel kooskõlastamist.
- Kolmandaks ja Molotovi arvates kõige olulisemaks küsimuseks oli Saksa juhtkonna suhtumine viimasel ajal korduvalt kõneks olnud mittekallaletungi lepingu ideesse. Ta palus võimalikult kiiresti selget vastust, kas sakslased on valmis vastavale paktile alla kirjutama. Järelepärimine läkski Saksa saatkonnast juba samal öösel Berliini. Ribbentropi sõit Moskvasse otsustati seal põhimõtteliselt ära. Lahetiseks jäi veel ainult täpne kuupäev.

Lääneriikidele ja USA-le sümpatiseeriva Saksa saatkonna sekretäri Herwarthi kaudu jõudis Kremliis räägitud juba järgmisel päeval Washingtoni. Iseenesest polnud selles sõnumis midagi uut. Kuulujutud Nõukogude Liidu ja Saksamaa peatselt kokkuleppes liikusid juba ammu. Lisaks kuuldustele ja oletustele ajaleheartiklites, saabus lääneriikide pealinnadesse üha sagedamini ka hoopis tõsisemaid signaale diplomaatide ja sõjaväelaste ametlikes aruannetes. Moskva ja Berliin olid alustanud lähenemiseks otsustavaid samme. Paraku ei uskunud mitmed Suurbritannia ja Prantsuse poliitikud ikka veel, et selline tehing tegelikult teoks saab.

Berliinist pakuti Moskvale vaid paarist lausest koosnevat mittekallaletungi lepingut tähtajaga kuni 25 aastat. Kreml sellise variandiga ei nõustunud. Vene pool ilmselt koguni pettus nii lihtsast ja kiirest lahendusest. Liigne kiirustamine tekitas hoopis uusi kõhkli. Kremli plaanid olid tõsised, seal mängiti täispangale.

23. august 1939

23. augusti pärastlõunal võis Ribbentrop end endises Austria saatkonnas Moskvas juba üsna turvaliselt tunda. Teda võeti Moskvas vastu kui mõttekaaslast või sõpra. Isegi autojuhiks anti talle Stalini isiklik ihukaitsja. Saksa välisminister närveeris, sest tal oli aega vaid 24 tundi, kuid rohkem vaeva ei tulnudki näha.

⁷⁴ Vt: Владимир Анатольевич Афанасьев. Халхин-Гол в ретроспективе большой войны. Отечественная история. 1999. 5. С. 181–185.

Stalin paistis väliselt rahulik ja rõõmus, kuigi see oli talle üle pika aja taas mõne riigi välisministriga kohtuda. Nõukogude pool oli tulevase lepinguteksti juba ette valmistanud ja kooskõlastamine läks lodusalt. Jutt sai asjalik ja konkreetne, sakslaste pakutud pikem sissejuhatus koos viidetega varasematele headele koostöökogemustele jäeti tekstist välja. Ööl vastu 24. augustit olid valmis nii mittekallaletungi leping kui ka Stalinit hoopis enam huvitanud salaprotokoll. Viimasel hetkel ja Hitlerile pisut ootamatult nõudis Stalin küll kõigi Balti sadamate andmist Vene mõju sfääri, aga ta ei kõhelnud. Operatsiooni *Valge Poola* alistamiseks ei saanud ega tahtnud ta enam peatada.

Hommikul palus Hans von Herwarth suursaadikut teda ametist vabastada. Sekretär ei uskunud enam, et diplomaatiliste vahenditega õnnestuks sõda vältida. Ka Schulenburg nõustus, et eelmisel päeval võeti *Euroopat kuristiku poole viivalt rongilt pidurid maha*.⁷⁵ Ta lubas sekretäril koos Ribbentropi kaaskonnaga lahkuda ja kodumaal ratsarügemendi teenistusse astuda. Ega tollel palju muud üle ei jäänudki. Herwarth oli Saksa välisteenistuses viimane diplomaat, kelle veres voolas pisut juudi verd, seda tänu oma vanaemale.

Enne lahkumist kohtus Herwarth veel oma ammuse tuttava, USA diplomaadi Charles E. Bohleniga. Viimane sai äsja sõlmitud paktist üsnagi detailse ülevaate. Washingtonis teati seega lepingust veel enne kui Ribbentrop tagasi koju jõudis. Paraku ei kergendanud see teadmine kuidagi Poola, Balti riikide, Rumeenia ja Soome saatust. Kolme nädala pärast oli Poola armee juba lüüa saanud ja Poola riik ajaloos neljandat korda jagatud.

Pisut enam kui kuu aja pärast kohtus Stalin veel kord Ribbentropiga ja siis juba järgmise riigi välisministriga, Eestist saabunud Karl Selteriga. Nii asuti pakti juurde kuulunud salalepingu realiseerimise teise etapi juurde.

Harva sõlmitakse kriisiolukordades taolisi lepinguid, millega on rahul mõlemad osapooled. Augustis 1939 tundsid nii Stalin kui Hitler end võitjatena. Pakti tagajärgi võiks jagada otsesteks ja kaudseteks (pikemalt allpool). Need puudutasid väga valusalt nii riike kui ka üksikisikuid. Mõlemad diktaatorid ruttasid pakti oma huvides ära kasutama ja tegid seda esialgu edukalt. Selle tehingu tulemusena kadus kogu senine Ida-Euroopa, mis läks praktiliselt 50 aastaks Kremli kontrolli alla. Samas võiks öelda, et pakti kaudsed ja kaugemad tagajärjed said mõlemale osapoolle saatuslikuks. Hitler alustas talle ja Saksamaale kurvalt lõppenud maailmasõda. Stalin oli rahul impeeriumi laienemisega, aga just see pakt aitas kaasa Balti riikide taasiseseisvumisele.

⁷⁵ A. Read, D. Fisher. The deadly embrace. P. 266.

Hirmud ja kõhklused

Kui Ribbentrop ööl vastu 24. augustit kella kolme paiku Kremlist tagasi saatkonda jõudis, võis ta rahulikult magama heita. Talle tundus, et päris viimasel hetkel oli ta saavutanud venelaste üle väikese taktikalise võidu. Mittekallaletungi lepingu viimasesse artiklisse pandi kirja, et leping jõustub kohe allakirjutamise hetkest. Seda oligi Hitler oodanud. Teiselt poolt oli rahul ka Stalin, artikkel sobis temalegi. Põhjus oli lihtne – mõlemad pooled ei usaldanud teineteist.

Moskva oli äsja loobunud kolmepoolsetest läbirääkimistest, kuid samas kartis, et Berliin võib siiski korraldada uue Müncheni sobingu Poola arvel ilma temata. Samuti polnud ikka veel välistatud, et kui Poola kiiresti lüüa saab, siis luuakse seal uus saksasõbralik valitsus ja see sõlmib Saksamaaga koostöölepingu Nõukogude Venemaa vastu. Stalin ei uskunud viimase hetkeni, et lääneriigid jäävad endale kindlaks ja kuuluvatavad Saksamaale sõja.

Poola vastupanu ergutamiseks ja lääneriikide tähelepanu võitmiseks kohtus Nõukogude Liidu saadik Varssavis 2. septembril Josef Beckiga ja pakkus poolakatele sõjavarustust. Vajadust sellise pettemaanöövri järele tegelikult ei olnud, juba järgmisel päeval teatasid London ja Pariis, et hakkavad siiski sõdima. Teiselt poolt ei välistanud ka Hitler, et Stalin loobub talle pakutud Poola tükist, moodustab seal puhverriigi ning leiab seeläbi taas tee kokkuleppeks Londoniga ja Pariisiga. Niisugused arenguvariandid septembri alguses korraks isegi tõstatusid.

Dokument 6. Informatsioon saatkonnalt Moskvast NSV Liidu välis- ja sisepoliitilisest olukorrast (ERA: 957-14-702. L 135–136).

Saadik **A. Rei**

31. augustil 1939

Härrale välisministri-abile.

... Et Stalini näolt 23. augusti photol võib lugeda sügava rahulduse ja heameele tunnet, selle üle ei tule imestada. Sellest pakutist ta on unistanud vähemalt paar aastat, aga vaevalt ta kunagi kujutas ette, et too unistus võib täide minna niivõrd soodsal kujul. Antikominterni pakt on purustatud ja saksa-jaapani sõprusele on antud hoop, millest see kindlasti ei toibu nii kergesti ja nii pea. Suurest sõjast Euroopas võib Vene rahulikult jääda esialgu kõrvale, säilitades vabaduse segada värskete

jõududega vahele ja lüüa sekka, kui moment selleks tema arvates on sobiv ja töötab Moskvale häid tulemusi. Sellesamaga on Moskva saanud super-arbiteriks suures sõjas, millega Euroopa on jagatud kaheks leeriks. Et pakt oleks niisama kasulik Hitlerile, näib olevat enam kui küsitav. "Pomm", mis plahvatas Moskvast 23. augustil, ei avaldanud siiski nii põrutavat mõju, et London ja Varssav oleksid kohe verest ära langenud, allavandunud ja München nr. 2 vastu võtnud. Diplomaatlikus suurmängus too "pomm" seega ei andnud nii suurt efekti, kui Hitler arvatavasti lootis. Mis aga puutub juhusesse, et puhkeb suur sõda, siis 23. augusti pakt ei paku Hitlerile vähematki tagatist, et Moskva ilmtin-gimata jääb erapooletuks kogu sõja kestes, kuidas muutlik sõjaõnn ka ei peaks kujunema. Hoopis selle vastu, Hitleril ei tohiks olla vähe-maidki illusioone, et kui sõja käigus Saksamaa olukord peaks teataval momendil kujunema raskeks ja kriitiliseks, siis ka sõber Stalin saadab temale oma väed kallale, et anda viimast hoopis vihatud natsismile. Et Hitler saab sellest väga hästi aru, sellega vististe ongi seletatav too sõja ja rahu vahel kõhklemine, mida võib tema juures märgata viimastel päevadel.

Üks huvitav pisiasi, mis torkab siin silma, on see, et Moskva ilmselt väga ei rutta pakti ratifitseerimisega ja ei püüa selle "murrangu-list ajaloolikku tähtsust" nii väga esile tõsta ning välja karjuda, nagu seda tehakse Saksas...

3. septembril palus Ribbentrop Moskvat kiirustada Punaarmee sekumise, sest ta oli kindel, et Poola alistamine on lähema aja küsimus. Poola armee pidas vastu vähem kui esialgu oletati. Nüüd hakkas Stalin kartma, et Hitler võtab Poolast suurema tüki kui nad on kokku leppinud. Lisaks diplomaatilistele kaalutlustele takistasid aga Stalinist kiiremini teutsemast veel kaks asjaolu:

- Esiteks alles lõppevad lahingud Kwantungi armee vastu Kaug-Idas. Augusti lõpul käisid seal veel verised kokkupõrked. Vaerahule kirjutati alla 14. septembril ja pühapäeval, 17. septembri hommikul marssis Punaarmee Poolasse.

- Teiseks takistuseks võis olla teatud kartus sise- (partei) poliitiliste reaktsioonide ees. Stalini käes oli küll absoluutne võim, kuid pakt Hitleriga ei mahtunud hästi isegi selle nõukogude inimese ajusse, kes oli juhi eksimatusega ammu leppinud. Sõlmitud pakti tähtsuse selgitamiseks ja Poola kampaaniaks ettevalmistamine eeldas teatud propagandatööd, mis paratamatult pisut aega võttis.⁷⁶

Pealetungivates Punaarmee väeosades usuti ikkagi veel siiralt, et tegelikult algas sõda sakslastega ja nemad lähevad poolakatele hoopis appi. Seda uskusid samuti paljud Poola elanikud ning vastupanu osutasid peamiselt piirivalve üksused. Valiku ees olnud Poola väeosade riismed otustasid enamasti alistuda Punaarmeele ja mitte sakslastele.

Stalin valis diplomaatiliselt sobiva õigustuse, et Punaarmee sekkus sõjategevusse alles pärast seda, kui Poola riik lakkas olemast ja seega oli tegemist ukrainlaste ja valgevenelaste kaitsmisega ning mitte agressiooniga iseseisva riigi vastu. Samaaegselt Punaarmee pealetungiga pöördus Molotov kõigi Moskvas asunud diplomaatiliste esinduste poole teatega, et Nõukogude Liit ei kavatse osaleda alanud Euroopa sõjas ja jääb neutraalseks.

Dokument 7. Poliitiline informatsioon saatkonnalt Londonis (ERA. 957-14-700. L 117):⁷⁷

Londonis 25. augustil 1939

A. Schmidt

Vabariigi Välisministrile

Poliitiline seisukord.

Täna oli mul juhus poliitilise seisukorra üle kõnelda parlamentaarse alamsekretäriaga Briti välisametis Mr. Butler'iga.

Mr. Butler küsis, kuidas mina vaatan muutustele Vene poliitikas ja kuidas see minu arvates võib mõjuda Eesti rahvusvahelisele asendile. Vastasin, et nagu Mr. Butler teab minu varasematest avaldustest - ma kunagi ei uskunud, et Venemaa tahab ennast tõsiselt siduda

⁷⁶ William Carr. Poland to Pearl Harbor. The Making of the Second World War. London, New York, Merlborne, Auckland, 1990. P. 69.

⁷⁷ Eesti saadiku Londonis, August Schmidt avaldustes briti ajakirjanduses on nähtud naiivset lootust, et midagi tõsist pole juhtunud ning Vene-Saksa pakt ei muuda Eesti olukorda. Albert Tarulise arvates sattus Schmidt täielikku eksitusse (Albert Tarulis. Soviet Policy toward the Baltic States 1918-1940. University of Notre Dame press, Notre Dame, Indiana, 1959. P. 113). Nii naiivne Eesti saadik siiski polnud, briti ajakirjandus aga avaldas tema mõtteid valikuliselt.

agressioonivastase rindega. Vene-Saksa leping ei tule mulle sellepärast nii suure üllatusena, nagu neile, kes panid koostööle Venemaaga suuri lootusi. On selge, et venelased ise sõdida ei taha, kuid näeks meeleldi, et teised omavahel sõdiks. Meie seisukohta rahvusvahelisel maleväljal uus leping minu arvates sisuliselt ei muuda. Lootsime varem, et suudame konflikti korral Euroopas jääda erapooletuks ja loodame seda ka praegu.

Mr. Butler tähendas, et Eesti asend nüüd ehk isegi parem. Vastasin, et õigem on ütelda, et Eesti asend nüüd on veelgi selgem. Eeldades muidugi, et Saksa-Vene leping on tõesti vaid mittekallaletungi leping. Kui aga temaga käivad kaasas salajased lisaprotokollid - nagu selle kohta on pidevaid kuuldusi - ja kui leping on tegelikult koostöö- või isegi varjatud liiduleping, siis võib meie olukord kujuneda märksa raskemaks olenevalt sellest, millise ulatusega on need lisalepped. Kuni ei ole tõendatud vastupidist, tahaksin ma siiski eeldada, et hoolimata Saksa-Vene lepingust, kummalgi poolel ei ole 100 % -list usaldust teise vastu...

Pakti tagajärjed

Itaalia. Hitler-Stalini pakt tundus mõlemale allakirjutanud osapooltele kasulik ja tõi esmapilgul kaasa soodsama strateegilise asendi. Rahule võidi jääda koostöö tulemustega Poolas, Baltikumis ja ehk Rumeeniaski. Hitleri võit oli vahetum, kuid veidi pikemas perspektiivis tundus pakt olevat kasulikum Stalinile. Berliinile tõi see kaasa terve rea arusaamatusi oma seniste liitlastega. Kõigile neile tuli Moskva pakti sõlmimine suurema või väiksema üllatusena.

Itaalia välisminister Ciano ja teda saatev esinduslik delegatsioon kohtusid 11. augustil Salzburgis Ribbentropi ja tema meeskonnaga. Alles nüüd ütles Saksa pool oma liidupartnerile otse välja, et neid ei huvita mitte niivõrd Danzig, kui võrd hoopis sõda Poola vastu. Löödud itaallased otsustasid tegutseda neutraalseks jäämise nimel. Vähem kui kahe nädala pärast tabas neid aga uus üllatus. 21. augustil nõudis Ciano taas kokkusaamist Ribbentropiga. Viimane puikles kõrvale, sest ootavat tähtsat sõnumit Moskvast. Sama päeva õhtul tunnistas ta Ciano, et läheb kohe Moskvasse tähtsat poliitilist lepingut alla kirjutama.

Kunagi Hitlerisse üleolevalt suhtunud Mussolini oli pärast Abessiinia operatsiooni ja Hispaania kodusõda üha enam kaugenemas lääneriikidest ja sattumas Hitleri sõiduvette, kuigi välisminister Cianole ja mitmetele Itaalia fašistide liidritele see ei meeldinud. Aeg-ajalt näitas *duce* küll teatud iseseisvust, kuid üldsuum jätkus. Kulminatsiooniks sai Teraspakt, kuigi sealgi leidis probleeme. Hitler lootis, et ta suudab Mussolinit veenda seda joont lõpuni hoidma. Itaalia oligi 1939. a suvel Hitleri nõudmisi Poolale toetanud. Kas ta ka sõtta tahab sattuda, selles polnud Mussolini päris kindel.

Tänu Hitler-Stalini paktile sattus Itaalia omapärase sise- ja välispoliitilise surve alla. Sisepoliitiliselt olid paktiga rahulolematud fašistid, kellele see oli kui mõnitus Hispaanias äsja peetud kommunismi vastase võitluse ja seal saadud võidu üle. Roomale oleks meeldinud mingisugune Poola jäänukriik. Eriti ärritus selle katoliku riigi likvideerimise pärast kirik ja paavst, viimane oli aktiivselt tegutsenud sõja vältimise nimel. Samas olid Vatikani võimalused piiratud. Pärast aastaid kestnud võitlust oli katoliku kiriku olukord Saksamaal stabiliseerunud. Kirik jäi lõpuni alaks, kus Hitleri tasalülitamine läbi ei läinud. Vatikan ei saanud seepärast kümnete miljonite katoliiklaste pärast Saksamaal riskida.

Hitler püüdis Mussolinit veenda ja kirjutas talle pika isikliku kirja. Ta vabandas, et oli sunnitud sõlmima Moskva pakti ilma oma senise liitlasega nõu pidamata. Ühtlasi tegi ta väikesi etteheiteid Jaapanile, süüdistas Suurbritanniat ja muidugi sõjaõhutamaj Poolat. Samas Hitler vales Mussolinile lepingu sisu avades, et see on formaalne ja kohustab pooli vaid vastastikustele konsultatsioonidele. Ta püüdis tõestada, et pakt on kasulik ka Itaaliale, sest Rumeenia ei saa nüüd ühtegi konflikti sekkuda! Ta pidas silmas asjaolu, et Itaalia ees ei tohiks olla enam ühtki takistust oma mõju laiendamisel Balkanil.

Mussolini abilised valmistasid Hitleri jaoks ette üsna diplomaatilise vastuse. Hitleri senine tegevus ja Moskva pakt kiideti täiesti heaks. Seejärel kirjeldati aga Itaalia praktilisi samme, kui peaks algama sõjategevus. Saksamaad oldi valmis aitama, aga vaid niikaua kuni ei pea ise sõdima hakka-ma. Sõjaks ei olnud Itaalia veel valmis. *Duce* kinnitas, et talle meeldiks, kui sõda lokaliseeruks ainult Poolas. Kui aga Suurbritannia ja Prantsusmaa otsustavad sekkuda, siis ei saaks Itaalia kuidagi aidata.

Teraspakt nägi ette sõjategevust alles 1942. aastal ning sellega oli Mussolini päri. Varem sõtta astumine tähendanuks, et Saksamaa peaks Itaaliat piisaval määral toetama. Mussolini lasi ühtlasi esitada nimekirja kaupadest, mida ta vajab. Kõigi nende kaupade kohaletoometamiseks läinuks vaja 17 000 rongi, igaühes 50 vagunit. Terve Itaalia raudtee oleks pidanud aasta jooksul ainult nende rongidega tegelema.⁷⁸ Ciano sõnul tapnuks see nimekirja härja, kui too lugeda osanuks.

⁷⁸ R. Lamb. The Drift to war 1922–1939. P 327.

Seega otsustati pärast mõningast kõikumist sõja ja rahu piiril demonstreerida Berliinile taas oma iseseisvust. Seda lisaks heatahtlikku erapooletusse jäädes ka veel faktiga, et Poola diplomaatiline esindus võis Roomas edasi tegutseda praktiliselt kuni Itaalia sõtta astumiseni 1940. aastal.

Itaalia ette tõusis muidki probleeme. Hitler-Stalini pakt jagas sõbralikult mõjusfääre Ida-Euroopas, sellele järgnes aga Nõukogude Liidu ja Saksamaa üha tugevnev rivaalitsemine Balkani poolsaarel, mis kammitsees Itaalia välispoliitilist tegevusvabadust. Muidugi ei tähendanud see veel, et Itaalia ei oleks võinud pidada nn *väikest sõda* Balkanil näiteks Kreeka või Jugoslaavia vastu. Mõlemad riigid olidki sihikul. Kreekat kaitses mingil määral Suurbritannia garantii. Jugoslaavia võimalikud toetajad Tšehhoslovakkia ja Poola olid aga kadunud. Rumeenia toetus jäi minimaalseks, Prantsusmaal oli piisavalt endalgi muresid. Mussolini lootis õhutada sisemisi vastuolusid Jugoslaavias, eeskätt horvaatide separatismi. Horvaatide liidrid kaldusid aga flirtima hoopis Hitleriga. Teiselt poolt kavandas Belgrad omalt poolt Horvaatiale suuremat autonoomiat, mis samuti Mussolini võimalusi vähendas.

Itaalia sekkumise vastu Jugoslaavias oli ka Nõukogude Liit, kelle arvates Jugoslaavia jäi pärast pakti sõlmimist omamoodi puhvertsooni, kus temalgi oli õigus kaasa rääkida. Seni polnud Moskva ja Belgrad teineteist ametlikult tunnustanud. Märtsis 1940 algasid salajased läbirääkimised ja 24. juunil sõlmiti Nõukogude Liidu ja Jugoslaavia vahel diplomaatilised suhted. Kreml võttis edukalt oma arsenalile enamlikule ideoloogiale põhimõtteliselt vaenulikud pan-slavistlikud loosungid. Mussolini *väike sõda* jäi esialgu seisma. Taoline valik oli talle isegi kasulik, Mussolini ja Itaalia prestiiž Balkanil kasvas järgnevate kuude jooksul märgatavalt, ka Londonis hinnati ja kiideti teda erapooletuks jäämise eest.

Rumeenia. 22. augustil saadi Bukarestis teada Ribbentropi visiidist Moskvasse. Järgnevalt võis karta ohtu kahelt poolt. Ühelt poolt polnud välistatud Ungari surve, kui Berliin teda toetama asub. Ungari vastu otsiti toetust Türgilt. Teiselt poolt võis oletada, et lääneriigid hakkavad viimasel hetkel nõudma Punaarmee läbilaskmist Rumeenia territooriumist, et siiski Moskvaga kokkuleppele jõuda. Kohe järgnes aga veel tõsisem kartus, et Moskvast jagati ka Rumeeniat. Bukarest üritas mängida korraga nii lääneriikide kui ka Berliini peale, viimasele lubati naftat. Endise liitlase Poola pärast ei olnud enam mõtet muretseda.

Moskva surve Rumeeniale algas juba kolm päeva pärast Poola okupeerimist. Rumeenia saadikule Moskvast heideti ette, et mõned Poola väeriismed ja sajad lennukid pääsesid Rumeeniasse ja kujutavad nüüd ohtu Nõukogude Liidule. Mingit otsest aktsiooni siiski ei järgnenud, Balti riikide hõivamine ja Talvesõda tõmbasid endale kogu Moskva tähelepanu.

Kuningas Carol II püüdis leida toetust Londonist ja Pariisist, sest 1939. a kevadel saadud garantiid agressorite vastu kehtisid ka Rumeenia

puhul. Suurbritannia ja Prantsusmaa loomulikult kokkusid võimaluse ees sattuda Nõukogude Liiduga sõtta Bessaraabia pärast. Rumeenia jaoks jäigi peamiseks teeks manööverdamine Berliini ja Moskva vahel. Üha kasvavale Nõukogude Liidu survele vastas Carol II valitsus suuremate nafta ja vilja pakkumistega Berliinile, et tema huvi võita ning näiteks poolakatel üle võetud relvi endale saada.

Stalin jätkas järjekindlat survepoliitikat. Moskva paktiga ette nähtud tükki – Bessaraabiat – tahtis ta iga hinna eest endale. Pärast rahu Soomega ja Baltikumi lõplikku allaneelamist juunis 1940 see õnnestuski. Ühtlasi tõukas ta ülejäänud Rumeenia Saksamaa rüppe. See tähendas, et aasta hiljem pidi Punaarmee võitlema ka rumeenlastega, kellest olid saanud Hitleri liitlased.

Jaapan. Kaug-Ida konfliktil olid sügavad ja hargnenud juured. Hiina-Nõukogude Liidu suhteliselt sõbralik koostöö oli suunatud peamiselt välismaise imperialismi vastu. Nõukogude abi hiinlastele polnud aga piisav, et takistada jaapanlasi. 1920. aastate lõpus alanud kodusõda Hiinas innustas Tokiot sekkuma. Jaapan oli Venemaaga sõdinud 20. sajandi alguses, osaleti ka interventsioonis aastatel 1918–22 ning suhted jäid pinevateks edaspidigi. Nõukogude võimu ei tunnistanud jaapanlased kuni 1925. aastani.

Tokirole oli samal ajal tähtis tagada oma kaluritele kalapüüdmise õigus Venemaale kuuluvates vetes, mida Moskvast järjekindlalt piirati. Ajendeid tüliks leidis veel muidki, eriti Mandžuurias. 18. septembril 1931 toimus Mukdeni lähedal Lõuna-Mandžuuria raudteel väike ja suhteliselt vähe kahju tekitanud plahvatus. Juhtunud süüdistati hiinlasi ning kohe algas Jaapani armee pealetung. Mandžuuria langes jaapanlaste kontrolli alla ja märtsis 1932 kuulutati juba välja marionetlik Mandžukuo keisririik. Peatselt ei suutnud Tokiogi seal paiknevat Kwantungi armee kindraleid hästi kontrollida.

Teiselt poolt oli samasugune marionett Mongoolia Rahvavabariik. 1936. aastal kuulutati ta formaalselt iseseisvaks, kirjutades ühtlasi alla vastastikuse abistamise lepingule Nõukogude Liiduga. Aastatel 1938–39 kukutati seal lõplikult rahvuslik valitsus ja võim läks Moskva-meelse mehe kätte. Piirid Mandžuurias jäid kahe nukuriigi vahel ebaselgeks.

Jaapan lootis, et 1936. a lõpul sõlmitud Anti-Kominterni pakt aitab Nõukogude Liitu isoleerida, kuid Berliin ja Rooma jäid Kaug-Ida probleemide suhtes ükskõikseks. Juulis 1937 algas Hiina-Jaapani sõda juba suuremas ulatuses. Moskvalt nõudsid jaapanlased, et too loobuks oma õigustest Ida-Hiina raudteele.

Jaapanlaste meelehärm kasvas 1939. a aprillis, mil algasid kolmepoolsed läbirääkimised. Tokio jaoks tähendasid need kahe pearivaali – Suurbritannia ja Nõukogude Liidu – lähenemist. Sakslastes pettuti, sest nende tähelepanu koondus üha enam Ida-Euroopasse. Tokio huvides ei olnud sel hetkel konflikt lääneriikidega, peamiseks vaenlaseks peeti

venelasi. Niigi tegid suhted Suurbritanniaga ja USA-ga tõsiselt peavalu. Samal ajal aktiveerisid Mongoolia piirivalve üksused ja tungisid korduvalt üle Mandžuurias seni piiriks peetud Halhin-goli jõe.

Tokios otsustati loobuda kohesest sõjalisest liidust Berliini ja Rooma, Teraspakt sündis seepärast ilma Jaapani osaluseta. Kui sellest kindlamad teated Moskva jõudsid, algas 17. mail Punaarmee pealetung. Kohe järgnes jaapanlaste abi ja juuniks jõuti juba suurejooneliste lahinguteni. Juunis 1939 saabusid Richard Sorgelt uus informatsioon suuremast sõjaväereformist, mida Tokios kavandati. Sellest järeldati, et ulatuslikumat sekkumist jaapanlaste poolt ei ole oodata. Punaarmee otsustav pealetung algas samal päeval, mil Ribbentrop Moskvasse kutsuti.

Kui itaallased aimasid midagi juba enne Hitler-Stalini pakti allakirjutamist, siis jaapanlastele oli see kui välg selgest taevast. Juunis 1939 oli küll Ribbentrop hoiatanud Roomast lahkuvat Jaapani suursaadikut, et kui Jaapan ei liitu Teraspaktiga, siis sõlmitakse leping Moskva, aga seda signaali peeti Tokios surveavaldamiseks ja blufiks. 19. juulil 1939 kuulujuttude kohta aru pärima läinud Jaapani saadikule valetati Saksa välisministeeriumis, et Moskvas on tegemist lihtsalt majanduslääbirääkimistega.

Ribbentropi lähedane sõber, Jaapani suursaadik Berliinis kindral Hiroshi Oshima sai sündivast paktist teada alles viimasel hetkel. Ribbentrop helistas talle vahetult enne Moskvasse lendu. Oshima ruttas südaööl Weizsäckeri juurde koju, et midagi lähemalt kuulda. Tema kartused olid põhjendatud. Saadik arvas, et Nõukogude Liit tugevdab nüüd oma Kaug-Ida rinnet ja hakkab hoopis jõudsamalt Hiinat toetama. Ta kartis ka koduse opositsiooni aktiveerumist ning rünnakuid Anti-Kominterni pakti vastu, sest Moskvas juhtunu oli tolle pakti otsene rikkumine. Osapooled olid lubanud üksteist niisugustest sammudest informeerida.

Veel lennuväljal kohtus saadik Ribbentropiga ja teatas oma kavatsusest Berliinist kohe lahkuda. 25. augustil järgnes Jaapani valitsuse ametlik protest ning Tokiost teatati, et pakt muudab edaspidi mõttetuks läbirääkimised Jaapani-Itaalia-Saksamaa sõjalise kolmikliidu üle. Kolme päeva pärast järgnes Jaapanis koguni valitsuskriis. Esimene valitsus, kes Hitler-Stalini pakti tõttu langes, oli Saksamaa potentsiaalse liitlase Jaapani oma.⁷⁹ Kuigi Hitler ise ootas samal ajal valitsuskriisi teateid hoopis Londonist ja Pariisist.

Jaapanlased hakkasid nüüd otsima võimalusi kokkuleppeks Nõukogude Liiduga ja isegi separaatse mittekallaletungi lepingu sõlmimiseks. Järgnenud Nõukogude Liidu-Jaapani majanduslikku lähenemist, kalapüügiiga seotud küsimuste lahendamist ja lõpuks neutraliteedipakti on hinnatud Stalini suurimaks võiduks, mida ta lähenemisel Hitlerile saavutas.⁸⁰

⁷⁹ **Walther Hofer.** Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges. Darstellung und Dokumente. Düsseldorf, 1984. S. 240.

⁸⁰ **Никита Загладин.** История успехов и неудач советской дипломатии. (Политологический аспект). Москва, 1990. С. 111–112.

Türgi. Stalini suurimaks kaotuseks võiks pidada Türgi reaktsiooni Hitler-Stalini pakti sünnile. Läbi 1920.–30. aastate olid Nõukogude Liidu ja Türgi suhted olnud sõbralikud. Kremli ei peetud Türgit kunagi päris *kapitalistlikuks* riigiks. 1930. aastate teisel poolel oli Ankara sunnitud lähenema Suurbritanniale ja Prantsusmaale. Ainult nende riikide laevastikud võisid Vahemeres võistelda kasvava Itaalia survega. 1939. a mais ja juunis valmisidki lääneriikide ja Türgi vastavad lepingud, mis formaalselt kiideti heaks ka Nõukogude Liidu poolt. Põhimõtteliselt valmistati niimoodi ette lääneriikide ja Nõukogude Liidu ühendusteel, kui ühine sõda Saksamaa vastu peaks algama.

4. augustil kutsuti Türgi välisminister Moskvasse, et sõlmida kahepoolne salajane pakt Nõukogude Liiduga. Mingit eelnevat kava keelduti esitamast. Moskvas hakkasid aga läbirääkimised venima, Türgi polnud nõus venelaste pakutud salalepinguga.

Stalin-Hitleri pakt muutis Türgi positsioonid keeruliseks. Nüüd seati ta valiku ette. Sõbralik välispoliitika üheaegselt lääneriikide ja Nõukogude Liidu suunas oli võimatu. Säilis vaid väike lootus, et Türgi võiks hiljem olla sillapeaks Moskva taaslähenemisel lääneriikidele. See aga vähenes koos Moskva nõudmistega Rumeeniale Bessaraabia küsimuses. Moskva nõudis ka Musta mere väinade sulgemist kõikidele võõrastele sõjalaevadele. Ta esitas omapoolse idee nn neutraalsete Balkani riikide liidust, mis vähendaks lääneriikide mõju Balkanil.

Pärast mitmenädalasi läbirääkimisi pöördus Türgi välisminister tühjalt tagasi Ankarasse, ta ei nõustunud väinade sulgemisega ja sõlmis kahe päeva jooksul vastastikuse abistamise lepingu hoopis Suurbritannia ja Prantsusmaaga. Moskva hindas seda kui Türgi liitumist sõdivate riikidega, mis tähendas suhete edasist jahenemist.

Baasid Baltikumi

Hitler-Stalini pakti realiseerimise teine etapp ehk Punaarmee baaside rajamine Baltikumi ei ole pakkunud lääneriikide ajaloolastele eriti suurt huvi. 1939. a üldkäsitlused lõppevad enamasti maailmasõja algusega septembris. Seetõttu on uuritud ja mõtestatud suhteliselt vähe ka reaktsioone pärast Nõukogude Liidu kallaletungi Poolale ja eriti selle agressiooni tagajärgi Balti riikide suhtlemisel Kremliga.

Tallinnas ja seejärel teiste Balti riikide pealinnades tehtud otsus mitte osutada Moskva nõudmistele vastupanu taandatakse sageli niisugustele mõistetele nagu *argus* või *otsustusvõime puudumine, võõrandumine rahvast, reetlikkus* jne. Õigustuseks väidetakse küll, et Berliinist ja lähematest naaberriikidest ei saadud mingit toetust ja Balti riigid oli see-ga sattunud välispoliitilisse isolatsiooni.

Mis laadi võimalikust toetusest Balti riikidele seejuures räägitakse, jääb sageli ebaselgeks. Kui selle all mõeldakse omavahelist sõjalist

koostööd või lääneriikide väeüksuste saatmist ning teisi otsese sõjalise julgeoleku suurendamise võimalusi, siis see näitab ainult arutleja naiivsust. Sõjaväeosad ei liigu kriisisituatsioonides naaberrügi presidendi või välisministri telefonikõne peale, kui selleks ei ole varasemat selget lepet ja väljatöötatud käitumiskeeme. Neid aga ei valmistata ette paari päeva ega nädalaga.

Siinkohal tuletagem meelde, et lääneriigid ei võtnud 1939. a jooksul Baltikumi suhtes mingeid kohustusi – garantiid anti Poolale, aga mitte Balti riikidele. Kissingeri sõnul: *Lääs oli abist keeldunud, siis polnud neil väikestel vabariikidel mingit muud võimalust kui teha see esimene samm oma iseseisvuse kaotamise teel.*⁸¹

Nagu eespool mainitud, olid Poolale 1939. a kevadel Londoni poolt antud garantiid mõeldud eeldusena koostööks Nõukogude Liiduga. Formaalselt aga polnud tekstis selliseid tingimusi ja need garantiid kehtisid põhimõtteliselt kogu Poola suhtes, olenemata sellest, milline suurriik agressoriks osutub. Saksa kallaletungi järel Poolale kuulutati talle lääneriikide poolt sõda. Pärast 17. septembrit olnuks loogiliseks ja õiglaseks jätkuks sõjakuulutus ka Nõukogude Liidule. Vastav küsimus Briti välisminister lord Halifaxile ka esitati. Välisminister eitas vajadust ja kohustust autoomaatselt sõda kuulutada, see jäi tema arvates Suurbritannia otsustada.⁸²

Kohe Punaarmee Poolasse sissetungi järel soovitasid Briti ja Prantsuse esindused Moskvas sõda mitte kuulutada. Alamkojas räägiti küll Suurbritannia moraalsetest kohustustest ja poolakate vaprust, kuid samas rõhutati vajadust arvestada nn rahvuslike huvidega. Kõlasid ka arvamused, et venelastel oligi seaduslik õigus neile aladele, mis jäid ida poole Curzoni liini.⁸³ Tööerakondlaste poolt kuuludus koguni etteheiteid, et Briti valitsus ise tõukas Moskvat liidule Hitleriga ja seega ollakse kaudselt juhtunud süüdi. Üldiselt jäi kõlama arvamus, et Suurbritannia peab oma kohuseid täitma, aga mitte rahvuslike huvide arvel. Sõjakabineti poolt antud üldhinnangul Hitler-Stalini paktile polnud selle näol tegemist tugeva ja püsiva liiduga. Hinnang põhines küll enam usul ja intuitsioonil kui reaalsel kaalutlustel, aga Suurbritannia polnud ka võimeline sõjategevuseks üheaegselt Saksamaa ja Nõukogude Liidu vastu.

Suurbritannia avaliku arvamuse uuringud näitasid ebakindlat suhtumist Stalini sammudesse. Septembris 1939 esitati inglastele küsimus – *Kas Venemaa hiljutised aktsioonid on aidanud või takistanud Saksamaad meie vastu sõdimisel?* Ainult 31% küsitletutest leidis, et tõesti on aidanud ning praktiliselt sama paljud (29%) olid kindlad, et need hoopis pidurdasid sakslasi. Oma seisukohta polnud 19% inimestel, 13% arvas, et aktsioonid avaldasid kahesugust mõju ja 8% ei näinud üldse seost. Ligi pooled küsitletutest (47%) olid veendunud, et Moskvasse tuleks kohe saata Briti valitsuse esindaja, kes arutaks tulevaseid suhteid Venemaaga.⁸⁴

⁸¹ Henry Kissinger. Diplomaatia. Varrak, 2000. Lk 430.

⁸² A. Prażmowska. Britain, Poland and the Eastern Front. P. 44.

⁸³ Curzoni liin – Briti välisministri markii Curzoni poolt 1920. aastal esitatud Poola ja Nõukogude Vene piiri projekt.

⁸⁴ P. M. H. Bell. John Bull and the Bear. P. 33.

Dokument 8. Poliitiline informatsioon saatkonnalt Pariisis (ERA. 957-14-701. L 75-76):

A. Pallo

Pariisis 12. novembril 1939

Välisministeeriumi Poliitilisele
osakonnale

Kõnelustes Balti riikide üle kuuleb siin õige tihti etteheiteid nende riikide valitsuste aadressil, kus tähendatakse, et kui Prantsuse-Inglise Moskvast läbirääkimisi pidasid, siis tõrkusid need riigid meie garantiid vastu võtmast, nüüd aga leppisid ilma ühegi protestita Vene garantiiga, mis tegelikult ei ole enam mingi tagatis vaid protektoraat. Isegi president Lebrun tähendas saadik Strandman'ile juba trööstides, et pole viga Saksa peksame puruks ja siis saab Eesti ning teiste väikeriikide iseseisvus uuesti jalule seatud. Strandman küsis "Kas Teie kavatsete veel Venega sõdima hakata meie pärast?" President vastanud selle peale, et see olevat hoopis teine küsimus kuidas väikeriikide iseseisvust kaitsta ning mis selleks tegema peab, rõhutanud vaid Prantsuse tahet seda teha. Nähtavasti on siin tegemist propaganda võttega, kuna tahetakse totalitaarriikide vallutuspropaganda vastu Prantsuse liberaalseid sihte alla kriipsutada. Paari päeva eest peetud raadiokõnes kordas Lebrun uuesti, et "väikesed riigid ei pea kaduma maailma kaardilt". Välisministeeriumis on ministri kabinetiülem Coulondre [endine suursaadik Berliinis] päris veenvalt püüdnud väita, et peale sõja lõppu Lääne demokraatiad väikeriikide, nende hulgas Eesti õiguste kaitseks kindlasti välja astuvad.

Et neid lubadusi siitpoolt tõsiselt teostama hakatakse on siiski vaevalt usutav. Vene mõju kasvamise üle Baltikumis ei olda siin sugugi mures, ennem tuntakse veel headmeelt Saksa mõju nõrgenemise pärast seal. Üldine vaade on, et 3 balti riiki olid väiksed nõrgad Saksa ja

Vene poolt ümberhaaratud. Soome ja Skandinaavia riigid nende vastu erilist huvi ei tunnud. Nii otsustati nende saatus Moskva-Berliini kokkuleppel, kus Saksa loobus Vene kasuks oma huvidest Baltikumis ning Vene sai oma "akna Euroopasse" uuesti tagasi. Balti sakslaste väljarändamise üle Baltimaist röömustatakse siin väga, rahuldusega kriipsutatakse ka alla, et Baltimaade päriselanikud sakslasi kinni ei pea, vaid neist kui soovimata elemendist lahti saada püüavad. Üldse valitseb siin arvamine, et Vene ekspansioon kui see Balti riikidega piirdub, üksi Saksa vastu on sihitud.

Vene edasitungile Soome suunas ei suhtuta siin kaugelt sellise ükskõiksusega kui Vene tegevusele Balti riikes. Vene mõju kasvamist Soomes ja Skandinaavias ei peeta siin sugugi soovitavaks. Reaalset abi sõja korral Soomele küll ei lubata, kuid moraalne toetus Prantsuse poolt on juba praegu selget väljendust leidnud. Viimase nädala jooksul ilmus hulk artikleid siin-ses presses, mis Soome küsimusele pühendatud. Kõigist neist käib läbi üldjoon - julgustus Soomele mitte järele anda. Ülistatakse Soome julgust ja vankumata vastupanutahet, kiidetakse välisminister Erko't kui vahvamat meest Cajanderi valitsuses. Eriti rõhutatakse, et Soome ei võivat lubada Venele mereväebaasi ei Hangos ega ka mõnel saarel Soome lahe suus. Vene sellised nõudmised ei olla milligi määral põhjendatud piiride kaitse tarvidusega, ennem olevat põhjust arvata, et Vene Soomelt nõutavate laevastikubaaside kaudu taotleb Skandinaavia riikide vallutamist. Seepärast oletatakse, et Skandinaavia riigid, vähemalt Rootsi ja Norra ei keela Soomele tarviduse korral isegi sõjalist abi, et Soome absoluutset neutraliteeti kaitsta.

Diplomaatiliste suhete katkestamist Nõukogude Liiduga otsustatigi vältida. Lääneriikide esindused Moskvast jätkasid tegevust samal tasemel, sest alla suursaadiku tiitliga diplomaadi vastuvõtmisest seal keelduti. Veel enamgi, peatselt algasid Inglise-Nõukogude Liidu kaubandusläbirääkimised. Põhjendus oli selge - teravad suhted ja vaenulikud sammud

Moskva vastu sundinuks Stalinit veelgi tihedamale sõjalisele ja majanduslikule koostööle Hitleriga. Läänes kardeti niigi Nõukogude Liidu majandusliku potentsiaali minekut Hitleri käsutusse. Antud situatsioonis sobis lääneriikidele Moskva *heatahtlik neutraliteet* Saksamaa suhtes. Isegi Pariisis ja hiljem Londonis peavarju leidnud Poola eksiilvalitsus vältis Moskva karmi kritiseerimist, aga poolakad pidid arvestama ka teatud piirangutega liitlaste poolt. Mõisteti Londoni kartusi, et see kriitika võib tõugata Stalinit veelgi tihedamale koostööle Hitleriga.⁸⁵

Lääneriikide võimalused Balti riikide edasise saatusele kuidagi kaasa rääkida polnud kuigi suured. Lepiti Stalini sammudest segadusse sattunud, kuid samas äärmiselt aktiivse suursaadiku Ivan Maiski seletustega Londonis, et Punaarmee nihutamine läände oli kaitseiseloomuga samm ja tema õigustusega, et Baltikum oligi liiga ebakindel piirkond, kelle sõprust ei saanud usaldada.

Lääneriikide huvides polnud mingisugune uus sõjaline kokkupõrge Nõukogude Liidu ja tema naaberriikide vahel. Nädalaid või isegi paar kuud kestev Punaarmee sõjategevus Eesti-Läti ühisrinde vastu, mida optimistlikud hinnangud tõenäoliseks loevad, oleks toonud Balti riikidele kaasa suuri probleeme, eeskätt Londonis ja Pariisis. Välispoliitiline ja sõjaline kasutegur jäänuks aga samal ajal enam kui kahtlaseks. Vaevalt oleks sõjategevus Baltikumis sundinud lääneriike astuma mingeid karmimaid samme Moskva suhtes ja seega ka oma rahvuslike huvide vastu. Sõja puhkemise korral Balti riikide ja Nõukogude Liidu vahel oleksid kriitika alla langenud pigem Balti riigid.

Moskva pakkus neile vastastikuse abistamise lepingut, mida lääne-riigid olid läbi kogu 1939. a samuti taotlenud. Keelduda oli keeruline, sellist lepingut vastu võttes aga võis isegi loota, et hiljem suudetakse saada vahendajaks Moskva taaslähenemisel lääneriikidele. Moskva ja Berliini jäävasse sõprusse uskusid vähesed.

Briti Sõjakabineti liige, peatselt peaministriks saav Winston Churchill teatas 1. oktoobril raadios esinedes: *me soovime, et Vene armee seisaks tema praegustel positsioonidel nagu Poola sõber ja liitlane, mitte kui sissetungija*. Need positsioonid olid tema arvates Venemaale hädavajalikud arvestades ohtu Saksamaa poolt.⁸⁶ Seega leppis Churchill osa Poola territooriumi okupeerimisega Punaarmee poolt, kui Moskva tulevikus tuleb ikkagi koos lääneriikidega. Kindlasti võib Churchilli arvamust laiendada ka järgnevatel päevadel Baltikumi sisse marssima hakanud Punaarmee väeosade kohta.

6. oktoobril 1939 toimunud Maiski ja Churchilli kohtumisel kinnitas viimane, et kuigi mõned sentimentaalsed liberaalid ja tööerakondlased

⁸⁵ **Thomas Lane.** The Soviet occupation of Poland through British eyes. / The Baltic and the outbreak of the Second World. P. 149.

⁸⁶ **James E. McSherry.** Stalin, Hitler and Europe. Vol II. The Imbalance of Power 1939–1941. Cleveland, New York, 1970. P. 15–16.

valavad pisaraid nõukogude protektoraadi pärast Baltikumis, näeb tema Balti riike hea meelega pigem Nõukogude Liidu kui Saksamaa kontrolli all. Churchill arvates mängis Stalin 1939. aastal suurt mängu ja talle peaks tulemus meeldima. Samas ei näinud ta põhjust, miks inglased samuti rahul olla ei saaks. 13. oktoobril teatas ka dominioonide minister Anthony Eden kohtumisel Maiskiga, et Vene ja Suurbritannia huvid ei ole mingil juhul konfliktis.⁸⁷

Balti riikidel puudus taolises õhkkonnas valikuvõimalus. Teisiti öeldes oli valida kahe võimaluse vahel – alistumine või sõda. Ka hüpoteetiline kolmas võimalus – pöörduda Rahvasteliidu poole, eeldas 1939. a septembris kindlat otsust, kas siiski alistuda või osutada vastupanu. Paljud Eesti ohvitserid, armee ja teatud osa elanikkonnast oli selleks ehk valmiski. Kui kaua seejuures oleks suudetud Punaarmeele vastupanu osutada, ei ole eriti tähtis.

Olulisem oli lääneriikide kartus, et sõjategevus Baltikumis oleks tõenäoliselt kaasa toonud Vene-Saksa ühisoperatsioonide jätkumise ning süvenemise. See oleks tähendanud koostööd näiteks mereblokaadi kehtestamisel Balti sadamate vastu. Sõjategevus Baltikumis oleks kindlasti oluliselt raskendanud lääneriikide olukorda, vähemalt oleks see neid sundinud mingi omapoolse seisukoha võtmisele. Konflikt Moskva ei olnud aga kõigest hoolimata lääneriikide huvides. Kindlasti mitte vahetult Hitler-Stalini pakti sõlmimise järel. Sellega pidid Balti riigid arvestama, kuigi nad olid valmis haarama isegi õlekõrrest.

Lõppsõna asemel

Nõukogude Liidu impeeriumi nõrkusele ja tema lagunemisele 1980. aastate lõpus on otsitud ja leitud sotsiaalseid, sise- ja välispoliitilisi, aga ka sõjalisest võidurelvastumisest tulenevaid ning majanduslikke põhjusi. Eriti on rõhutatud kahte olulist sündmust. Need olid Stalini-Hitleri pakti salaprotokolli allakirjutamine 23. augustil 1939 ja selle teo ülestunnistamine detsembris 1989. aastal.⁸⁸ Hitleri-Stalini pakti näol oli tegemist 20. sajandi ühe kõige olulisema sündmusega. Nii ülekohtune akt ja tema ohvrid ei ununenud.

Rahvusvahelised suhted 1939. aastal on teema, mida ilmselt ei saa käsitleda ilma toetava kontseptsiooni või koguni teooriaga. Näiliselt üksiteisele vasturääkivat empiirilist materjali on liiga palju, et neile *narratiivselt* läheneda. Järjekordne *jutustus* ajaloolisest tõest toob kaasa vaid eriarvamusi ja mitte enam edasiviivat diskussiooni. Tegemist on teemaga, mille juures oleks suurepärase võimalus rahvusvaheliste suhete teoreetikute ja ajaloolaste teineteise leidmiseks.

⁸⁷ Michael Jabara Carley. "A Situation of Delicacy and Danger": Anglo-Soviet Relations, August 1939–March 1940. / Contemporary European History. 1999. Vol. 8. Part 2. July. P. 175–208.

⁸⁸ Валентин Алексеевич Александров. Сговор Сталина и Гитлера в 1939 году - мина взорвавшаяся через пол века. // Вопросы истории. 1999. 8. С. 71.

Siinjuures esitaksin katse sõnastada kokkuvõtvad peamised seisukohad lühiteesidena. Need taanduvad mõnevõrra liialdatult Balti riike keskseks, aga seda taotluslikult:

- 1) Alates 1939. a maist kontrollis jõutasakaalu rahvusvahelistes suhetes kõige paremini Nõukogude Liit ja täpsemalt Stalin. See tähendab, et temal oli selleks hetkeks jäänud valikuvõimalusi ja manööverdamisruumi kõige enam. Tal ei olnud mingeid ideoloogilisi, eetilisi, lepingulisi jms piiranguid, Stalin oli valmis kasulikuks tehinguks igaiühaga, kes talle võimalikult soodsa pakkumise teeb.
- 2) 1939. aastal ei olnud Hitleril olemas sõjaplaane Nõukogude Liidu vastu ei reaalselt ega isegi kavatsuse tasandil. Saksamaa valmistus sõjaks lääneriikide, eeskätt Prantsusmaa ja Suurbritannia vastu. Stalin teadis seda, alates maikuust võis ta olla täiesti kindel, et Nõukogude Liitu mingi agressioon lähemal ajal ei ähvarda.
- 3) Moskva süüdistused Balti riikide aadressil, et nad võivad olla Saksamaale baasiks (koridoriks) viimase kallaletungil Nõukogude Liidu vastu oli peamiselt lääneriikidele suunatud propaganda ja mõeldud oma nõudmiste õigustamiseks. Üksikud ajaloolased Venemaal ja ka Eestis kasutavad seda teesi Saksamaa võimalikust kallaletungist läbi Baltikumi ikka veel oma konstruktsioonide ühe põhitallana.⁸⁹ Kahjuks pole see eriti tugev.
- 4) Lääneriigid vajasid 1939. aastal Nõukogude Liidu abi hoopis enam kui vastupidi. Stalini hinnaks sõjalise liidu eest läänega oli Ida-Euroopa andmine tema mõjusfääri. Balti riikide õnneks kas ei saadud sellest aru või saadi liiga hilja. Veel tõenäolisem on oletus, et seda tõdemust ei tahetud lihtsalt tunnistada.
- 5) Balti riigid järgisid septembris-oktoobris Moskva survele alistudes oma vana, juba iseseisvuse sünniaegadest pärit põhimõtet – arvestada kõiges ja alati Suurbritannia huvidega. Vähemalt ei tahetud nende huvidega vastuollu sattuda. Selles leidsid nad mõistmist ka teistelt riikidelt.
- 6) Mitte Poolale garantii andmisega, vaid Balti riikide mahakandmisega lõppes lääne demokraatlike riikide jaoks *appeasementi* poliitika eelmine etapp. Samas algas uus, mis kulmineerus juunis 1940 ja tõi lõpuks kaasa *Suure Koalitsiooni* sünni Teises maailmasõjas. Münchenis kasutati *appeasementi* poliitikat Hitleri suhtes sõja kartuses, 1939.-40. aastal Baltikumis Stalini suhtes juba sõja tõttu.
- 7) Kaugema tuleviku seisukohalt oli Balti riikidele soodsam oma iseseisvus kaotada läbi Hitler-Stalini pakti ja mitte tänu Churchill-Stalini sobingule. Kuigi *de facto* teostus hiljem seegi.

⁸⁹ А. С. Орлов. СССР и Прибалтика. 1939—1940. / Война и политика 1939—1941. Москва, 1999. С. 193.

Käesolev artikkel on valminud Eesti Teadusfondi granti 3989 raames. Autor tänab ka dr. Vello Helk'i ja tema nimelist fondi mitmekülgse abi ja toetuse eest.

Talurahva väikemaamandi kujunemine Saaremaa kroonuvaldustes

Kersti Lust

Talude päriksostmisest kirjutades on enamasti ikka silmas peetud taludeostu käiku eramõisais. Ent eestikeelsel Liivimaal elas kõrvuti eramõisate talupoegadega arvukalt kroonutalupoegi, kelle osakaal ulatus 13%-lt Võrumaal 55,1%-ni Saaremaal.¹ Käesolevas artiklis võetakse vaatluse alla päriksostu kulgemine Saaremaa kroonuvaldustes. Ühtlasi püütakse vastata küsimusele, millised olid selle protsessi toimumise kiirust mõjutanud tegurid.

Talupoeglik väikemaamand tekkis nii riigile kui eramõisatele kuulunud maadel väljaostu teel, kuid väljaostu tingimused olid erinevad. Kroonumaadel asunud talundite ostuhind oli kindlaks määratud maade tulukust arvestades ja ostmine või mitte-ostmine oli kuni sundusliku väljaostu kehtestamiseni sõltuv ainuüksi talupoja tahtest. Eramõisates eeldas see mõlema poole – nii müüja kui ostja – valmisolekut seadusega lubatud tehingute sõlmimiseks, mille tingimused olid jäetud mõisniku kui müüja määrata.²

Paraku kuulub riigivaranaduste ministeeriumi ja laiemalt kogu tsaarivalitsuse poliitika kroonuvaldustes 19. sajandi teisel poolel eesti ajalookirjutuses väga vähe tähelepanu leidnud teemade hulka. Vene ajaloolastest on kõige põhjalikumalt tegelenud kroonutalupoegade olude uurimisega Nikolai Družinin, kelle sulest ilmunud kaheköiteline teos käsitleb peaaesjalikult küll Kisseljovi reformi,³ kuid ülevaatlikult ka hilisemat perioodi kuni 1886. a 12. juuni seaduse väljaandmiseni, millega kõigist kroonumaadel elavaist rendikohapidajatest said päruskohaomanikud. Balti kubermangudega seonduvat probleemistikku vaadeldakse selles üksnes õige pealiskaudselt. Družinini käsitluse järgi lähtusid 1850.–60. aastate algul läbiviidud ümberkorraldused eelkõige riigi fiskaalsetest huvidest ehk teisisõnu püüust suurendada kroonukassa sissetulekuid.⁴

¹ **Tiit Rosenberg.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. / Eesti mõisad. Tln: Olion, 1994. Lk 22.

² Ülevaade talude päriksostmisest Saaremaa eramõisates on käesoleva artikli autorilt ilmunas Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamatus.

³ 12. juunil 1841. aastal kinnitatud seadus, millega korraldati ümber riigivaranaduste valitsemine Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangudes. Ühtlasi tuli uutellodavaiil valitsemisasutustel hakata teostama põhjalikku järelevalvet kroonutalupoegade üle. Vt lähemalt: **T. Rosenberg.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. Lk 22–23.

⁴ **Н. М. Дружинин.** Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. Т. 2. Москва, 1958. С. 544–547.

1886. a 12. juuni seadusele spetsiaalse artikli pühendanud Andrei Anfimov käsitleb mainitud seaduse kehtimapanekut finantsminister Nikolai Bunge kavandatud maksureformi ühe osana.⁵

Baltisaksa ajaloolastest antud teemale kõige enam tähelepanu pööranud Alexander Tobien näeb kroonuküla puudutanud reformide taga esmajoones keskväimude poliitilisi kaalutlusi, mis tema sõnul väljendusid maa-de suhteliselt madalalt hindamises, veneõigeusuliste eelistamises väike-maakohtade jaotamisel, soldatikohtade moodustamises ja õigeusukirikutele ulatuslike maavalduste eraldamises.⁶ See seisukoht on jõudnud ka eesti ajalookirjutusse.⁷ Tobieni meelest püüti Balti provintssides reformidega sisse viia sisekubernangudele sarnane korraldus.⁸ Riigivalitsuse poolt kroonukülades elluviidud ümberkorralduste poliitilisele eesmärgistatusele osundab ka Läti ajaloolane Mihhail Kozin, kelle väitel püüdis tsaarivalitsus talurahva maakasutamise kindlustamisega ning selle laiendamisega kroonumõisate arvel kaudselt mõjutada kohalikke rüütelkondi suurematele järeleandmistele eramõisate talumaadel elavate talupoegade suhtes.⁹

Üldisele sotsiaalmajanduslikule arengule kui reformide käivitamist tinginud faktorile pööratakse 1860.–80. aastate kontekstis tunduvalt vähem tähelepanu. See tuleneb osaliselt asjaolust, et sel perioodil toimunud võib käsitleda kui varasemate reformide edasiarendust. Teisalt aga tõstsid keskväimude ja rüütelkondade suhete pingestumine, maatute probleemist üleskerkinud kroonumõisate jaotamise nõue ning talurahva nõudmised riigivalitsuse senisest aktiivsemaks sekkumiseks kohalike agraarsuhete reguleerimisse esiplaanile poliitiliste kaalutluste osatähtsuse. Senistes kroonutalude väljaostu käsitlevais töödes on tähelepanu keskmes just ostu reguleerinud seadusandlikud aktid ning nende väljatöötamise ümber toimunud arutelud. Selle kohta, kuidas aga väljaostmine kehtestatud seaduste alusel kulges, leiab andmeid napilt.¹⁰ Üksmeelselt on rõhutatud suhteliselt kergemaid ostutingimusi võrreldes eramõisatega.¹¹

⁵ А. М. Анфимов. Пресобразование оброчной податей бывших государственных крестьян в выкупные платежи. // Из истории экономической и общественной жизни России. Москва: Наука, 1976. С. 27.

⁶ Alexander Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. 2. Riga, 1911. S. 333–335.

⁷ T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. Lk 24.

⁸ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands. S. 336.

⁹ Михайл Козин. Латышская деревня в 50–70-е году XIX века. Рига: Зинатне, 1976. С. 216.

¹⁰ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands. S. 335, 342–343; L. Kuehn. Rückblick auf die Agrar-Gesetzgebung für die baltischen Krondomänen. // Baltische Monatsschrift. 1888. Bd. 34. S. 137–138; Тийт Розенберг. Утверждение капиталистической системы в помещицьем хозяйстве Лифляндий в 50–80 гг 19. в. // Проблемы аграрной истории Прибалтики. Рига: Зинатне, 1982. С. 114–116.

¹¹ Näiteks Kuramaal takistasid läbiviimata maade reguleerimistööd talude ostu sel määral, et enne sundusliku väljaostuni viimist jõuti seal pärieks osta ühtekokku vaid 197 majapidamist (L. Kuehn. Rückblick auf die Agrar-Gesetzgebung. S. 138; А.Ю.Миерина. К вопросу о развитии капитализма в сельском хозяйстве Курляндской губернии во второй половине XIX века. // Против идеализации младолатышского движения. Рига, 1960. С. 187).

Talumaade väljaostuhind määrati kindlaks kroonuvaldustes läbiviidud ulatuslike ning pikaleveninud reguleerimistööde tulemuste alusel.¹² Õigus talumaaid välja osta anti *eksperimenti korras* riigivarade ministri otsusega 1859. a 15. novembrist,¹³ ent peagi hakkasid väljaostu takistama läbiviimata reguleerimistööd.

10. märtsil 1869. aastal sätestati senati ukaasiga kord, mille alusel sai talumajapidamisi päriks osta 1886. aastani. Neile peremeestele, kes ei olnud (esialgu) huvitatud oma maade väljaostmisest, kindlustati pärandata v valdusõigus seni nende käes olnud rendikohtadele.¹⁴ Määrati kindlaks talumaadelt nõutava aastarendi suurus 20 aastaks alates ukaasi ilmutamisest. Liivimaa kubermangule määratud raharendi üldsumma (260 000 rubla) jaotamisel üksikute majapidamiste vahel olid aluseks talumaade hindamise tulemused. Reguleerimistööde lõpetamiseni Liivimaal tuli seadusekohaselt jõuda 1875. aastaks. Seejärel esitati neile talupoegadele, kelle poolt tehtud märkused reguleerimisprojektide kohta loeti põhjendatuteks ning saadeti Riigivaranõukogu ministeeriumisse läbivaatamisele, uued renditingimused. Alles siis võisid talupojad oma talu- ja vabadikukohti välja ostma hakata. Ostuhinna aluseks oli 4%-ga kapitaliseeritud aastarent, mis moodustas 25–33% maa hindelisest astasisetulekust. Väljaostusumma võis kohaostja tasuda 49 aasta jooksul, makstes iga aasta täiendavalt 5,5% kasvikut.¹⁵ Talupoeg võis teha ka suuremaid sissemakse rahas või 5%-listes riigiväärtpaberites vähemalt 100 rubla ulatuses. Kuni väljaostusumma lõpliku tasumiseni oli keelatud talu edasirentimine või osadeks jaotamine ilma Liivimaa Kroonupalati nõusolekuta.¹⁶

1886. a 12. juuni seadusega muudeti väljaostmine kohustuslikuks ja senised reguleerimisaktid asendati väljaostuaktidega.¹⁷ Liivimaa kubermangule tervikuna määratud väljaostusumma (251 777 rubla) jaotati talude vahel vastavalt neilt seni nõutud obrokimaksu suurusele ja tuli tasuda regulaarsete osamaksetena ühesuurustes osades 44 aasta jooksul.

Esimesed talud Saaremaa 39 kroonumõisas osteti päriks enne reguleerimistööde lõpetamist. Aastatel 1863–65 osteti Saaremaal 3 talu- ja 5 vabadikukohta.¹⁸ Liivimaal tervikuna jõuti enne 1869. a seaduse kehtestamist välja osta ühtekokku 425 talundit.¹⁹ Ulatuslikum väljaost võis alata 1875. aastal, mil 1597 taluperemehele ning 2422 väikekoha- ja 160 soldatikohapidajale olid kätte antud nende valdusõigusi kindlustavad

¹² Reguleerimistöödest loe põhjalikumalt: **Aadu Must**. Eestlaste perekonnaloos allikad. Trt: Kleio, 2000. Lk. 272–274.

¹³ А. Ю. Миерина. К вопросу о развитии капитализма. С. 184. РСЗ, II. Т. XLIV. Nr. 46883.

¹⁴ Väljaostuvõla intress.

¹⁶ Vt väljaostu lepingus sätestatud tingimusi: LVVA.183-93-800. L 92–96p.

¹⁷ РСЗ, III. Т. VI. Nr. 3807.

¹⁸ Pähkla mõisas osteti 2 talu, Leisis 1 talu, Reo mõisas 2 talu ja 1 vabadikukoht ning Tahulas 2 vabadikukohta. (LVVA. 183-22-107, 233; 183-186-582).

¹⁹ L. Kuehn. Rückblick auf die Agrar-Gesetzgebung. S. 138.

Tabel 1. Talude väljaostmine 1869. a seaduse alusel Saaremaa kroonumõisates. (LVVA. 183-94-173. L 18-19).

Aasta	Ostetud talusid ²⁰	Ostetud väikemajapidamisi	Maa hulk tiinudes	Summa	Makstud ostes	Tasuda jäänud summa
1875	2	1	81,54	1 104	1 104	—
1876	7	3	367,47	5 066	1 867	3 199
1877	3	11	184,80	2 654	1 445	1 209
1878	2	1	142,36	1 917	978	939
1879	6	7	302,85	4 721	2 250	2 471
1880	3	5	174,00	2 684	1 028	1 655
1881	3	3	130,59	2 293	530	1 763
1882	18	15	756,51	10 912	4 000	6 912
1883	44	4	2 547,77	39 830	10 922	28 908
1884	61	20	3 011,81	46 211	18 980	27 231
1885	21	8	1 320,65	17 384	5 882	11 502
Kokku	170	78	9 020,35	134 780	48 986	85 789

reguleerimisaktid.²¹ Esimesed talumajapidamised osteti 1869. a seaduse alusel juba samal aastal (vt tabel 1).²²

Muhu-Suuremõisas ja Tamses ostetud kahe talu ja Iiplas ostetud ühe popsikoha vastsed omanikud panid ostmisel välja korraga kogu nõutava väljaostusumma. Kuni 1882. aastani, mil ostutalundite hulk märkimisväärselt kasvas, läks talupoegade omandusse 27 talu- ning 31 vabadi-ku- ja väikekohta kokku 18 mõisas. Kuigi esialgu osteti arvuliselt rohkem vabadi-kohti, oli normaaltalude suhteline osakaal ostutalundite seas suurem ja alates 1882. aastast ületab talurentnike ostuaktiivsus märkimisväärselt vabadi-kohta oma: kokku osteti enne talude väljaostmise sündslikuks muutmist 170 talu- ja 78 väikekohta 31 mõisas, neist ajavahe- mikul 1882–85 vastavalt 143 ja 47.²³

²⁰ Talude all peetakse silmas normaaltalusid, väikemajapidamiste all aga vähem kui 3 tiinu põllumaad omavaid talundeid.

²¹ LVVA. 184-1-766.

²² LVVA. 183-94-173. L 18-19.

²³ Liivimaa mandriosas osteti 1869. a seaduse alusel päriks 2034 talu- ja vabadi-kohta (A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands. S. 343).

Tabel 2. 1896. a seaduse alusel väljaostetud talude arv Saaremaa kihelkondades. (LVVA. 183-178-93).

Mõis	Ostetud talusid	Ostetud väikekohti	Talundite arv mõisas		Ostetud talude osakaal (%)	
			talud	väikekohad	taludest	väikekohtadest
Pöide						
Maasi	18	1	118	162	15,2	0,6
Muhu						
Muhu-Suuremõisa	10	1	74	88	13,5	1,1
Hellamaa	3	5	20	32	15	15,6
Kantsi	7	6	25	52	28	11,5
Kapimõis	1	4	14	22	7,1	18,1
Nurme	1	3	34	65	2,9	4,6
Tamse	6	1	43	57	13,9	1,7
Jaani						
Kõinastu	5	—	5	1	100	—
Karja						
Pärsama	5	6	37	84	13,5	7,1
Leisi	4	3	63	116	6,3	2,5
Valjala						
Vana-Lõve	8	1	57	32	14	3,1
Kogula	13	1	30	32	43,3	3,1
Rõõsa	4	2	26	74	15,3	2,7
Püha						
Reo	4	1	17	8	23,5	12,5
Ilpla	9	3	38	45	23,6	6,6

Tabel 2. Järg.

Mõis	Ostetud talusid	Ostetud väikekohti	Talundite arv mõisas		Ostetud talude osakaal (%)	
			talud	väikekohad	taludest	väikekohtadest
Kaarma						
Praakli	2	1	16	25	12,5	4
Pähkla	—	2	36	32	—	6,2
Tahula	5	1	34	54	14,7	1,8
Piila	1	—	26	54	3,8	—
Mustjala						
Mustjala	13	-	73	84	17,8	-
Kärla						
Mönnuste	1	—	12	12	8,3	—
Kärla	—	1	45	60	—	1,6
Kaarmise	3	—	23	25	13	—
Kihelkonna						
Kotland	5	1	26	36	19,2	2,7
Atla	4	3	39	27	10,2	14,8
Karala	2	1	54	107	3,7	0,9
Lümanda	6	2	79	126	7,5	1,5
Tagamõisa	2	2	74	178	2,7	1,1
Anseküla						
Tiirimetsa	—	1	42	34	—	2,9
Abruka	1	1	29	53	3,4	1,8
Jämaja						
Torgu	28	26	151	139	18,5	18,7

Kogu talumaa jäi rendile kaheksas mõisas, millest neli asusid Põide kihelkonnas.²⁴ 170 talust 53,5 protsenti (91) moodustasid 6 mõisas ostetud talud.²⁵ Kihelkonniti oli suhteliselt kõrgem ostuaktiivsus Muhu, Püha, Valjala ja Jämaja kihelkonnas (vt tabel 2). Neist kolm esimest kuuluvad Saaremaa põllumaarikkaimate ning üldjuhul ka viljakaima pinnasega piirkondade hulka, ent samalaadsete looduslike oludega Põide paistis silma väikseima ostutalundite hulga poolest. Ühe võimaliku seletuse sellele esmapilgul ehk pisut kummalisena näivale asjaolule pakub sealse talupoegade suhtumine maade reguleerimise käigus neile esitatud renditingimustesse, mille alusel kujunesid ka talude ostuhinnad. Rahulolematust reguleerimiskirjades sisalduvate tingimustega esines vaid väheses mõisates. Vastuseis oli ulatuslikum Kõiguste, Kahtla ja Rõõsa mõisates, kaasates enamiku sealseist talu- ja vabadikukoha rentnikest, ja neist kahes ei allunud reguleerimisakte kätte jagama saadetud Baltimaade Riigivarade Valitsuse eriulesannetega ametniku Krause korraldustele ka vala ametimehed.²⁶ Vaid Kõiguste mõisa 27 taluperemehe ja 21 vabadiku keeldumist reguleerimisaktide vastuvõtmisest seletas nimetatud ametnik mitterajanduslike motiividega, pidades tõrkujate eneste esitatud põhjendusi vaid ettekääneteks, kuigi viimased olid selgelt majanduslikku laadi (ebaühtlane maade jaotamine talumajapidamiste vahel, nõue liita eraldatud popsikohtadele rohkem heina- ja karjamaad, kalapüügi õiguse kasutamise reguleerimine). Ka Kahtla talurentnike meelest olid nende käes olevad põllumaad liialt viletsad selleks, et tasuda ülemäära kõrget renti. Arvestades Kahtla ja Kõiguste mõisa talurentnike reguleerimise käigus esitatud kaebusi liialt kõrge obroki üle, võis sealne vähene ostuaktiivsus olla tingitud määratud rendihinna ja põlluharimise taseme ning maa

²⁴ Kesivere, Uuemõisa, Kahtla, Kõiguste (Põide khk), Paatsa (Mustjala khk), Sakla (Valjala khk), Haamse (Kaarma khk), Ruhnu (Ruhnu khk).

²⁵ Torgu (28), Maasi (18), Kogula (13), Mustjala (13), Muhu-Suuremõisa (10), Ilpla (9) (LVVA. 183-178-93. L 88-90, 142-144, 225-226, 251-253, 263-265, 372-377).

²⁶ Täiendavates instruksioonides Baltimaade Riigivarade Valitsuse eriulesannetega ametnikule Krausele nähti ette, et reguleerimisaktide vastuvõtmisest keeldumise korral koostatud sellekohane protokoll tuli kinnitada vallavanemal ja vallakohtu liikmetel: EAA. 553-1-68. L 16, 20-21, 29-30, 38-39p, 44-44p, 90-90p, 101-101p, 323-324. Rõõsa mõisa talurentnikud põhjendasid keeldumist suutmatusega seniseidki rendi- ja maksuvõlgu tasuda, mistõttu nad pidasid määratud obrokit liialt kõrgeks. Kirjas ministereeriumile möönis Krause, et tegemist on vaese kandiga ja soovitas riigimaade valitsusel taotleda neile soodustusi rendi maksimisel. Tõrkumisest saadi jagu veenmisega või talust väljatõstmise ähvardusel. Praakli mõisas antigi üks talu enampakkumise korras uuele taluperemehele, ent endise ja uue rentniku kokkuleppel läks see senise rentniku venna valdusse. Rõõsa mõisas oli sel moel oma talust ilma jäänud talupoegi üheksa, kes hiljem püüdsid rohkearvuliste palvekirjade läkitamisega riigivarade valitsusele ja ministereeriumile saavutada talude tagastamist. Tamse, Muhu-Suuremõisa, Maasi ja Uuemõisas protesteerisid vaid üksikud vabadikud ülemäära kõrgete rendihindade vastu, sh üks erusoldat, kes keeldus oma popsikoha eest renti tasumast, sest soldatikohad olid vabastatud obroki maksimisest.

tegeliku tulukuse mittevastavusest. Sama probleem võis takistada talude ostu ka Keskvere mõisas, kus taluperemehed pöördusid 1887. aastal riigivarade valitsuse poole palvekirjaga jätta talud neile endistel tingimustel rendile.²⁷ Sakla – Valjala kihelkonna ainus mõisavald, kus samuti ei ostetud ühtki talu – kuulus Saaremaa vaesemate kogukondade hulka, kus taluperemeestel oli suuri raskusi juba rendi- ja maksuvõlgade tasumisega.²⁸ Ent ostuprotsessi kiirust ei mõjutanud siiski üksnes põlluharimiseks soodsad olud – talusid ei ostetud näiteks ka Uuemõisas, mis looduslike tingimuste poolest kuulus paremate hulka Saaremaal.

Talurahva suurem maksuvõime teatud piirkondades tulenes küll sealsete majapidamiste kõrgemast sissetulekust. Viimane aga ei tarvitse- nud olla seotud põllusaaduste müügiga. Saaremaa põllunduslike olude kohta tervikuna 19. sajandi lõpul on märgitud, et vaid vähestes taludes jätkus vilja müügiks.²⁹ Samas aga põhjendas Saaremaa maksuinspektor viljahindade tõusu pärast 1905. a revolutsiooni muuhulgas ka kroonutalude väljaostumaksude kaotamisega, mille tulemusel oli seni vilja turul müünud talude hulk vähenenud.³⁰ Rohkem saadi sissetulekuid loomakasvatusest. Lapi-põllustusüsteemi ja ühiskarjamaade säilimine pidurdasid põlluharimise tulukuse tõusu kogu saarel, mistõttu ka suhteliselt madalate maahindade juures (vt tabel 1 ja 3)³¹ ei leidunud kuigivõrd palju ostjaid. Suuremat ostuaktiivsust Muhumaal, Torgus ja Mustjalas võib seostada paremate tulunduslike oludega, mis johtusid kalapüügi, mandril töötamisest saadud sissetulekute ja Mustjalas ka laevanduse suuremast rollist.³²

Saaremaa kroonukülade majanduslikku arengut pärssis senise maa- jaotussüsteemi säilimine, sest tsiteerides Gea Troskat *me nagu ei oskagi ette kujutada, et lapi- ja nõõrimaadega talu võiks olla kapitalistlikult majandavaks üksuseks ja ühtlasi ostu-müügi objektiks*.³³ Atla mõisa Kipi küla kolm taluperemeest näiteks põhjendasid soovimatust oma renditalusid päriks osta sellega, et nende käes olevad maavaldused koosnesid suurest hulgast liialt pisikestest maaribakestest.³⁴ Ühistööd takistasid külasiseste kogukondlike suhete lõdvenemist. Võib oletada, et taluperemehed, kes üheskoos otsustasid, millal külvitööde või heinategemisega alustada,³⁵

²⁷ Saarlane. 1887. 14. detsember.

²⁸ LVVA. 183-186-39. L 12–12p.

²⁹ Postimees. 1899. 19. mai.

³⁰ EAA. 541-1-12. L 26p.

³¹ Liivimaa kubermangu kroonuvaldustes maksis 1 tiin talumaad keskmiselt 27,4 rbl. (A. **Tobien**. Die Agrargesetzgebung Livlands. S. 343).

³² EAA. 296-9-617. L 35p; EKM. EKLA. 199-2;1; Saaremaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Trt: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1934. Lk 670, 676.

³³ **Gea Troska**. Eesti külad XIX sajandil. Tln: Eesti Raamat, 1987. Lk 30.

³⁴ LVVA. 183-93-876.

³⁵ **Heiki Pärdi**. Argielu ja rahvakultuur. Sajandialguse Saaremaa Eesti Rahva Muuseumi välipäevikutes. // Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat. Kuresaare, 1995. Lk 29.

Tabel 3. Talude väljaostmine Saaremaa kroonumõisates 1886. a seaduse alusel (LVVA. 183-94-200).

Kroonumõisaid kihelkonnas	Ostetud talusid	Ostetud väike-majapidamisi	Maa hulk tiinudes	Väljaostu-summa	1 tiinu keskmine hind rublades	
Pöide	5	258	414	12101,39	299 090	24,7
Muhu	6	183	297	9454,42	188 520	19,9
Jaani	1	—	1	0,31	18	58,0
Karja	2	92	195	5481,32	90 762	16,5
Valjala	4	99	174	4859,90	101 458	20,8
Püha	2	42	51	2067,61	39 640	19,1
Kaarma	5	112	174	7264,80	119 104	16,3
Mustjala	2	88	123	6751,47	66 246	9,8
Kärla	3	76	97	5392,59	75 934	14,0
Kihelkonna	5	252	478	17782,51	189 862	10,6
Anseküla	2	70	85	3337,57	54 066	16,1
Jämaja	1	123	295	4122,95	65 067	15,7
Ruhnu	1	27	—	882,76	9134	10,3
Kokku	39	1 422	2 384	79 499,60	1 298 901	16,3

keda karjaseks palgata³⁶ või millistel vabadikel lubada oma küla ühisel karjamaal loomi sööta, pidasid isekeskis aru ka taluostu küsimuse üle. Eelöeldu põhjal võiks järeldada, et külast vähem sõltuvad hajatalude pe-remehed olid ka esimesed talude ostjad. Seda kinnitavaid näiteid esineb (Kotlandis, Atlas, Leisis, Lümandas),³⁷ kuid samas ei olnud tegemist mingi üldkehtiva reegluga. Saaremaal võimendas kogukonna mõju veel seegi, et vallakogukonnad olid pisikesed ning vallakohtu kaudu esitatud talu väljaostu soov ei jäänud teistelegi teadmata. Näiteks ostsid Kõinastu saarel kõik sealsed viis taluperemeest oma talud päriks 1883. aastal. Kogula vallas võib aastatega kasvanud ostuaktiivsuse taga näha oma koha päriksostnud kogukonnaliikmete eeskujuga järgimise püüet. Ent see eeskujuga ei tarvitsenud alati olla ülejäänuid innustava mõjuga. 1886. a kevadel kaebas Leisi vallavalitsus kirjas riigivarade ministeeriumile, et

³⁶ **Iidike Liiv.** Ühiskarjatamisest Saaremaal. // Etnograafiamuseumi Aastaraamat. XVIII. Trt, 1962. Lk 52.

³⁷ LVVA. 77-5-215; 77-5-304; 77-5-327; 183-186-409.

1864. aastal väljaostetud *Muriko* talu pärisperemees keelavat Pammana küla meestel oma talumaadelt kala püüdma käia, kuigi varemalt seda ikka üheskoos tehti.³⁸ Nüüd lubatavat seal kalu püüda vaid Hiiumaa meestel, kes selle eest kohaomanikule kümnendiku oma saagist loovutavad. Tamse valla kahel päruskohaomanikul tärkas sedalaadi *omaniku-teadvus* veelgi kiiremini. 1878. aastal oma rendikohad välja ostnud *Jakob Metsniit* ja *Vassili Saartok* nõudsid juba aasta pärast taluostu ülejäänud külameestelt ühiskarjamaa ja sellest neile kuuluvate jaoste vahele aia ehitamist.³⁹

Küsimusele, millist rolli etendas varane raharendile üleminek talude päriksostmise eeldusena, on raske vastata, kuivõrd enamik Saaremaa kroonutalundeist läks raharendile liialt lühikese ajavahemiku vältel 1840. aastate lõpul–1850. aastate algul, et need ajalised erinevused peegelduksid ostuintensiivsuses 25–30 aastat hiljem. Esimeste kroonuvaldade seas kroonule raharenti maksuma hakanud Torgu, Kotland ja Kogula paistsid silma ka oma ostuaktiivsusega, ent samal ajal raharendile üleviidud Saklas ja Uuemõisas ei ostetud ühtki talu enne 1887. aastat. Maasi mõisa taluperemehed, kes läksid raharendile pea viimastena,⁴⁰ olid ühed aktiivsemad ostjad.

Kahtlemata valmistas rendiraha leidmine esialgu raskusi paljudele taluperemeestele ja ses osas polnud Saaremaa erandlik kant.⁴¹ Sakla kroonutaluperemeeste raharendile üleviimise küsimuse arutelul 1846. a kesksuvel tõdeti, et rendi õigeaegne tasumine võib neile ülejõukäivaks osutada.⁴² 1865. aastal kirjutas Kuressaare ringkonna inspektor riigivara-de valitsusele, et Kõiguste mõisa talurentnikud, kes hakkasid 1862. aastal raharenti maksuma, olid küll esialgu sunnitud seda mõisarentnikult laenama, ent peagi suutsid nad ise rendiraha teenimisega toime tulla.⁴³ Raskusi ei tekitanud siiski üksnes see, et *turusuhetega mitteharjunud* talupoegadel tuli teorendi asemel hakata talu toodangut turul müüma.

Nii raharendi kui väljaostuvõlgade tasumine valmistas probleeme ka hiljem. 1891. aastal palusid 10 Kahtla valla taluperemeest neilt nõutavate ostumaksete vähendamist kuni 1874. aastani tasutud rendimäärani.⁴⁴ Neile antud eitavat vastust põhjendas riigivara-de valitsus sellega, et Kahtlas on põllumaa hind juba niigi kubermangu keskmisega võrreldes

³⁸ LVVA. 183-93-873.

³⁹ LVVA. 183-93-757; 183-186-82. L 58–58p.

⁴⁰ Viimaste mõisatena viidi raharendile Maasi, Pähkla ja Kõiguste 1862. aastal (EAA. 555-1-102).

⁴¹ Eramõisate talurentnike esialgseist raskustest rendiraha leidmisel loe nt: **Juhan Kahk**. Talude päriksostmise aegu. Tln: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993. Lk 64–65; **Mati Laur, Priit Pirsko**. Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. // Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 3(10). Trt, 1998. Lk 185–187; **Mati Laur**. Abja fenomen. Talude päriksostmise algusest Eestis. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4. (106/107). Lk 28.

⁴² LVVA. 186-3-558.

⁴³ LVVA. 183-22-284. L 4.

⁴⁴ LVVA. 183-93-948.

üle kahe korra madalam. Seega on Saaremaa olusid silmas pidades vara-se raharendile ülemineku kõrval talude päriksostmise eeldusena vahest enamgi põhjust kõneleda talurahva *suutlikkusest* mainitud uuendustega kaasa minna, mis ennekõike sõltus siiski põllumajanduseks soodsamate looduslike tingimuste olemasolust või siis lisisissetulekute hankimise võimalustest.

Saaremaa kroonutalundite jagunemist suurusrühmadesse⁴⁵ iseloomustab vabadike rohkus ja keskmike suur osakaal (*ca* 70%) talude seas.⁴⁶ Suurtalunike kiht praktiliselt puudus. 19. sajandi teisel poolel kasvas vabadikekohtade arv nii era- kui kroonumaadel,⁴⁷ kuigi erinevalt kroonuvaldustest, kus reguleerimisinstruksioonid lubasid tagavaramaadest ja vajadusel ka mõisamaadest uute väikeste popsi- ja soldatikohtade loomist, oli uute popsikohtade rajamine eramõisa talumaadel keelatud. Vabadike arvu kasv jätkus ka reguleerimistööde järel ning seda juba ilma seaduse loata, omavoliliselt ning kogukonnasiseste omavaheliste kokkulepete alusel. Talumajapidamiste arvu kasv *kehvtalundite arvel* peegeldab küll saarerahva üldist vaesumist,⁴⁸ ent annab ühtlasi tunnistust märkimisväärsest agraarsest ülerahvastatusest. Oma kodusaarelt väljarännanute hulk oli väga väike. Lisa põllupidamisest saadavaile nappidele sissetulekuile pakkus üha laienev ulgtöödel käimine. Vabadikud moodustasid sotsiaalselt äärmiselt eriilmelise kihi, kelle seas oli nii neid, kes oma vanuse tõttu ei võinud talutöödel enam küllaldest rakendust leida, või mõisatöölise palgast vaevu suutsid oma perekonda ülal pidada kui ka neid, kes näiteks käsitöolistena elatist teenides suhteliselt jõukamale järjele jõudsid.

Vaadeldes väljaostetud talude kuulumist suurusrühmadesse ilmneb, et väiketalude ja keskmike osatähtsus vastab nende osakaalule talude üldstruktuuris.⁴⁹ Vastsed omanikud suutsid ostes korraga välja panna 36,3 protsenti ostuhinnast, millest võib järeldada, et nad olid suhteliselt jõukal järjel. Mõisatest on talusid välja ostes enim ostuhinnast makstud

⁴⁵ Kasutades talumajandite suurusrühmadesse liigitamise alusena põllumaa suurus, loetakse vabadikeks vähem kui 3 tiinu, väiketaludeks 3–6 tiinu, keskmikeks 6–12 tiinu ja suurtaludeks üle 12 tiinu põllumaad omavaid majapidamisi: Тийт Розенберг. О социальном расслоении крестьянства в южной Эстонии в конце XIX века. Таллин: Ээсти Раамат, 1980. С. 36.

⁴⁶ EAA. 552-272; ERA. 62-5-226; 2013-1-1574; LVVA. 183-186-317, 318, 384, 519.

⁴⁷ 1905. a andmeil oli Saaremaa eramõisate 2170 talundist 920 vabadikukohad (EAA. 957-1-598. L 36–43).

⁴⁸ Gea Troska. Saaremaa külad 19. sajandil. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1974. 3. Lk 274.

⁴⁹ EAA. 552-2-272, 489. L 62–63; ERA. 2013-1-1574. L 101–106, 108–110, 112–119, 122–138, 140–149, 158–169, 171–180, 182–190, 192–197, 204–205p; LVVA. 77-5-434; 183-94-72. L 10, 183-94-112. L 7–8; 183-178-93. L 23–24, 31–32, 88–90, 102–103, 132–133, 142–144, 184–185, 204–205, 225–226, 228–229, 240–245, 251–255, 263–265, 268–269, 297–299, 302–303, 310–311, 344–346, 372–373, 419–420.

Joonis 1. Viira küla Muhumaal. Foto: Pääsuke, 1913. (ERM. Fo 214:178).

Hellamaal (100%), Kantsis (90,7%), Tamses (88,6%), Leisis (66,3%), Kõinastul (65,9%), Tagamõisas (55,2%) ja Muhu-Suuremõisas (54,8%).⁵⁰ Taludest on kohe tehinguid sõlmides täielikult välja ostetud 17 protsenti, popsi- ja väikemajapidamistest 95 protsenti. Oma koha päriks omandanud vabadike suurt maksuvõimet võib seletada kõrvalteenistuse tähtsusega sissetulekuis. Samas aga ei järeldu eelöeldust, et vabadike kiht tervikuna oleks majanduslikult paremal järjel olnud kui taluperemehed, nagu tõendab nende väiksem osakaal väljaostule viidud talundite valdajate hulgas.

Eeltoodu lubab üldistavalt väita, et ühe või teise piirkonna majanduslikult parem positsioon lõi eeldused talude ostmiseks, kuid ei tinginud suurt huvi ostu-müügi tehingute vastu talupoegadel, kes muretsesid ennekõike selle pärast, et maad oleksid jagatud kõigi taluperemeeste vahel ühtlaselt – vastavalt nende kvaliteedile ja suurusele. Taolise maajao-tussüsteemi ebaratsionaalsuses veendusid peagi ka vastsed kohaomanikud ja riigivarade valitsusele saadetud palvekirjades põhjendati oma soovi maade ümbermõõtmiseks püüdega sissetulekuid suurendada.⁵¹ Ent laiaulatuslikumalt kerkis kruntimise probleem päevakorrale alles Esimese maailmasõja eel, mil enamik kroonutalupoegadest oli juba pea 30 aas-

⁵⁰ LVVA. 183-94-72. L 10; 183-94-112. L 7-8; 183-178-93. L 88-90, 132-133, 204-205, 240-242, 344-346, 366-367.

⁵¹ Nt Karala mõisas: LVVA. 183-94-90. Samas on ka näiteid vastupidise kohta. Lümända vallavalitsuse poolt riigivarade valitsusele 9. jaanuaril 1887 saadetud kirjas teatati, et Leedri küla 23 taluperemeest sooviksid oma põllu- ja heinamaade uut jaotust vastavalt nende endi omavahelisele kokkuleppele, kui-võrd maad olid liialt ebaühtlase headusega. (LVVA. 183-93-937. L 129-129p).

tat olnud päriskoohaomanikud.⁵² Kogukondliku vaimu püsimummist soodustas ka maade üleribasuse ja sellest tulenenud ühistööde kõrval taludele kuulunud põllumaade väiksus. Arvestades madalaid saake, ei võimaldanud see külasiseselt jõukamate talupoegade esiletõusu, kes oleks asunud aktiivselt taotlema majanduslikult ebaefektiivse, ent sotsiaalset võrdsust ning teatavat stabiilsust taganud maadejaotussüsteemi lõhkumist. Ajakirjanduse veergudel esinenud kurtmine selle üle, et talurahvas ei oska maad hinnata ega sellest piisavalt sissetulekuid saada, oli põhjendatud. Maad väärtustati pigem kui majandusliku

ja sotsiaalse positsiooni kindlustajat, mitte kui kasumi saamise allikat. Sama hoiak peegeldus muuhulgas ka külade ühismaadele popsikohtade rajamise lubamises. 1920. aastate algusest pärinevate andmete põhjal võib väita, et küladesisesed ja -vahelised taluperemeeste-vabadike sõltuvussuhted olid saavutanud märkimisväärse ulatuse (nad kindlustasid talusid tööjõuga ning maade kasutamise eest nõutav rent võimaldas peremeestele täiendavaid rahalisi sissetulekuid), mis nähtavasti olid üheks kruntimise mõtte teostamist takistanud teguriks.⁵⁴

1886. a seadus talukohtade väljaostmise kohustuslikuks muutmisest tähendas talupoegadele seniste rendihindade asendumist 37 protsendi võrra kõrgemate väljaostumaksudega. Vastseil kohaomanikel tekkisid raskused väljaostusummade tasumisega, mille maksmatajätmisest tulenenud võlad hakkasid koheselt kasvama. Kuramaa agraarolude põhjal on väljaostuvõlgnevuse suurenemist 1880. aastate teisel poolel seostatud

Tabel 4. 1869. a ja 1886. a seaduse alusel oma majapidamise väljaostnud kohaomanike võlad rublades (1. jaanuari seisuga).⁵³

	1869. a	1886. a
1888	45,15	17 222,23
1893	498,17	33 012,96
1894	475,65	19 994,90
1899	149,88	28 197,32
1902	297,08	29 272,1
1903	189,25	41 918,32
1904	253,57	41 264,42
1905	298,31	42 574,2

⁵² Hääli. 1914. 11. juuni, 13. september, 15. oktoober; Põllutööleht. 1913. 28. august. Veel 1919. aastal arvas Saaremaale maaparandus- ja korraldustöid läbi viima saadetud maamõõtja L. Krull oma kirjas Põllutööministeeriumi Tehnika Peavalitsusele, et taluperemeeste vastuseis võiks kruntimist takistada (ERA. 58-3-133. L 5p).

⁵³ EAA. 533-1-464; 468; 470; 477; 480; 482; 484; 485. Andmed pole säilinud kõigi aastate kohta. Orientiiriks küsimuses, kui suure osa aastamaksu üldsummast need võlad moodustasid, võib kasutada 1893. ja 1903. a. andmeid. 1893. aastal moodustasid 1869. ja 1886. a seaduste alusel väljaostetud talundite võlad vastavalt 13,9 ja 51,1 protsenti aastase osamakse summast; 1903. aastal olid vastavad näitajad 5,6 ja 65,2 protsenti.

⁵⁴ Seoses vabariigi valitsuse poolt lapimaade kruntimise seaduse eelnoõ välja töötamisega saatsid vabadikud, kelle huve nimetatud seaduse kehtimapanek oleks valusalt riivanud, valitsusele suurel hulgal palvekirju (ERA. 62-5-160. L 19–26, 31–32, 34–37, 39–79, 83–131, 134–147, 150–153).

alanud viljahindade langusest tingitud majandusolude halvenemisega.⁵⁵ Näiteks ei maksnud Kahtla mõisas 1887. a jooksul mitte ükski 29 talu- ja 50 popsikoha vastsest omanikust nõutavat osamaksu, 1888. aastal on esimesed sissemaksed teinud kokku 9 taluperemeest ja 20 vabadikku ning kõik talupojad suutsid oma 1887. aastal maksmatajäänud osamak- sudest tekkinud võlgnevuse õiendada alles 1891. a alguseks.⁵⁶ 1890. a maksu õigeaegse tasumisega tulid toime vaid 1 talu- ja 12 popsikoha omanikku. Raskusi väljaostumaksude tasumisel võib seletada ebasood- samaks muutunud oludega, kuid antud mõisa taludel lasus suur võlakoo- rem juba maksmata obrokist.⁵⁷ Siinkohal tuleks tähelepanu pöörata asja- olule, et talupoegade suutmatus tulla toime neilt maa kasutamise eest nõutavate summade maksmisega oli varasem probleem, mis üksnes sü- venes. Samas aga kahanes 1885. aastal märkimisväärselt väljaostetud talude arv, mida võib seostada viljahindade langusest tingitud sissetule- kute vähenemisega.

Silmatorkavalt tõusis võlgnevus 20. sajandi alguses. Võlgade üld- suuruse kõikumine aastati lubab oletada, et võlasummade kasvamine ei olnud põhjustatud mitte niivõrd teatava osa majapidamiste järjest süve- nevast võlastumisest, vaid majanduslikult ebasoodsate olude mõjust, millest tingitud makseraskustest suudeti järgnevail aastail üle saada.⁵⁸ Saaremaa maksuinspektor märkis oma 1903. a aruandes Liivimaa Kroo- nupalatile, et maksete laekumine sõltus ennekõike põllupidamisest saa- davatest sissetulekutest.⁵⁹ Ent mitte ainult. Näiteks jättis 1904. aastal osa talumehi ostumaksed õigeaegselt tasumata, sest *kuulu järgi* olevat tsaari manifestiga 11. augustist 1904 aastane väljaostumaks tühistatud.⁶⁰ 1905. aastal muutus maksude kättesaamine revolutsiooniliselt meelega- tud talurahvalt veelgi keerulisemaks. 1905. a 3. novembri ukaasiga kao- tati kroonutalupoegade väljaostumaksud alates 1907. aastast täielikult.

⁵⁵ А. Ю. Мисрина. К вопросу о развитии капитализма. С. 187, 190.

⁵⁶ EAA. 2554-1-180. L 1–18р. Tegemist on ainsa kroonuvallaga, mille kohta on artikli autoril õnnestunud taolisi andmeid leida.

⁵⁷ EAA. 533-1-463. Nt 1884. a alguseks ulatus kogu Saaremaa kroonutalupoega- de rendivõlg renteile 10 091,36 ja 1887. a alguseks 18 518,84 rublani, kuid 1887. a alguses pärines rendivõlg vaid kolmes mõisavallas osaliselt ka varase- mast ajast kui 1886. aastast (Kahtlas – 1602,44 rbl; Rõõsas – 1020,54 rbl; Saklas – 296,2 rbl). EAA. 533-1-460; 533-1-463.

⁵⁸ Näitena sellest, kui võrd varieeruv oli kohaomanikelt laekuv summa, võib tuua Kõiguste mõisa, kus talude aastane väljaostusumma moodustas 1319,4 rubla. 1890. aastal tasuti sellest 63,6%, 1891. aastal 67,7%, 1892. aastal 79,4%, 1893. aastal 159%, 1894. aastal 73,7%, 1895. aastal 128%, 1896. aastal 86,8%, 1897. aastal 105,8%, 1898. aastal 102,1%, 1899. aastal 99,7% ja 1900. aastal 93,9%. (EAA. 533-1-1489. L 269–282).

⁵⁹ EAA. 541-1-6. L 36–39.

⁶⁰ Alguse sai see kuuldis Leisi valla ametnike käest, ent levis ka väljaspool eel- mainitud valla piire. (EAA. 374-1-2074. L 2–3р; 541-1-16. L 1–3).

Talundeid, mis suutsid vaadeldava perioodi vältel ostuvõla täies ulatuses kustutada, oli vähe.⁶¹ Ostuvõlgnevuse kohta käivad andmed valdade tasandil,⁶² mis pärinevad aastatest 1894 ja 1903, näitavad, et esines nii püsivalt väikest (Lümända, Muhu-Suuremõisa) kui suurt võlgnevust (Laimjala, Pärsama, Kogula).⁶³ 1903. aastal, mil on säilinud andmed kõigi valdade kohta, kuulusid suurimate võlglaste hulka Laimjala, Maasi, Pärsama ja Kogula vallad. 1894. aastal domineerisid kümme mõisa seas, kus talundite (kokku 164) võlad ületasid aastamaksu summa, Rõõsa (38 talundit), Sakla (29) ja Kahtla (28), mis kinnitavad eelpool esitatud väidet sealse talurahva majanduslikust vähekindlusest.⁶⁴ Samas aga ei ole suurema ostuintensiivsusega piirkonnad alati need, kus hiljem on ostumaksete tasumisega kõige paremini toime tulnud. Teiste tegurite väljaselgitamine eeldaks aga paikkondlike olude märksa põhjalikumat tundmist, kui seda säilinud kirjalikud allikad⁶⁵ võimaldavad.

Kuni kroonumaade reguleerimistööde lõpuleviimiseni osteti Saaremaal päriseks viis talu- ja kolm vabadikukohta. Ajavahemikul 1875–85 osteti sealseis kroonuvaldustes päriseks 6 protsenti talundeist ja 10 protsenti talumaast, seda vaatamata küllaltki madalatele hindadele ja soodsaile väljaostutingimustele. Kuigi tegemist on liialt lühikese perioodiga, et vaid väljaostkäigu põhjal teha järeldusi selle tempot mõjutanud tegurite kohta, lubavad olemasolevad andmed siiski väita, et riigitalupoegade ostuaktiivsust ei saa küll taandada üksnes talundite majanduslikule kandevõimele, ent see oli ometi vajalikuks eelduseks väljaostuprotsessi käivitumisele. Esitatud järelduse paikapidavust näitab ka see, milliseid raskesti valmistatava kohaomanikele hilisem talumaade väljaostumaksete tasumine. Talusid ostma ei sundinud ka hirm oma talust väljatõstmise või rendihinna tõusu ees, kuivõrd talud olid peremeeste käes põlisrendiõiguse alusel ning rendihinnadki olid 1869. a seadusega 20 aastaks kindlalt fikseeritud.

⁶¹ Üldine aastase väljaostumakse summa kahanes üsna tagasihoidlikul määral: 1893. ja 1903. aastal olid 1869. a seaduse alusel väljaostetud talundeilt nõutava aastase osamakse suurus vastavalt 3578,71 rbl ja 3375,11 rbl; 1886. a seaduse alusel ostetuilt eelnimetatud aastatel vastavalt 64 496,71 rbl ja 64 245,12 rbl: EAA. 533-1-468, 482.

⁶² 1890. aastate alul läbiviidud valdade liitmise tulemusena kujunes Saaremaal senise 113 asemel 18 valda.

⁶³ EAA. 533-1-470; 533-1-472.

⁶⁴ EAA. 533-1-472.

⁶⁵ Nt ka ajaloolisest pärimusest ei leia me selle kohta materjali: EKM. EKLA. 199-2:1; 199-3:1; 199-4:1; 199-5:1; 199-36; 199-37; 200-2:1.

Orient – kaugel või lähedane.

Oskar Kallase reisikiri Lähis-Idast

Karin Hiiemaa

Orient on juba antiikajast olnud läänemaailmale kohaks, mis ühelt poolt on seotud romantika, eksootiliste inimeste ja loodusvaadete, eriliste mälestuste ja tähelepanuväärsete kogemustega, teisalt on aga oma hirmude ja keeldude peegelduseks.¹

Oma kultuuriruumi kängitsetuna on eurooplasel paraku väga raske olnud ületada tsivilisatsioonide vahelisi erinevusi ja mõista endast erinevat. Olles kindel nähtu õigsuses, loob läänemaailma esindaja oriendist kindla pettekujutuse. Ta on veendunud, et see ongi tõde, sest idee Euroopa identiteedi ülimumslikkusest on õhtumaades paratamatult kande.

Kui eestlased 19. sajandi teisel poolel Lähis-Ida enda jaoks avastasid, oli Lääne-Euroopa selle etapi juba ammu läbi käinud. Euroopa vahetus naabruses asuv piirkond oli juba alates Rooma keisririigi ajast läbi ristisõdade, maadeavastuste ning suurriikide koloniaalpoliitika olnud eurooplastele vallutuste objektiks. Lõputud sõjad, poliitilised konfliktid ja kaubanduslik rivaalitsemine kandsid endas sajandite taaka. Lisaks tõi tsivilisatsioonide kokkupuude kultuuriliste ja religioossete erinevuste tõttu kaasa minimaalse dialoogi võimaluse. Ometi on idamaad olnud läheteks Euroopa tsivilisatsioonile. Kuidas defineeriks end lääs, kui puuduks ida, mis on sageli ju tegelikult kontrastseks imidžiks, ideeks, kogemuseks jne?² Sellest aspektist on orienti vaja tunda ka selleks, et hinnata Euroopa tsivilisatsiooni ja kultuuri.

Idamaade teaduslik uurimine, millega olid alustanud juba Euroopa antiikautorid, sai hoogu juurde 18. sajandi teisel poolel – 19. sajandi algul. Uue teadusharu verstepostideks said mitmed nimed ja sündmused. Kindlasti väärivad äramärkimist sellised orientalistid nagu Kuningliku Aasia Ühingu rajaja William Jones (1746–94) või muinasiraani pühakirja *Avesta* tutvustaja eurooplastele Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron (1731–1805). Nende kujundatud uueks lähenemisaspektiks idale oli respekt ja soov mõista. Samuti oli oluline mitme orientalistika uurimiskeskuse kujunemine. Täiesti uue etapi algust idamaade tundmaõppimises tähistas Napoleoni sõjaretk Egiptusesse aastatel 1798–99, kuhu võeti kaasa ka prantsuse õpetlased. Seega võisid ekspeditsioonis osalenud *equus*

¹ Edward W. Said. Orientalism. New York; London; Toronto, 1978. P. 1.

² Samas. P. 1–2.

asinus'test koormakandjad uhkusega kõrvu liigutada, kui kuulsid enne ühe lahingu algust mamelukidega ajalukku läinud käsklust: *Eeslid ja teadlased keskele!*

19. sajand tõi kaasa aga juba uued nimed nii teaduse kui ka kirjan-duse vallas, kes hakkasid kujundama uusi ja elulähedasemaid vaatenurki idale. Olgu selleks või mõnda aega Egiptuses elanud Edward William Lane (1801–76) raamatuga egiptlaste kommetest ja tavadest,³ prantsuse kirjanik Gérard de Nerval (1808–55) reisikirjaga *Reis idamaale* (1851), Gustave Flaubert (1821–80) *Salamboga* (1862) või Ida-Aafrika maade-avastustega kuulsaks saanud Richard Francis Burton (1821–90) paljude Lähis-Ida reisikirjelduste, tõlgete ja teadustöödega.⁴

Maarjamaalgi kirjutati ja loeti nii Lähis-Ida pühapaikadest kui ka Egiptuse püramiididest – see temaatika oli eestlastele suhteliselt tuttav. Paraku rohkem küll läbi tõlketeoste. Enamus varasemaid kirjutisi kandis oma ajastu pitserit – peamiselt saksakeelsetest materjalidest tõlgituna oli nende puhul tunda ka sajanditevanust eelarvamust ning kiriklike ring-kondade halvustavat suhtumist mittekristlastesse.

Esimene eestikeelne trükis sel teemal ilmus juba 1694. aastal.⁵ Eri-näolisemad hilisemate rohkearvuliste kirjutiste hulgas olid Kadrina pas-tori Arnold Friedrich Johann Knüppferi (1777–1843) kirjutised Egiptuse ja Palestiina kohta,⁶ Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–82) *Ristisõit-jad*⁷ või Lydia Koidula (1843–86) kirjutised *Eesti Postimehe Jututoas*.⁸ Neist võib leida esimesi katseid murda varasemaid seisukohti ja stereo-tüüpe ning aktsepteerida teise kultuuri esindajaid sellistena nagu nad on. Kõige enam kajastuvad nimetatud tendentsid Koidula üllitistes. Ometi on raske mõista võõrast kultuuri sügavuti, olemata ainesega isiklikult tut-tav. Objektivsemat materjali pakkus misjonär Hans Tiismann (1829–86), kelle raamatu *Petlehem* aluseks sai tema reisikiri.⁹ Väliskirjanduse

³ **Edward William Lane.** Account of Manners and Customs of the Modern Egyptians. London, 1936.

⁴ Vt nt: **Richard Francis Burton.** Pilgrimage to El-Medinah and Mecca. Lon-don, 1855–56.

⁵ Ma Kele Koddoo ning Kirgo Ramat. Riga, 1965.

⁶ **Arnold Friedrich Johann Knüppfer.** Nilusse jõe igga-astasesest upputussest. // Eesti-ma rahwa Kalender. 1828–29. Tln, 1827–28; Kanaani- ehk Judamaast. / / Eesti-ma rahwa Kalender. 1842–43. Tln, 1841–42.

⁷ **Friedrich Reinhold Kreutzwald.** Risti-sõitjad. Trt, 1851.

⁸ **Lydia Koidulalt** ilmunust vt nt: Araablased. // Eesti Postimehe juttotubba. 1869. 19. märts; Egiptuse piramidid. // Eesti Postimehe juttotubba. 1869. 26. märts; Endised Pabiloni mürid ja rohtaiad. // Eesti Postimehe juttotubba. 1869. 16. aprill; Aleksandria linna tulletorn. // Eesti Postimehe juttotubba. 1869. 23. aprill; Diana tempel Ewesuse linnas. // Eesti Postimehe juttotubba. 1869. 23. aprill; Roduse sare koloss. // Eesti Postimehe juttotubba. 1869. 23. aprill.

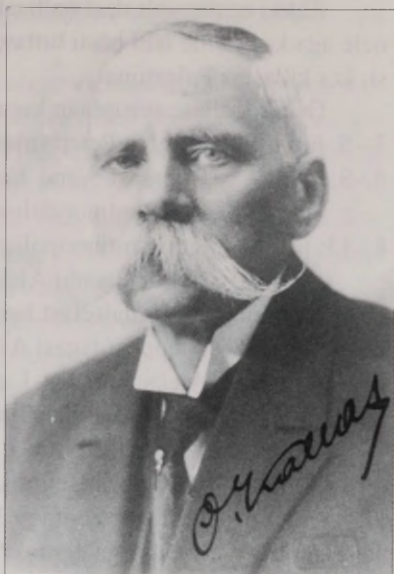
⁹ **Johannes Hans Tiismann.** Petlehem. Meie Önnisteggia Jesusse Kristusse sün-dimisse paik. Trt, 1865. Hans Tiismann kohta vt ka: **Mart Siiraja.** Hans Tiismann gallade rajal. I–II. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1991. 4. Lk 32–36; 1992. 5/6. Lk 21–26.

kaudu ka Eestisse jõudnud stereotüüp palestiinlastest kui röövlistest ja mõrtsukatest, kes ohustavad kohalikke eurooplasi,¹⁰ sai Hans Tiismanni poolt pehmendatud rahumeelse arvamusega, et röövlisteks olid tavaliselt vaid nomadiseerivad rändbeduiinid, kellega kokkupuude polnud eurooplasele soovitatav.

Kas 19. sajandi lõpul Eesti rahvale Lähis-Idast kirjutanud rahvaluuleteadlasel ja tulevasel diplomaadil Oskar Philipp Kallasel (1868–1946, TÜ *stud phil* 1887–92, *Dr phil* 1901) oli oma kirjutistes natuke rohkem öelda kui lihtsalt reprodutseerida tollal populaarset ebausku? Milline osa oli sel Eesti kultuuriloos olulisel mehel Lähis-Ida imidži kujundajana Maarjamaal?

Kaarma kõstri ja kihelkonnaõpetaja Mihkel Kallase pojana kasvas tulevane Eesti folkloori uurija ja poliitik tugevate kristlike traditsioonide vaimus, kus piibel oli igapäevaseks lapsepõlvekaaslaseks ning andis ilmselt ka esimesed teadmised Lähis-Idast. Olulisem kokkupuude idamaadega tuli aga ülikooliaastatel, mil klassikalist keeleteadust õppima asunud Oskar Kallas külastas muuhulgas ka võrdleva keeleteaduse dotsendi Leopold von Schroederi (1851–1920) sanskriti keele grammatika loenguid.

1895. aastal, kui Kallas töötas teist aastat oma esimesel ametlikul töökohal Narva gümnaasiumis, avanes tal erakordne võimalus – Peterburis kooliõpetajana leiba teeniv EÜS-i kaasvilistlane Mihkel Koik vahendas priisõitu Süüriasse.¹¹ Nimelt otsis Vene konsul Süürias Mihhail Jakimanski oma Peterburis õppivatele poegadele saatjat, kes toimetaks nad suvepuhkusele vanemate juurde Alepposse (Haleb). Reisikulud, hotellid ning lisaväljaminekud jäid konsuli kanda. O. Kallas võttis soodsalt ettepaneku vastu ja planeeris lisaks sihtkohale omal kulul ka püha linna Jeruusalemma külastada. Eestlaste ebausku kulul nalja tehes küsis ta sõidueelses elevuses oma vanematele saadetud kirjas: *Ega mamma keela mind sinna ühesilmaga Türklaste sekka sõitmast?*¹² Ees ootas teda ju senise elu pikim reis.

Joonis 1. Oskar Kallas. Foto: Parikas. Tallinn. (TÜR KHO. Fo 3542:5B).

¹⁰ Vt nt: Missionär ehk sõnnumed pagganatest. // Eesti Postimehhe juttotubba. 1864. 8. aprill.

¹¹ EKM. EKLA. 186:50. L 446.

¹² Samas. L 455.

Ehkki eestimaalastest baltisakslastele oli Lähis-Ida kirjanduse, mõnele aga ka reise läbi hästi tuttav,¹³ oli Oskar Kallas üks esimesi eestlasi, kes külastas Palestiinat.

Oskar Kallase reisiplaan kujunes järgmiseks:¹⁴

- 3.–5. juuni – rongiga Peterburist Wilno (Vilniuse) kaudu Odessasse;
- 6.–8. juuni – Odessast Vene laevaga *Lazarev* läbi Bosporuse väina Konstantinoopolisse (Istanbul);
- 8.–13. juuni – Konstantinoopolist Austria laevaga *Hungaria* Smürna (Izmir) kaudu Aleksandretasse (Iskenderun);
- 13.–15. juuni – Aleksandretast hobutõllaga Alepposse;
- 20.–21. juuni – Aleppost tagasi Aleksandretasse;
- 21.–24. juuni – Aleksandretast Latakia ja Tripoli linna kaudu Küprose saarele Larnaca linna;
- 25. juuni – Larnaca, Beirut;
- 26.–28. juuni – hobustega Beirutist Baalbeki linna ja tagasi;
- 29.–30. juuni – Beirutist Haifa ja Jaffa linna kaudu Jeruusalemma;
- 1.–2. juuli – hobustega Jeruusalemmast Surnumerele ja Jordani jõele ning tagasi;
- 6. juuli – Jeruusalemmast Jaffa kaudu Aafrika mandrile Port-Saidi, sealt Ismailija kaudu Kairosse;
- 12. juuli – Kairost Aleksandriasse;
- 14.–16. juuli – Aleksandriast Euroopasse (Ateena);
- 8. august – O. Kallas jõudis taas koju.

Üle kahe kuu kestnud reis kajastus üksikasjalikult vanematele saadetud kirjades,¹⁵ mis hiljem redigeerituna avaldati nii artiklitena *Postimehes* ja *Sirvilaudades*¹⁶ kui ka eraldi raamatuna.¹⁷

On raske öelda, milliste eelarvamustega sõitis Oskar Kallas Lähis-Idasse, kindlasti aga olid need tal olemas. Tollase Vene tsaaririigi üldine meelestatus ida ja lääne suhete osas väljendub tegelikult üsna hästi rahvusvahelise õiguse spetsialisti Friedrich Martensi teostes, kes jagab rahvad kristlikeks ja mittekristlikeks ning sellest lähtudes maailma poliitilise kaardi tsiviliseeritud ja tsiviliseerimata riikideks: *Suhted kristlike rahvaste vahel ühelt poolt ja mittekristlike vahel teiselt poolt olid ja jäävad oma olemuselt vaenulikeks [...] Nende vahel pole ühiseid huve, ühesuguseid kultuuriideale ja püüdlusi, ega ka rahvusvahelist suhtlemist tema vältimatute tulemustega – riikide rahumeelsete ja sõbralike suhetega.*

¹³ Vt nt: **Otto Friedrich von Richter**. Wallfahrten im Morgenlande. (Aus seinem Tagebüchern und Briefen dargestellt von Johann Philipp Gustaw Ewers). Berlin, 1822.

¹⁴ EKM. EKLA. 186:204:1. L 150.

¹⁵ EKM. EKLA. 186:46, 19.

¹⁶ **Oskar Kallas**. Ühte ja teist Palästina teekonnalt. // Postimees 1896. 3. aprill; Jeruusalemma uulitsatel. // Sirvilauad 1897. Jurjew, 1896. Lk 27–36; Piramiidide külje all. // Sirvilauad 1898. Jurjew, 1897. Lk 28–36.

¹⁷ **Oskar Kallas**. Pühal maal. Jurjew, 1896. (Teine ja kolmas täiendatud trükk ilmusid 1898. aastal).

*Vaen läbib kogu kristlike riikide rahvusvaheliste suhete ajaloo Ida- ehk tsiviliseerimata riikidega.*¹⁸

Oskar Kallase reisi olulisem osa algas tõenäoliselt alles pärast lahkumist Aleppost, kui töökohustustest vaba eestlane otsustas nautida Püha Maad, mille ajalugu lausa kasvas välja pea igast künkast või kivist ning kus paljude traditsioonide ja kommete muutumatus tegi võimalikuks viia end mõttes piiblisündmuste aega. Jeeriko linn, Surnumeri ja Jordani jõgi, reisi kulminatsiooniks sai aga muidugi Jeruusalemma külastamine. O. Kallas puutus paratamatult kokku mitme ajas tänaseni muutumatu fenomeniga – esiteks *kõik kaubaks* (ka usk) suhtumisega ning teiseks erinevate usutunnistuste omavahelise võitlusega õiguse eest pühapaikadele, mis lõpptulemusena jättis eestlasele üsna rusuva mulje: *Kui mõne aja pärast selle maa tolmu jalgadelt pühkisin, siis olin teised mõtted saanud, sest süda läks mul sagedasti viha täis, kui nägin ja kuulsin, kuidas siin pühade mälestustega kaubeldakse, kuidas kaugelt kokkutulnud uskjatel raha välja petetakse, kuidas eri usutunnistuste kuulutajad teineteist vihkavad, kaetsevad ja selle haua ääres, kes ütles "Armastage!" keppidega ja rusikatega teineteise kallale kipuvad. Aga aeg ei küsi selle järele, mis on olnud, ja mis ühele kallis mälestus, see on teisele rikkaks rahahallikaks.*¹⁹ Illusioon, et Püha Maa on taevase rahu paik ning ka inimloomus võiks sellises kohas elades muutuda, jäigi vaid illusiooniks, millel ei olnud tegelikkusega midagi ühist – idealistina oli Oskar Kallasel seda raske mõista ja taluda.

Jeruusalemm asub erinevate usundite (kristlus, judaism, islam) huvide ristpunktis, kus paljud kogukonnad on läbi sajandite püüdnud oma kohta päikese all hoida. See asjaolu on kujundanud ka linna alati just mitte kõige rahulikumat ajalugu. O. Kallas distantseerub kõikidest võimalikest kirglikest seisukohtadest, lihtsalt jälgides (aeg-ajalt küll ironiseerides) linna toimetamisi Taaveti aegadest kaasajani ja sidudes mineviku mälestisi ning iidseid lugusid olevikuga. Kallase Jeruusalemma külastamine 19. sajandi viimasel veerandil langes kokku juutide suurema tagasirände algusega iidsele kodumaale. Pärast tsaar Aleksander II tapmist 1881. aastal veeres üle Venemaa juudidoprogromide laine,²⁰ poole aasta vältel põgenes seal ligi veerand miljonit juudi perekonda. Osa neist, peamiselt Odessa käsitöölised ja talupojad, suundusid Palestiinasse. Nii märkiski eestlane juutide tollase koguarvu lähenevat 40 000-le (mis alles 1880. aastate algul oli vaid 24 000 ümber²¹) ning nende külade pidevat

¹⁸ Фридрих Мартенс. Современное международное право цивилизованных народов. II. СПб, 1900. С. 120–121; Фридрих Мартенс. О консулах и консульской юрисдикции на восток. СПб, 1873. С. 289, 543.

¹⁹ O. Kallas. Pühal maal. Lk 44.

²⁰ Edward Crankshaw. The shadow of the Winter Palace. New York, 1976. P. 282–283.

²¹ Hermann Meier-Cronmeyer. Kibbuzim. Geschichte, Geist und Gestalt. I. Hannover, 1969. S. 15.

kerkimist Palestiinamaal. Samuti aga kommet, mis püsinud tänaseni – lasta matta ennast Gideonu orgu, et viimsel kohtupäeval esimeste hulgas Jumala palge ette saaks astuda. Juutide iidse kodumaa küsimus oli aga taas teravalt päevakorda tõusmas ja ka igapäevases linnaelus oli seda juba tunda.

Linna ajalooliste paikade jagunemine ja nende muutumine lahingutandriks erinevatele usuringkondadele mõjub O. Kallase vahendusel eelkõige tragikoomiliselt. Reisikirjas äratoodud Kristuse hauakiriku lugu on üks sellistest. Kiriku lõputu ülesehitamise ja mahalõhkumise loo parimaks puändiks peab Kallas ristiusu mälestusmärgi valvamist Türgi sõdurite poolt, kes aeg-ajalt on sunnitud kristlasi omavahelistes jagelemistes lahutama.

Reisi kõige lõunapoolsemaks sihiks sai Egiptus. Lühiajaline viibimine *Vaaraode Maal* andis Oskar Kallasele mõtisklusainet: *Siin on koht, kus valge ja must maailm teineteisele vastu tulevad, kus nad osalt sõbralikult teineteisele kätt pakuvad, veel sagedamini aga hambaid näitavad.*²² Ta ei süveni niivõrd maa aastatuhandete vanusesse ajalukku, kuivõrd erinevate tsivilisatsioonide põrkumisse ja kokkupuute valusatesse tagajärgedesse sel ida ja lääne piirialal. Äkitselt tõuseb O. Kallas kõrgemale euroopakesksusest, unustab kohtumõistja rolli ja esitab retoorilise küsimuse: *kas Ida peab taganema Lääne ees ja kas euroopalik haridus ja elukorraldus on ikka ainuõige lahendus Ida arenguprotsessides?* Ja vastab iseendale: *Ei too Euroopa haridus sugugi mitte ikka paremat selle asemel, mis ta hävitab, ta heidab sagedasti langemise ja surma idud rahvaste põue. Ja just hariduse halvemad anded on kümme korda kiiremad lagunema, kui paremad.*²³

Kõige eredamad elamused saab O. Kallas siiski tavalisest idamaisest tänavaelust ja -melust. *Elagu vabadus!* hüiskab eestlane anarhistlikult, kui kõnniteel tuleb puduloplaste ikka ja jälle teed loovutada.²⁴ Ilmselt ei suuda eurooplane kunagi lõplikult kohaneda taolise miljööga ning siinkohal pole ka O. Kallas mingi erand. Kauplemine on elustiil, mitte rikkuse allikas ja abivalmidus hea teenistusviis, nendib ta kohalikele hetkelise rahu eest peale makstes. See on kogemus, mida Euroopa turistid tänaseni võivad nautida. Selles osas ei erine Richard Francis Burtoni kogemused 1860. aastatest küll millegipoolest Kallase või praeguste reisivõiliste omadest. *Ma leidsin ennast silmast silma raskustega Araabia keeles suhtlemisel; kummaliste kaalu- ja mõõduühikutega; uudsete mõttekäikudega; võõramoeliste kommete ja tavade keskel, mis viisid mind ajas ligi pool tosinat sajandit tagasi ja mis pani mind ligi kuus korda rohkem tundma ennast kodust eemal, kui elu Brasiilias. Kõige raskemaks katsumuseks oli aga tunne, et igaihel on siin sügav soov saada pealekau-*

²² O. Kallas. Pühäl maal. Lk 67.

²³ Samas. Lk 68–69.

²⁴ Samas. Lk 56–57, 70–71.

*baks minu rahakott, alates väikesest poisist, kes varastas mu kassipoja lunaraha (5 farthing'i) saamiseks, lõpetades hallipäise tõlgiga, kes kandis kahte valitsuse medalit ja kes pigem oleks mind trahvinud piastriga kui üldse mitte.*²⁵

O. Kallas pidas oluliseks tingimuseks võõrkultuuri mõistmisel kohalike keelte ja kommete tundmist.²⁶ Pärast sõitu tegi ta oma märkmetes kokkuvõtliku võrdluse idamaalase ja eurooplase vahel, viidates Herodotose (u 484–425 eKr) võrdlusele, et kõik Egiptuse tavad ja kombed on teised kui Õhtumaades.²⁷ Oskar Kallas toob välja erinevused eurooplase ja araablase vahel, vastandades näiteks eurooplaste töökuse ja aktiivsuse idamaalaste *tundide kaup* vagusi olemisele; araablaste pika-toimelisuse eurooplaste kiirustamisele; lääne inimese muutuste (uue) ihaluse ida kombele eelistada vana ja traditsionaalset. O. Kallas tõdeb, et eurooplased loevad ajalooramatuid, idamaalased muinasjutte; eurooplane koolitab teaduse, kunsti eest, nemad usu eest. Erinev kultuuritaust annab põhjust ka erinevaks huumoritajuks ja erineva lähenemise probleemidele lahendamisele. Samuti vaatleb O. Kallas nii kommete (*meie tantsime – nad lasevad enesele ette tantsida, meie parandame majad – nemad mitte*) kui ka riituse erinevust (*araablasel riided kirjud, laiad, suvel kasukas, kael lahti, riides magavad*). Sarnaseid erinevuste väljatoomisi ja stereotüüpiseerimist on kasutanud paljud autorid nii läänes kui ka idas. Need toovad välja kas omaksvõtu või varjatud antipaatiat ning tavaliselt rõhuvad paratamatult oma kultuuriruumi positiivsete külgede esiletõstmisele. Huvitaval kombel langeb O. Kallase küll tegelikult suhteliselt neutraalne lähenemine antud küsimusele kokku mõnede Hiina professori Li Dazhao (1888–1927) poolt välja toodud seisukohtadega ida ja lääne erinevuste kohta (nt lääne liikumine vastandub ida puhkusele, aktiivsus passiivsusele, iseseisvus sõltuvusele, hoogsus pikatoimelisusele, progress paigalseisule). Samas tõstab ta idamaalase esile ka läänemaailma negatiivsed küljed (lääs kui sõja sümbol vastukaaluks ida rahutaotlusele, vastuseis loodusele erinevalt idamaalase harmooniale loodusega jne).²⁸ Kindlasti on igas stereotüübis oma tõetera, ometi on sellised üldistused tihtipeale ka paratamatult vägivaldsed, asjade olemust lihtsustavad ja moonutavad. Rahvuslike ja rassiliste omaduste määramine on briti psühholoogi Richard D. Lewise järgi võrreldav miinivälja ületamisega, kus igal hetkel võib komistada väärhinnangute, aga ka üllatuslike erandi- te otsa.

²⁵ Richard Francis Burton, Charles F. Tyrwhitt Drake. Unexplored Syria: Visits to The Libanus, The Tulu'l el Safi, The Anti-Libanus, The Northern Libanus and the 'Aljh. London, 1872. P. 22.

²⁶ EKM. EKLA. 186-79:6. L 3.

²⁷ Samas. L 3–3p.

²⁸ Ли Дачжао. Коренные различия между цивилизациями Востока и Запада. / Ли Дачжао. Избранные произведения. Москва, 1989. С. 136–137.

Kokkuvõtteks

Eesti kultuuriruum oli paraku suhteliselt ahtake, nii et iga uus kogemus kokkupuutest võõramaisega väärib tagantjärele lähemat käsitlust, sest selle mõju võib olla märkamatu suur. Pealegi on heade suhete küsimus võõrkultuuridega tänini vägagi aktuaalne. Meie praegune kultuuripilt on ju üles chitatud minevikuteadmiste ja -kogemustele. Oskar Kallas oli esimene eestlane, kes lihtsa reisikirjaga suutis süveneda tõsisemalt probleemidesse, mille võiks lihtsustatuna kokku võtta küsimusena: *Kas kultuuridevahelist erinevust on võimalik ületada ja mõista?* On küll võimalik, tahaks siinkohal vastata, ehkki samas tuleb nentida, et ilmselt vaid teatud piirini. O. Kallasel olid võrreldes eestlaste varasemate käsitlustega selleks paremad eeldused: ülikoolis klassikalist keeleteadust õppinud rahvaluuleteadlasena tuli tal nii või teisiti antud küsimusega kokku puutuda. Tema seisukohad olid küll paljuski kantud europotsentristlikest vaadetest, aga see on ju eurooplasest lahutamatu! Olulisem on siin aga asjaolu, et ta suutis siiski ka etteantud keskkonnast välja astuda ja lõpuks küsida olulise küsimuse: *kas Euroopa areng ikka on ainuõige mudel muu maailma jaoks?* Seda küsimust vaagis O. Kallas ka hiljem poliitikuna. Ei tahaks siinkohal mängida rahvuslikul eneseteadvusel, kuid siiski... Ehk oli Kallasel väikerahva esindajana kergem mõista võõrkultuure, sest kogemus vaatamata pealetungivatele välismõjudele püsima jääda on meilegi tuttav. Ka kauge võib olla lähedane või hoopis vastupidi.

PERSONALIA

AKADEEMIK HARRI MOORA – 100

Vilma Trummal

20. sajandi algupool – eesti rahvusteaduste tärkamise aeg – oli ka eesti arheoloogia kujunemise seisukohalt väga olulise tähtsusega. Sajandivahetusel sündis eesti arheoloogia suurkuju, tulevane ajaloodoktor, professor ja akadeemik Harri Moora, kelle sajandat sünniaastapäeva 2. märtsil tähistas pidulikult kogu eesti teadusüldsus. Neli aastat tagasi täitus sajand ka H. Moora ühe lähima kaastöötaja ja mõttekaaslase Marta Schmiedehelmi (1896–1981) sünnist.¹ Sellega seoses võiks mainida veel vähemalt kahte veidi nooremat teenekat eesti arheoloogia väljaarendamisega seotud teadusemeest Richard Indrekot ja Eerik Laidi, kes Moora ja Schmiedehelmiga 1920.–30. aastatel ülikoolis koos töötasid. Nemad olid teerajajad ja sihiseadjad, ühtlasi esimesed TÜ-s erialase väljaõppe saanud eesti teadlased, kes oma viljaka teadusliku loominguga paistsid silma nii kodu- kui välismaal. Kõigi nende elutöö on väärt omaette tähelepanu. Alljärgnevas kõneleme päevakohaselt siiski Harri Moorast.

Harri Moora elu- ja hariduskäik.²

Harri Moora sünnikodu oli Tartumaal Kuremaa vallas Ehavere veskiperes, kus möödus ka tema varajane lapseõlv. Haridusteed alustas ta Tartus, lõpetades 1917. aastal Tartu Reaalkooli. Seejärel astus ta TÜ arstiteaduskonda, läks aga samal aastal üle Ajaloo-keeleteaduskonda.³ Õppetöö tuli mõneks ajaks (1918–20) katkestada Esimese maailmasõja ja kaitsevæteenistuse tõttu. Õpingud lõpetas Moora juba sõjajärgses Tartu Ülikoolis, kaitstes 1925. aastal Filosoofiateaduskonnas muinasteaduse erialal hindele *väga hea* magistritöö Läti varasemast rauaajast.⁴

¹ Vilma Trummal. Marta Schmiedehelm – 100. Annual 1996, Museum of Tartu University History. Trt, 1997. P. 68–72.

² Harri Moora elu- ja haridusteedest TÜ perioodil vt: Studia Archaeologica in memoriam Harri Moora. Tln, 1970. Lk 5–11. Vt ka: Ann Marksoo. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika. Harri Moora juhtumi näitel. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4. Lk 121–140.

³ EAA. 402-1-18158. L 21.

⁴ EAA. 2100-1-9373. L 21.

H. Moora õpingute algusaega TÜ-s langeb eesti rahvusteaduste, sealhulgas arheoloogia ja etnograafia sünd. 1920. aastal Tartusse kutsutud väljapaistev soome arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgren asutas siin Arheoloogia Kabineti (1920) ja Muuseumi (1921) ning esimese muinasteaduste õppetooli, millega pandi alus eesti arheoloogide väljaõpetamisele.⁵

H. Moora sügav huvi ajaloo ja arheoloogia vastu ilmnes juba tema ülikooli põhiainetes valikus: arheoloogia, Eesti ja naabermaade ajalugu, kunstiajalugu ja etnograafia. Seega sai ta laiapõhjalise erialase ettevalmistuse, pealegi oma ala parimate asjatundjate (Aarne Michaël Tallgreni, Ilmari Mannineni, Tor Helge Kjellini ja Arno Rafael Cederbergi) juhendamisel. Nende õpetlaste eeskujul ja teaduspõhimõtetel innustasid Moora järjekindlalt laialdaste ajaloo huvide ja teadmiste väljakujunemist juba üliõpilasaastail. Ta ise on märkinud, et sai erilist innustust oma tulevase eriala – eesti arheoloogia vastu just prof Tallgrenilt. Moora oli Tallgreni õpilane ja üks esimesi kaastöölisi (1921–23 abijõuna, 1923–24 konservaatorina), saades hiljem tema töö jätkajaks ja edasivijaks nii eesti muinasuurijate põhilise ettevalmistaja kui ka Eesti ja Läti ala muinasteaduslikule uurimisele aluse panijana.

Harri Moora teadusliku tegevuse algus langeb 1920. aastatesse, mil ta üliõpilasena avaldas rea kirjutisi Eesti ja Lätimaa rauaaja muististe uurimise tulemustest, Eesti kinnismuististe kirjeldustest, propageeris muististe kaitseseadust ning kirjutas mitmetest üldajaloolistest probleemidest, eeskätt eestlaste vabadusvõitlusest 13. sajandi algul. Ta avaldas ja toimetas oma kirjutisi ise TÜ üliõpilastööde kogumikes (1923–25), hiljem ka ÕES-i aastaraamatuis ning Arheoloogia Kabineti väljaandena.⁶ Organiseerija ja tegevtoimetajana aktiveeris ta üliõpilaselu ning oli üliõpilasseltsi *Veljesto* liikmena selle aadete jagaja.

Pärast ülikooli lõpetamist (1925) oma magistritöö teemat jätkates ja doktoritööks edasi arendades töötas Moora TÜ stipendiaadina pikemat aega välismaa muuseumites. Esmalt asus ta Helsingisse 1923. aastal soome naasnud prof Tallgreni juurde. Uusi andmeid kogus H. Moora veel Stokholmis, Königsbergis, Danzigis, Berliinis ja Oslos, seejärel ka vene muuseumites Leningradis, Moskvas ja Kiievis. Suvised välitööd olid seotud neil aastail arheoloogiliste väljakaevamistega peamiselt Läti vanema rauaaja kalmetel.

⁵ **Vilma Trummal.** Põhjamaade arheoloogid Tartu Ülikoolis 1920. aastail. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. Trt, 1995. Lk 81–87. Tallgreni kohta loe lähemalt: **Aivar Kriiska.** Aarne Michaël Tallgren. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1995. 1 (11). Lk 32–35.

⁶ Vt nt: Eestlaste vabadusvõitlusest 700 aasta eest. // Ajalooline Ajakiri. 1922. Lk 14–31; Eestlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul. // Ajalooline Ajakiri. 1924. Lk 81–90; Die Bodenaltertümer Estlands. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1924. Trt, 1926. Lk 105–129; Üks varena rauaaja kalm Põhja-Eestis. // Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. II. Trt, 1926. Lk 187–200, 215–218 jne. Harri Moora teoste ja artiklite täielik bibliograafia vt: *Sudia archaeologica*. Lk 35–44.

Paralleelselt valmiva doktori-tööga, mille esimene osa (tabelid koos pildimaterjaliga) avaldati 1929. aastal,⁷ ilmus Harri Moora sulest taas rida kirjutisi mitmetes kodu- ja välismaistes teadusajakirjades. Neis on autori huvi jätkuvalt seotud eestlaste esiajaloo, eeskätt kihelkondade ja maakondade asustusega 13. sajandi algul. Nii valmis Mooralt muinasajalooline ülevaade koguteoses *Tartumaa* (1925), millega autor algatas ulatusliku kodu-uurimistegevuse oma järjestikuste Eesti maakondade ja kihelkondade muinasajalooliste ülevaadetega koguteoses *Eesti*. 1926. aastal ilmus Arheoloogia Kabineti väljaandena

uurimus *Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal*, milles Moora arusaa- mad muistse ühiskonna materiaalse kultuuri, majanduse ja looduskesk- konna koosmõjust üha selginesid. Samade küsimuste laiem käsitlus ar- heoloogilise materjali üldistamisega valmis 1932. aastal,⁸ mis on väga oluline töö arheoloogia õpetamisel TÜ-s, samuti kujunes see pikemaks ajaks ainsaks Eesti arheoloogiat lähemalt tutvustavaks terviklikuks üle- vaateks. Veelgi üksikasjalikuma käsitluse leidis sama teema *Eesti ajaloo* I köites (1935), mille toimetajaks ja põhiliseks autoriks oli samuti Moora.

Selle väga intensiivse uurimistöö käigus sooritas Harri Moora 1927. aastal doktorieksamid ning asus tööle TÜ-s õppeülesande täitjana. Tema õlule jäi ka Arheoloogia Muuseumi töö organiseerimine ning väli- tööde juhtimine, kuna 1925. aastal lahkus Tartust prof Birger Nerman, kes oli Tallgreni järglasena arheoloogia õppetooli juhatanud. H. Moora põhitegevuses Tartus algas siitpeale väga vastutusrikas etapp, mil toimus ühtlasi tema väljakujunemine silmapaistvaks teadlaseks ja tunnustatud õppejõuks.

Joonis 1. Harri Moora üliõpilasena. Foto Veljesto albumist. (EAA. 1770-1-109. L 21).

⁷ Harri Moora. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n Chr. I: Die Funde. // ÖES-i Toimetised. XXV. Trt, 1929. (193 lk + 44 tahv).

⁸ Harri Moora. Die Vorzeit Estlands. // Veröffentlichungen Archäologischen Kabinetts der Universität Tartu. VI. 1932. 91 S.

Harri Moora rahvusteaduste arendajana Tartu Ülikoolis

1930. aastal valiti H. Moora TÜ Arheoloogia Kabineti ja Muuseumi juhatajaks, ühtlasi Eesti ja naabermaade muinasteaduse professori kohusetäitjaks. Oma nägemuse kogu Eestis tehtava arheoloogilise uurimistöo perspektiividest ja muinasaja õpetamisest ülikoolis avaldas ta 1930. aastal *Ajaloolises Ajakirjas*.⁹ Järgnevate aastate tegevus näitab, et ta suutis oma eesmärgid realiseerida ning saavutas tänu oma erakordsele isiksusele ja autoriteedile võimalused ja vahendid, et luua tingimused arheoloogiliste väljakaevamiste süstemaatiliseks jätkamiseks, eeskätt aga Eesti linnuste uurimiseks.

Kõrgetapp H. Moora kui õppejõu ja teadlase tegevuses saabus pärast doktoritöö kaitsmist (1938), mil ta valiti TÜ korraliseks Eesti ja naabermaade arheoloogia professoriks. See aeg oli silmapaistva teadustöö kulminatsiooniks – doktoritöö kaitsmisel esitatud teadustööde loendis on 35 tõsist uurimust, lisaks artikleid, arvustusi jm.¹⁰ Doktoritöö ise – mahu- kas kahekõiteline monograafia Lāti rauaajast¹¹ – baseerus küll Lāti vanema rauaaja kalmetel, ent käsitles kaugelt ulatuslikumaid probleeme kogu Baltimaade varasema kultuuriajaloo mõistmiseks. Tööle omistati tollase teadusüldsuse poolt kõrge hinnang. Oponeerisid mainekad ja kardetud professorid A. M. Tallgren ja Hans Kruus, samuti Poolas tunnustatud Varssavi ülikooli prof W. Antoniewicz. Nende hinnang doktoritööle oli tunnustus ülivõrdes – rõhutati põhjalikku alusmaterjali analüüsi, erakordset teaduslik-konstruktiiivse fantaasia rakendamise oskust ning suurt üldistusvõimet. Need momendid iseloomustavad H. Moora teisigi tõsisemaid uurimusi. Doktoritöö näitab lisaks muule ka senisest põhjalikumalt arheoloogilise ainese kõrvutamist ajalooürikutega ning murdekeele andmetega. Prof Tallgren resümeerib oma oponentide arvustuse: *pärast kõike muud on H. Moora töö sõnaraamat, võrdlev sõnaraamat, etimoloogiline sõnastik, murdesõnastik, [...] taustaks vanema rauaaja kronoloogia, millest täpsemat oleks vaevalt vajalik saavutada. See töö on peaabinõu pärasistite tööde ellukutsumiseks*.¹² Nii see oligi. Töö on jäänud seni aegumatuks arheoloogia käsiraamatuks. Riia ülikooli dotsent E. Šturms oma retsensioonis antud doktoritööle peab seda monumentaalteoseks kogu Baltimaade vanema rauaaja kohta, milles formuleeritakse ka edasised uurimistöö ülesanded Eesti, Lāti ja Leedu alal ning milles autor rõhutab selle kultuuriareali iseseisvust, mida teised uurijad Šturmsi sõnul pole mitte ainult märkamata jätnud, vaid koguni eitanud.

⁹ Harri Moora. Meie arheoloogilise uurimise seniseid saavutusi ja lähemaid ülesandeid. // Ajalooline Ajakiri. 1930. Lk 36–42.

¹⁰ EAA. 2100-1-9373. L 62–63.

¹¹ Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II. // ÕES-i Toimetised. XXIX. Trt, 1932.

¹² EAA. 402-1-9373. L 68.

H. Moora tegevus TÜ Arheoloogia Kabineti kui Eesti arheoloogia tõelise keskuse väljakujundamisel väärib igati märkimist. Kabineti kollektiivi kuulusid peale eelmainitud kolme mõttekaaslase (Schmiedehelm, Indreko, Laid) veel hiljem lisandunud Erna Ariste ja Artur Vassar. See väike omanäoline Tartu muinasuurijate rühm avaldas pea igal aastal (1935–40) 6–8, põhiliselt võrkeelset uurimust.

H. Moora rahvusvahelised sidemed laienesid oluliselt 1930. aastate teisel poolel, mil ta esines põhjalike ettekannetega rahvusvahelistel konverentsidel Riias, Helsingis, Oslos ja Stockholmis, tutvustades Baltimaade, eeskätt Eesti ala arheoloogia mälestiste uurimistulemusi. 1935. aastal võttis ta ette uurimisreisi Nõukogude Liidu arheoloogiakeskustesse ning lõi püsivad kontaktid sealsete väljapaistvamate uurijatega. Ta organiseeris ka mitmeid naabermaade muinasuurijate kokkutulekuid, seminare ja näitlikke väljakaevamisi, et vahetada kogemusi, eksponaate ning ühtlustada uurimistöö metoodikat. H. Moora laialdases tuntuses nii kodumaal kui rahvusvahelises suhtlemises mängisid suurt rolli tema isikuomadused – crudeeritus, loomupärane delikaatsus ning sõbralikkus suhtlemisel nii oma kolleegide kui ka üliõpilastega.

Esiajaloo uurijana käsitles Moora muistiseid kui olulisi ajalooallikaid, mis võimaldavad koos ümbritseva looduskeskkonna arvestamisega muistse ühiskonna majanduse ja kultuuri uurimisel senisest laiemate üldistuste tegemist. Need vaated olid kujunenud järk-järgult ning leidsid selgema ja konkreetsema üldistuse tema toimetatud koguteoses *Muistse Eesti linnused* (1939). Nii H. Moora kui tema kaasautorite uurimistulemused antud teoses jõudsid märksa kaugemale, võrrelduna senise Lääne-Euroopa muinasteaduses valitseva suunaga, mille eesmärgiks oli teatavasti vaid muististe kirjeldamine, klassifitseerimine ja dateerimine. Lõppeesmärk piirdus peamiselt vaid eri piirkondade materiaalse kultuuri suhete väljaselgitamisega, Moora seatud suunani muistse ühiskonna ja majandusolude uurimiseks seal ei jõutud.

H. Moora valgustas oma põhimõtteid ning vajadust täiustada uurimistöö meetodeid nii oma seminarides üliõpilastele kui ka laiemalt, suunates mitmete teistegi Baltimaade noorte muinasuurijate tööd, kellega teda sidusid tihedad teaduskontaktid kuni oma elu lõpuni. Seega võime kõnelda teatud mõttes ka *Moora koolkonnast* kogu Baltimaade arheoloogias. Eelõeldu, eeskätt H. Moora laiemat tähelepanu äratanud teadustöö tulemused olid krooniks tema rahvusvahelisele tunnustusele. Ta valiti paljude Euroopa ja Põhjamaade muinasuurijate seltside ja ühingute tegev- ja auliikmeks. Viimastest kõige kaalukam oli ehk Rahvusvahelise Esi- ja Varaajalooliste Teaduste Liidu Alalise Nõukogu liikmestaatus (1958).

Harri Moora tegevus nõukogude perioodil

H. Moora õppe- ja teadusliku tegevuse jätkamine Teise maailmasõja järgseil aastail on seotud Tartu Riikliku Ülikooliga. Vahepealsed aastad (1940–44) kujunesid talle vägagi keerukaiks, mil tuli uute võimude ideoloogiliste ümberkorralduste tõttu tegemist teha nii nõukogude kui saksa repressiivorganitega.¹³ On selge, et nõukogude võimu struktuuralsed ja sisulised ümberkorraldused tõid murrangu nii Moora kui teadlase, aga samuti kogu eesti arheoloogia arengus tervikuna. H. Moora tundis end suuresti vastutavana nii eesti arheoloogia kui lähema naabriteaduse – eesti etnograafia – ja rahvamuuseumi tuleviku eest. Vaid tänu tema kõrgele erialasele erudeeritusele ning Põhjamaade progressiivselt arheoloogiakoolkonnalt omandatud ratsionalistlik-materialistlikule maailmakäsitlusele suutis ta orienteeruda ka paljudes nõukogude arheoloogia probleemides, leida selle põhitegurites ratsionaalset tuuma ning sellele vastavalt kavandada nii õppetöö programmid kui ka talle nii südamelähedase eesti arheoloogia ja etnograafia tulevikuplaanid. Allakirjutanu, olles prof Moora viimaseks õpilaseks ja tema juhendatavaks aspirandiks TRÜ-s, julgeb siinkohal väita, et vaatamata nõukogude võimu kammitsusele jäi H. Moora suureks teadlase eeskujuks ja autoriteediks mitte ainult oma õpilastele ja hilisemaile kolleegidele Eestis, vaid kõrgesti hinnatud uurijaks ka paljude välismaa teadlaste jaoks.

Pühendamata siinkohal enamat tähelepanu H. Moora teaduslik-organisatoorsele tegevusele vaadeldaval perioodil, märgitagu siiski, et ta osales TRÜ õppetöös alates 1944. a oktoobrist. Ent alles 1946. aastal omistati talle veelkordselt Nõukogude Liidu Kõrgema Atestatsioonikomisjoni poolt tema endise doktoritöö alusel ajalooteaduste doktori kraad¹⁴ ning kinnitati samas ka TRÜ arheoloogiakateedri professori kohale. Seal töötas Moora 1950. a suveni, mil tal tuli läbi elada süüdistus kodanlikus natsionalismis. Sellele koormusele lisandusid 1947. aastast veel Tallinnas ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori juhataja vastutusrikkad kohustused.

H. Moora põhieesmärk oli tollal Eesti ala arheoloogilise uurimistöö jätkamine ning uutes oludes kõigi võimaluste ära kasutamine ja tingimuste loomine võimalikult tulemusrikkamaks tegevuseks. Ta saavutas järk-järgult vahendid kaevamistöõde jätkamiseks muinas-eesti kalmetel ja linnustel, alustati ka muistsete asulakohtade inspekteerimist ja uurimist. See töö intensiivistus Moora tegevuse Tallinna perioodil, mil tema loodud arheoloogiasektori kollektiivi abiga õnnestus peagi näha ka esimesi tulemusi.

¹³ Vt: TÜ Arhiiv. Nr 164, 5–09. Harri Moora isiklik toimik (1944–50).

¹⁴ EAA. 2100-4-143. Arheoloogia Kabineti kirjavahetus.

H. Moora 1950.–60. aastate teadustegevuse üksikasjalikum käsitlus on esitatud tema mälestuskogumikus,¹⁵ mistõttu alljärgnevas on osutatud vaid kõige olulisematele tulemustele.

Võib märkida, et Eesti muinasteadusalane uurimistöö ei katkenud, selle tulemused avaldati uurijate poolt arheoloogiasektori aastatülevaadete näol. Samuti ilmus arvukalt artikleid nii Eesti kui Nõukogude Liidu keskses eriala perioodikas ning mitmetes koguteostes. H. Moora enda artiklid neil aastail olid nii teoreetilised kui ka konkreetseid arheoloogiamalestisi põhjalikult analüüsivad ja näitavad tema varasemate veendumuste ja seisukohtade järjepidevust. Tema kui esiajaloo uurija kreedoks oli, et arheoloogiaainese kasutamine põhilise allikmaterjalina esiajaloo uurimise peaesmärgi saavutamisel – muistse ühiskonna, majanduse, kultuuri ning etniliste vahekordade väljaselgitamisel – on vajalik senisest tõhusam koostöö naabriteaduste esindajatega. Selleks, et kasutada võrdlevalt uusi lingvistika, keelemurrete, folkloori, etnograafia ja antropoloogia andmeid, õnnestuski Mooral organiseerida kompleksne etnilise ajaloo uurijate ring. Ta pidas vajalikuks ka senisest enam loodusteaduslike meetodite rakendamist (nt radiosüsiniku meetod) muinasmälestiste ning esiajaloo perioodide vanuse täpsustamisel.

Oma kirjutistes ja ettekannetes nii üleliidulistel teaduslikel sessioonidel kui rahvusvahelistel konverentsidel esines H. Moora tollal julgete teaduslike väitlustega, tuginedes nii esiajalugu puudutavate kui spetsiaalselt hõimude ja rahvaste etnilisi vahekordi käsitlevate küsimuste valgustamisel just uue kompleksse ajaloolise meetodi rakendamise tulemustele. Moora vaatles oma mitmetes 1950.–60. aastatel ilmunud uurimustes nii läänemeresoome hõimude, siinhulgas vadjalaste ja isurite kujunemist ja päritolu, kui ka lähemate balti hõimude etnilist ajalugu. Ta oli endiselt Läti ja Leedu nõukogude perioodi arheoloogiliste ümberkorralduste nõustajaks ja otseseks suunajaks. Moora kirjutas muuhulgas ka Läti varasema ajaloo üldkäsitluse,¹⁶ hiljem aga spetsiaalselt balti hõimude etnilise ajaloo küsimusi valgustava artikli,¹⁷ mis leidis laialdast vastukaja ka üleliidulistel teadusfoorumitel. Ta osutas selles hõimude ja rahvaste varasemate asualade põhjalikuma uurimise vajadusele, selleks mitmeid naabriteaduste andmeid, sealhulgas vanu toponüüme võrdlevalt kasutades.

H. Moorale ja tema poolt juhendatavale kollektiivile tõid suurema teadusliku tunnustuse põhiliselt kaks silmapaistvate uurimuste kogumikku. Uute arheoloogiaandmete ja ülalmainitud meetodite rakendamise tulemusena valmis teaduslik kogumik *Muistsed asulad ja linnused* (1955), milles Moora oli samateemalise uurimusega põhiautoriks. Selle töö tunnustusena valiti ta Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia akadeemikuks

¹⁵ Vt: *Studia archaeologica*. Lk 5–11.

¹⁶ Pirmatnējā kopienas iekartā un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952.

¹⁷ X. Моора. О древней территории расселения балтийских племен. // Советская археология. 1958. 2. С. 9–33.

(1957). Järgnev teaduslike artiklite kogumik, mida H. Moora toimetab ning milles ise samuti põhiuurimusega esines, oli *Eesti rahva ja naaber-rahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil*. See 1956. aastal ilmunud uurimus näitab H. Moora üha süvenevat huvi etnogeneesi vastu. Sama peegeldab ka kogumikus osalenud keele-, etnograafia, folkloori ja antropoloogia uurijate poolt avaldatud. H. Moora enda artikkel annab põhjaliku teoreetilise lähtekoha etnogeneesi uurimiseks ning juhib tähelepanu selle küsimuse senisele lihtsustatud käsitlusele nii soome-ugri kui balti hõimude puhul. Ta konstateerib etnilist arengut kui olemuselt väga keerukat pikaajalist arenguprotsessi. Sellegi töörühma uurimisjuhina sai H. Moora Nõukogude Eesti esimese preemia teadusalal. Töö leidis laialdast vastukaja nii Nõukogude Liidus kui välismaal, kus toonitati artikleis rakendatud eeskjuu väärivaid uudseid uurimismeetodeid. Soome kolleegid avaldasid H. Moora artikli mõningate täiendustega Soome Muinasuurijate Seltsi ajakirjas.¹⁸

Eelmainitud uurimissuunast lähtuvalt võib lisada veel järgneva H. Moora ja ta abikaasa Aliise Mooraga koostöös avaldatud põhjaliku monograafia *Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest* (1960). Töö on hinnatav panus nii arheoloogia kui etnograafia alases uurimistöös nõukogude perioodil.

H. Moora viimaste aastate teaduslik huvi haaras üha süvenenumalt Baltimaade rahvaste ühiskondliku korra ja siinsete elanike peaelatusalade – viljeleva majanduse harude, käsitöö ja kaubanduse ning kultuuriajaloo arengut 13. sajandi algul. Ta avaldas mitmeid sellekohaseid kirjutisi ja tegi aastaid ettevalmistusi uue tervikliku Eesti esiajaloo väljaandmiseks. Siin ei jõudnud ta eeltöödest kaugemale, teos avaldati Moora juhendatud nooremate kolleegide sulest.¹⁹ Mõned uurimused ilmusid veel postuumselt, nt H. Moora ja ajaloodoktor Herbert Ligi koostööna valminud sisukas ning uurimistöös põhjaluseid markeeriv saksakeelne töö *Baltimaade rahvaste majandus ja ühiskondlik kord 13. sajandi algul*.²⁰

H. Moora teaduslik pärand on aukartust äratav, sisaldades ümmarguselt 200 suuremat ja väiksemat teaduslikku uurimust. See elab ja jääb elavana ühendama eesti arheoloogide järgnevaid põlvkondi.

¹⁸ Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme. // SMYA. 59:3. Helsinki, 1958.

¹⁹ Lembit Jaanits, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. Eesti esiajalugu. Tallinn: Valgus, 1982.

²⁰ Harri Moora, Herbert Ligi. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tln, 1970. 100 S.

Arheoloog Lembit Jaanits 75

Aivar Kriiska

22. jaanuaril 2000 täitus 75. eluaasta arheoloog Lembit Jaanitsal, mehel kelle panust Eesti kõige kaugema mineviku – kiviaja – uurimisse on raske üle hinnata. Sõjaaegses Tartu ülikoolis õppinuna ja samal ajal ka juba arheoloogia muuseumis tööd alustanuna on ta teaduses tegev tänini. Lembit Jaanits on Ajaloo Instituudi *raudvara*, olles seal tööl juba alates instituudi loomisest 1947. aastal ja juhataedes aastatel 1968–90 arheoloogia sektorit. Põhitöö kõrvalt on aga energiat ja tahtmist jagunud muukski. Aastatel 1950–54 luges ta Tartu Ülikoolis õppeülesande täitjana arheoloogia algkursust ja hiljem Baltimaade kiviaega. Allakirjutanul on olnud võimalus saada tema käest ka mitmeid teisi kiviaja erikursusi ja juhendust eri astme kirjalikele töödele. L. Jaanits on 1958. aastast Teaduste Akadeemia Kodu-uurimiskomisjoni liige, 1972. aastast Soome Muinasmälestiste Seltsi välisliige, 1988. aastast Õpetatud Eesti Seltsi liige (1997. aastast auliige) ning osaleb asutajaliikmena aktiivselt Eesti Arheoloogiaseltsi tegemistes.

L. Jaanitsa viljakat teadustegevust markeerivad arvukad publikatsioonid ja aukartustäratav kaevatud muististe hulk. Olulisematest välitöödest võib siinkohal mainida kaevamisi Kunila nöörikeramika kultuuri matmispaigal (1948) ning Akali (1949–52), Kunda Lammasmäe (1949 ja 1961), Valma (1950, 1953–55), Villa (1951), Kullamäe (1951–52), Narva Joaoru (1954, 1957, 1960, 1962–64), Tamula (1955–56, 1961, 1968), Loona (1957–59), Naakamäe (1958–62), Kääpa (1959–62), Siimusaare (1961–64), Kõnnu (1977–78) ja meie seni vanimal, Pulli asulakohal (1968–73, 1975–76).

L. Jaanitsa teadustöö keskmes on kiviaja noorem järk – neoliitikum. 1948. aastal valmis tema diplomitöö Tamula noorema kiviaja asulakohast ja matmispaigast ning juba 1954. aastal, mil uurija oli vaid 29 aasta vanune, kandidaadiväitekeri *Neoliitilised ja varase metalliaja asulad Emajõe suudmealal*. Viimane ilmus viie aasta pärast ka põhjaliku monograafiana.¹ See mitmeid aastaid Emajõe suudme alal väldanud välitööid kokkuvõttev uurimus on oma põhjalikkuses asendamatuks lektüüriks Läänemere

¹ Л. Ю. Яанитс. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР). Таллин, 1959.

regiooni kiviaja uurijatele tänini. Lisaks sisaldab uurimus laiaulatuslik ülevaade teistest toona teadaolevatest noorema kiviaja asulatest Eestis ning võrdlusena Lätis ja Leedus, samuti ühiskondlike, majanduslike ja etniliste olude analüüsi. Arvukates publikatsioonides² on L. Jaanits kajastanud paljusid kiviaja küsimusi. Mahukamateks kirjutisteks on kiviaja üldkäsitlused 1982. aastal ilmunud *Eesti esiajaloo*s ja 1992. aastal avaldatud *Eesti talurahva ajaloo*s. Eriuurimustes on käsitlemist leidnud väga erinevad teemad. Tema kirjutistele on alati omane süvenemine, täpsus ja raudne loogika, millega liitub imetlusväärset lai kiviaja ainese tundmine. Juba kandidaaditöös esitas L. Jaanits keraamika erinevustel põhineva Eesti neoliitikumi periodiseeringu. Kronoloogia juurde on ta pöördunud hiljem veel mitmeid kordi, eriti seoses radiosüsiniku dateerimismeetodi kasutuselevõtuga,³ mida ta väga kiiresti asus rakendama kiviaja uurimises. Siinkohal tasub meenutada, et L. Jaanits on ka fosfaatanalüüsi kasutamise algatajaid Eesti arheoloogias.

Kahtlemata on tulemusrikkad ja olulised Lembit Jaanitsa uurimused vara- ja hilisneoliitiliste kultuurirühmade ja lokaalerinevuste kohta.⁴ Rohkesti ja erinevates keeltes on ilmunud artikleid üksikmuististest⁵ ja

² Lembit Jaanitsa avaldatud tööd. De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits. // Muinasaja teadus. 2000. 8. Lk 19–26.

³ Л. Ю. Яанитс. Вопросы хронологии памятников позднего неолита и ранней эпохи металла в Прибалтике. / Тез. докл. на объедин. конф. по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики. Секция археологии. Москва, 1955. С. 3–5; Lembit Jaanits, Arvi Liiva. Eesti vanima ajaloo kronoloogia ja radiosüsiniku meetod. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1965–1972. Tln, 1973. Lk 157–161; Л. Ю. Яанитс. Неолитические памятники Эстонский и их хронология. / Этнокультурные общности лесной и лесостепной зона европейской части СССР в эпоху неолита. Ленинград, 1973. С. 202–209.

⁴ Lembit Jaanits. Die spätneolithischen Kulturgruppen in Estland und Lettland. / Congressus tertius internationalis fenno-ugratarum. Tln, 17.–23. VIII 1970. Thesen. 2. Tln, 1970. S. 11; Lembit Jaanits. Neoliitilised kultuurivaldkonnad Eestis ja Lätis. // Eesti ajaloo probleeme. ENSV TA korrespondentliikme A. Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid (18. nov. 1981). Tln, 1981. Lk 17–25; Л. Ю. Яанитс. Ранне-неолитические культурные группы в Эстонии. / Новое в археологии СССР и Финляндии. Докл. третьего сов. финлянд. симпоз. по вопр. археологии 11.–15. мая 1981. г. Ленинград, 1984. С. 17–21, 212–213.

⁵ Л. Ю. Яанитс. Неолитическое поселение Валма. / Труды Прибалтийской объединенной экспедиции, I. Москва, 1959. С. 114–123; Lembit Jaanits, Kaarel Jaanits. Frühmesolitischen Siedlung in Pulli. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 24. 1975. 1. S. 64–70; Л. Яанитс. Раскопки неолитического поселения Кяэпа. // Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 25. 1976. 1. Lk. 45–48. Lembit Jaanits, Kaarel Jaanits. Ausgrabungen der frühmesolitischen Siedlung von Pulli. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 27. 1978. 1. S. 56–63; Lembit Jaanits. Die neolithische Siedlung Kõnnu auf Insel Saaremaa. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 28. 1979. 4. S. 363–367.

muististe rühmadest⁶ ning käsitlemist on leidnud esemetüpoloogia,⁷ samuti kiviaja majandus, usund⁸ ja etnilised olud.⁹ Viimase puhul on ta oletanud, et kammkeraamika kultuuri tekke taustaks oli soome-ugri rahvaste ja nööri-keraamika kultuuride kujunemise põhjuseks baltlaste esivanemate sisse-ränne. Samas on aga just L. Jaanits näidanud arengupidevust mesoliitilise Kunda kultuuri ja varaneoliitilise Narva kultuuri vahel ning rõhutanud Narva kultuuri elemente hilises kammkeraamikas. Sakala,¹⁰ Põlva,¹¹ Pärnu-¹² ja Virumaa¹³ ülevaadetes on ta vaadelnud ka kiviasjast hilisemaid perioode. Kaalukad on tema arheoloogia ajalugu puudutavad kirjutised.¹⁴

Mitmekülsete teadmistega L. Jaanits on kirjutanud arvukalt artikleid *Eesti (Nõukogude) Entsüklopeediale*, *Nõukogude Ajalooleentsüklopeediale*, Prahast ilmunud Euroopa *Ürg- ja varaajaloo entsüklopeedilisele käsiraamatule* ja koostanud eestikeelse terminoloogia Poolas välja antud oskussõnastikku *Glossarium Archaeologica*. Tema toimetajakäe alt on läbi käinud mitmeid arheoloogiaraamatuid,¹⁵ sh ka *Eesti esiajalugu*.

⁶ Л. Ю. Яанитс. Поздненеолитические могильники в Эстонской ССР. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР. Вып. 42. Москва-Ленинград, 1952. С. 53–65; Lembit Jaanits. Venekirveste kultuuri asulatest Eestis. // Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberlalde arheoloogiast. Tln, 1966. Lk 60–66.

⁷ Lembit Jaanits. Über die estnischen Bootäxte vom Karlova-Typus. / Finskt Museum. 78. Helsingfors, 1973. S. 46–76.

⁸ Lembit Jaanits. Jooni kiviaja uskumustest. / Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. II. Tln, 1961. Lk 5–70.

⁹ Lembit Jaanits. Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust. / Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Tln, 1956. Lk 120–146. Lembit Jaanits. Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. // Keel ja Kirjandus. 1973. 12. Lk 711–724.

¹⁰ Lembit Jaanits. Sakala asustusest kivi- ja pronksiajal. / Viljandi rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 25.–28. juunini 1968. Ettekannete kokkuvõtteid. Tln, 1968. Lk 57–61.

¹¹ Lembit Jaanits. Põlvamaa esiajaloo. / Põlva rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 17.–20. aug. 1978. Artiklite kogumik. Tln, 1978. Lk 14–32.

¹² Lembit Jaanits. Vanim asustus Pärnu rajoonis. // Eesti Loodus. 1977. 12. Lk 767–771; Lembit Jaanits. Iseloomulikku Pärnumaa esiajaloo. / Pärnu linnas ja rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 20.–23. augustini 1981. Tln, 1981. Lk 95–101.

¹³ Lembit Jaanits. Esiajaloo. / Kohtla-Järve rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 18.–21. aug. 1983. Tln, 1983. Lk 109–115; Lembit Jaanits. Rakveremaa aastatuhanded. // Horisont. 1985. 1. Lk 34.

¹⁴ Lembit Jaanits, Külli Rikas. Arheoloogiamuististe uurimise algjärgust. / Kingissepa rajoonis. Tln, 1985. Lk 134–139; Lembit Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood. / Muinasaja teadus. I. Arheoloogiline kogumik. Tln, 1991. Lk 20–44; Lembit Jaanits. Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. / Muinasaja teadus. 3. Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Tln, 1995. Lk 9–53.

¹⁵ Nt koos Harri Mooraga: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik. I. Tln, 1955. Lk 205; Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklite kogumik. Tln, 1965. Lk 266; Koos Marta Schmiedehelmi ja Jüri Selirannaga: Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Artiklite kogumik. Tln, 1970. Lk 251; Koos Valter Langiga: Muinasaja teadus. Arheoloogiline kogumik. Tln, 1991. Lk 240.

Ajaloo osakonnas kaitstud lõputööd 1998–1999

1998. kalendriaastal

Arhiivinduse õppetool

1. **Indrek Paavle.** Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv. (Prof Aadu Must).

Eesti ajaloo õppetool

1. **Anneli Kärner.** 1949. aasta küüditamine kaasaegsete mälestustes Loode-Tartumaa näite põhjal. (Teadur Aigi Rahi).
2. **Margo Pajuste.** Eesti üliõpilasorganisatsioonide katusorganisatsioonid 1919–1940. (Toomas Hiio).
3. **Peeter Piik.** Tartu linn I maailmasõja aastail (1914–1917) ajakirjanduse peeglis. (Prof Tiit Rosenberg).
4. **Andres Tohver.** Eesti ja Soome riigipeade vastastikused külaskäigud 1934–1937. (Dots Eero Medijainen).

Etnoloogia õppetool

1. **Tanel Murre.** Asteegi mütoloogia. (Prof Tarmo Kulmar).
2. **Kristel Rattus.** Marie Underi salong ajakirjanike näitel. Kirjavahe- tuse sisuanalüüs. (prof Elle Vunder).
3. **Pille Runnel.** Inimese enesemääratlusest setude näitel. (Prof Elle Vunder).

Kunstiajaloo õppetool

1. **Kaire Kaur.** Olev Subbi looming. (Prof Jaak Kangilaski).
2. **Tanel Murre.** Diego Riviera ja Mehhiko renessanss. (Prof Jaak Kangilaski).
3. **Raili Nugin.** ENSV Kunstide Valitsus kunstipoliitika suunajana 1946–1949. (Prof Jaak Kangilaski).
4. **Rita Peirumaa.** Eesti NSV Kunstnike Liidu IX Kongress 1957. aastal. (Prof Jaak Kangilaski).

Lähiajaloo õppetool

1. **Kreet Aun.** Eesti Vabariigi Riiginõukogu (Riigikogu II Koda) 1937–1940. (Prof Jüri Ant).
2. **Küllli Koort.** Vene transiit läbi Eesti kahe maailmasõja vahelisel ajal: ootused ja tegelikkus. (Lektor Jaak Valge).

3. **Alo Lõhmus.** Vaikiva oleku tulek Eesti ajakirjandusse. (Dots Inda Rajasalu).
4. **Üllar Peterson.** Islami fundamentalismi ideoloogia (Sayyid Qutbi vaadete põhjal). (Assistent Karin Hiiemaa).
5. **Teele Väli.** Vähemusrahvuste küsimus ja Rahvasteliit. (Dots Eero Medijainen).

Üldajaloo õppetool

1. **Katrin Oder.** Kuninga autoriteet Inglismaal Elizabeth I valitsusajal (1558–1603). (Prof Jüri Kivimäe).
2. **Triin Parts.** Ülempreester Avvakumi autobiograafia kommenteeritud tõlge. (Peeter Olesk).
3. **Marve Randlepp.** Rootsi suhted Prantsusmaaga Gustav III ajal. (Prof emer Helmut Piirimäe).
4. **Marek Tamm.** Imetead ristiusustamisaegsel Liivi- ja Eestimaal (12. saj lõpp–13. saj algus). (Prof Jüri Kivimäe).
5. **Margit Tombak.** Maailm 19. saj II poolel eesti lehelugeja pilgu läbi (ajaleht Sakala näitel). (Dr Tõnu Tannberg).

1999. kalendriaastal

Arheoloogia õppetool

1. **Marge Konsa.** Geograafilise infosüsteemi kasutamine arheoloogias Rõuge kihelkonna näitel. (Vanemteadur Heiki Valk).
2. **Ulla Saluäär.** Kiviesemete kasutusanalüüs. Mesoliitilise Umbusi ja neoliitilise Valma asulakoha kõõvitsate võrdlev teraanalüüs. (Lektor Aivar Kriiska).
3. **Krista Sarv.** Halliste kihelkonna muistised ja asustus. (Vanemteadur Heiki Valk).
4. **Lauri Suurmaa.** Arheoloogilised leiud Tallinna Dunkri tänav 4 kinnistu kaevamistelt. (Lektor Ain Mäesalu).
5. **Erik Tootsi.** Jogentagana asustuslugu kuni 17. sajandi lõpuni. (Prof emer Evald Tõnisson).

Arhiivinduse õppetool

1. **Piret Jõgisuu.** Viljandimaa kirikuõpetajate kirjad ajalooallikana 1880–1915. (Teadur Aigi Rahi).
2. **Birgit Kibal.** Liivimaa tsiviilametnikud kindralkuberneride kirjade põhjal 1676–1702. (Prof Aadu Must).
3. **Maarja Kivi.** Suure-Konguta vald 1870.–1880. aastatel. (Prof Aadu Must).

4. **Anu Lepp.** Pärnumaa kihelkonnad ja nende keskused 19. sajandi II poolel. (Prof Aadu Must).
5. **Katrin Martsik.** Liivimaa kroonumõisate kataster ja selle materjalid ajalooallikana (Viljandimaa näitel). (Prof Aadu Must).
6. **Triin Nõges.** Nikolai Karotamme isikufond kui ajalooallikas. (Prof Aadu Must).
7. **Heivi Truu.** Järvamaa mõisate restitutsioonist. (Prof emer Helmut Piirimäe).

Eesti ajaloo õppetool

1. **Mait Lind.** Põhja-Balti komitee. (Prof Tiit Rosenberg).
2. **Kersti Lust.** Talurahva väikemaomandi kujunemine Saaremaal aastatel 1865–1919. (Prof Tiit Rosenberg).
3. **Piret Rihvk.** Euroopa Liit Eesti ajakirjanduses (juuni 1997–detsember 1998). (Dots Eero Medijainen).
4. **Käty Toommägi.** Ajalooõpetuse korraldus Eesti Vabariigi algkoolis 1919–1940 ajaloo õppekavade põhjal. (Dots Mati Laur).

Etnoloogia õppetool

1. **Triin Mulla.** Lapsepõlvemälestused eestlaste elulugudes (1930.–1950. aastad). (Prof Elle Vunder).
2. **Liina Paadik.** Fantaasiamängud ja nende mängimine Eestis. (Lektor Jaanus Plaat).
3. **Monika Vestman.** Talude taastamise protsess Võrumaal 1989–1997. Eeldused. Ressursid ja majandamisstrateegiad. (Prof Elle Vunder).

Kunstiajaloo õppetool

1. **Helena Eller.** Naiste rõivastus Kesk- ja Lääne-Euroopas 12. sajandist 14. sajandi esimese veerandini ning selle erijooned Inglismaal. (Lektor Kaur Altoa).
2. **Liis Hion.** Eesti teatrikunstnikud teatris ja väljaspool teatrit aastatel 1949–1953. (Prof Jaak Kangilaski).
3. **Margus Kiis.** Maneeži intsidendi kajastumine ja abstraktsionismivastane kampaania Eesti NSV kunstimaailmas (detsember 1962–oktoober 1964). (Prof Jaak Kangilaski).
4. **Inge Laurik.** Keskaegne loomasümbolika ja selle kajastumine Eesti arhitektuurses raidplastikas. (Lektor Kaur Altoa).
5. **Indrek Mesikepp.** Ilmar Malini kujunemine sürrealistiks. (Prof Jaak Kangilaski).
6. **Kaili Mängel.** Tartu maalikunst 1950. aastate II poolest kuni 1960. aastate I pooleni. (Prof Jaak Kangilaski).

7. **Tiina Oselin.** Eesti skulptuuri arenguhooni aastatel 1957–1963. (Prof Jaak Kangilaski).
8. **Mika Raudvassar.** Soome linnused 15. sajandi II poolel. (Lektor Kaur Alttoa).
9. **Huko Laanoja.** Stalinistlik kunstipoliitika Tartu kunstielus 1944–1950. (Prof Jaak Kangilaski).

Lähiajaloo õppetool

1. **Kristina Avik.** EKP Eesti taasiseseisvumisliikumises. 1987 august–1989 veebruar. (Prof Jüri Ant).
2. **Erkki Bahovski.** Ühendatud Kuningriik Euroopa Liidus 1973–1991. (Prof Kaido Jaanson).
3. **Kristiina Herodes.** Kommunistlik noor kompartei visioonis Eestis aastatel 1946–1948. (Prof Jüri Ant).
4. **Olev Liivik.** Baltisakslaste poliitiline tegevus Eesti Vabariigis 1920. aastatel. (Lektor Ago Pajur).
5. **Kristin Marmei.** Neutraliteedi mõiste ja areng II maailmasõjani. (Dots Eero Medijainen).
6. **Aivar Niglas.** Iisraeli riigi loomine ja kaitsmine 1896–1949. Ideest realiseerumiseni. (Prof Olaf-Mihkel Klaassen).
6. **Heli Rahkema.** Eesti ja Etioopia 1920–1930 aastatel. (Ass Karin Hiimaa)
7. **Jüri Saar.** Eesti konsulaarvõrgu kujunemine Inglismaal ja tema asumaaades 1918–1940. (Prof Olaf-Mihkel Klaassen).
8. **Priit Saar.** Karl Ast ja tema tegevus Marokos aastatel 1934–1935. (Ass Karin Hiimaa).
9. **Katrin Tiivas.** Poola piiride kujunemine aastail 1918–1923 ja Eesti avalik arvamus. (Dots Eero Medijainen).

Üldajaloo õppetool

1. **Martin Jaigma.** Juutide õiguslik staatus 13. sajandil: Hispaania ja Saksamaa. (Tiit Aleksejev).
2. **Margus Kolga.** Uuenev NATO: Eesti-NATO suhted 1991–1999. (Ass Veiko Berendsen).
3. **Pearu Kuusk.** Kodusõja puhkemine Caesari ja Pompeiuse vahel. (Dots Märt Tänav).
4. **Ege Lepa.** Polise kujunemise kajastusi vara-arhailises kreeka luules. (Lektor Mait Kõiv).
5. **Lauri Randveer.** Rüütliordude sõjakultuur ristsõdade-aegses Baltikumis (13.–14. sajand). (Prof Jüri Kivimäe).
6. **Olavi Teppan.** Druiidid muistses keldi ühiskonnas. (Prof Tarmo Kulmar).

Summaries

1939: possibilities and options (the viewpoint of the Baltic States)

Eero Medijainen

(The first part of this paper was published in the *Ajalooline Ajakiri* No 2000. 1. (108). pp 5–48), the second part is issued in the current number).

The balance of force in international relationships since May 1939 was best controlled by the Soviet Union, more exactly, by Stalin. It means that by that moment he had better options to make and more room for manoeuvring. Stalin lacked any ideological, ethical, contractual restrictions, he was ready for a profitable deal with anyone who made a possibly more useful offer. In 1939 Hitler had no war designs against the Soviet Union - either actual or at the level of intention. Germany prepared for the war against western powers, first of all against France and Great Britain. Moscow's accusations against the Baltic countries to the effect that these might be used as a basis for Germany in its assault upon the Soviet Union were mainly a propaganda speech addressed to western powers and meant to motivate the Soviets' demands. Individual historians in Russia as well as in Estonia still make use of the thesis about a possible German assault through the Baltics as a main framework of their constructions.

In 1939 the western powers needed the support by the Soviet Union much more intensely than the other way round. Stalin's price for military alliance with the west consisted of handing Eastern Europe over into his sphere of influence. Fortunately for the Baltic States it was not immediately grasped or it was understood too late. The supposition that the fact was simply not admitted is even more probable.

The establishment of the bases for the Red Army in the Baltics after the conclusion of the Hitler-Stalin pact has not particularly interested historians. General treatments of international relationships in 1939 end, in most cases, with the beginning of the world war in September. Therefore the reactions after the Soviet intervention into Poland and the consequences of the aggression to the relationships between the Baltics and the Kremlin have been relatively little researched and interpreted.

In the spring of 1939 the western powers had offered Poland firm guarantees for its independence. After the German aggression against Po-

land the western powers declared war. After 17 September it would have been a logical and justified step to declare war also on the Soviet Union. However, Great Britain and France did not do it. As an excuse they emphasised the need to consider their s.-c. national interests. They decided to avoid the breach of diplomatic relationships with the Soviet Union. An explicit argument was presented – strained relations and hostile steps against Moscow would have forced Stalin to an even closer military and economic partnership with Hitler.

By optimistic assessments the Baltic common front would have held out the Red Army assault in September 1939 for a couple of weeks or even months. But it did not happen. The decision made first in Tallinn and thereafter in the capitals of the other Baltic states not to resist Moscow's demands and allow it to set up military bases in the region is often interpreted in such terms like *cowardice* or *lack of the power of judgement, estrangement from the people, treachery* etc.

Military conflict with the Soviet Union would have caused major problems for the Baltic States, not only in the form of military defeat and material and population losses. The possibilities or wish of western powers to have a say in the future of the Baltic states were not so great. Europe willingly accepted the explanation given by Moscow that moving the Red Army more to the west was a means of defence and that the Baltic area in itself was too unstable to be trusted.

A new military conflict between the Soviet Union and its neighbouring countries was not in the interests of western powers. In the case of a war between the Baltic States and the Soviet Union, the criticism and accusations would rather have befallen the Baltic States. Acts of warfare in the Baltics would probably have brought along continuing and deepening of Soviet-German common operations. It would considerably have aggravated the situation of western powers. Hostilities in the Baltics would hardly have made western powers to take any drastic steps against Moscow and, consequently, against their own national interests.

In September-October Moscow offered a mutual assistance agreement to Estonia, Latvia and Lithuania. Formally, western powers had been seeking to sign a similar agreement with the Soviet Union throughout 1939. It was complicated for the Baltic States to decline such an offer. By accepting it they could hope to mediate between Moscow and western powers in the process of their getting back together. Few believed in continuing mutual friendship between Moscow and Berlin.

Great Britain accepted the occupation of part of the Polish territory by the Red Army provided that Moscow would become an ally to western powers in the world war in the near future. A similar position was also held when in a few days the Red Army started marching into the Baltics and the Baltic States were left in the Soviets' sphere of influence.

Winston Churchill as an impressive member of the British government assured in October 1939 that even if some liberals and labourites resented the Soviet protectorate in the Baltics, he for one saw the Baltic states rather under the Soviets' control than controlled by Germany. It means that the Baltic states were completely isolated, their resistance to Stalin would not have achieved any support from any considerable political or military force in the whole world at that moment.

The Baltic States had no options in such an atmosphere. Or rather, they could choose between two options – surrender to Moscow or resistance. The latter would certainly have meant war. Numerous Estonian officers, the army and a considerable proportion of the population were ready for it. No resistance was offered because when capitulating to the pressure in Moscow in September-October 1939, the Baltic states followed their long-standing principle, coming from the times of the birth of their independence – to consider the interests of western powers in everything and always. At least they did not want to get into conflict with their interests.

It was not when giving guarantees to Poland but when abandoning the Baltic states that the previous stage of their *appeasement* policy ended for western democratic countries. At the same time a new stage was begun which culminated in June 1940 and eventually brought about the emergence of the Great Coalition in WW II. In September 1938 in Munich the *appeasement* policy was applied to Hitler and in the fear of war, the same took place in 1939–1940 in the Baltics and to Stalin and because of another war.

From the viewpoint of more distant future for the Baltic states the most acceptable way of losing their independence was owing to the pact between Hitler and Stalin and not due to the deal between Churchill and Stalin. However, *de facto* the latter took place later.

In crucial situations such agreements which satisfy both parties are seldom concluded. On 23 August 1939 both Stalin and Hitler felt victorious. Both dictators hurried to take advantage of the pact and they never failed in doing so. Likewise, it could be admitted that more indirect and distant consequences of the pact turned out to be fatal for both parties. Hitler launched a world war that ended fatally for himself personally and for Germany, Stalin was pleased with the expansion of the empire. However, it was that pact which contributed to the restoration of the independence in the Baltic states 50 years later.

Eero Medijainen (1959) is PhD in history.

Jüri Uluots in his own time and ours

Peeter Järvelaid

Professor of the history of law Peeter Järvelaid (1957) gives an overview about the course of life and activity of Jüri Uluots (1890 – 1945), professor of law of Tartu University and the last prime minister before and during the occupation. In analysing the activity of Jüri Uluots the author presents a number of expansive panoramic views concerning the development of the corresponding aspect of Estonian society: the author underlines that an essential factor for understanding the course of life of Jüri Uluots consists in the home of his parents (his ambitious and hard-working father made the highest possible career for himself that a West-Estonian farmer could do without leaving his home – he became chief magistrate of township; his son followed his example in the independent Estonia already, becoming the prime minister). The course of education of Jüri Uluots is also observed and, based on that, the phenomenon of the *first generation intelligentsia* in Estonian society is touched upon together with the regularities of the formation of the first Estonian generation of lawyers. His preparation for professorship at the University of St. Petersburg was a major breakthrough for Uluots (at that time there were only 20 professors in the large Russian empire who admitted their peasant origin).

The development of Uluotsa as a lawyer was essentially influenced by the Legal School of St. Petersburg, including professors of law who had been educated in Berlin (e.g. Professors David D. Grimm, Karl Wilhelm Seeler, Lev (Leon) Petrazitski).

Uluots as one of the 123 certified lawyers of Estonian origin played a decisive role in working out the constitution for the independent Estonian republic and building up the legal system; he was also one of the three educated specialists of jurisprudence who started the teaching of law at the University of Tartu. When looking at the choice of his colleagues that Uluots as prime minister made, the author finds a number of people from the circle of friends of the young Uluots (his companions from the student fraternity *Rotalia*).

In our present-day culture Uluots symbolises the carrier of Estonian national continuity (prime minister in the function of president in the period of Soviet and German occupations). For lawyers it is particularly important that Uluotsa was fighting for the existence of the Law faculty of Tartu University during the hard days of German occupation, 1942–44. Uluots was buried on the Södra cemetery in Stockholm on his 55th birthday in 1945.

Peeter Järvelaid, PhD, is professor of Academy Nord.

Komis in the light of the 1897 census

Indrek Jääts

Indrek Jääts (1971), the lecturer of ethnology of Tartu University and researcher of the Estonian National Museum continues treating of the history of Komis, related to Estonians by their language that was begun in the last but one number of the *Ajalooline Ajakiri* (Georgi Lõtkin and his book on Komiland under Permian bishops and the Komi language).

The author gives an overview about Komis at the end of the 19th c., based on the first all-Russian census of 1897 and makes an attempt to find out the place occupied by this nation among the other ethnic groups of the empire. In the course of the 1897 census Zyrian and Permian Komis were observed separately and thanks to this approach it is possible to bring forth the differences between these two groups of Komis. Based on the census data there were 258,309 Komis totally, among them 153,618 Zyrians and 104,691 Permians. At the end of the 19th c. Komis belonged to the rest of the Orthodox country people of the empire (Karelians, Vepses, Mordvinians, Maris, Chuvashes and Udmurts). There were proportionally very few townspeople among them, the spread of literacy and education was low, too small a representation in higher strata or in more prestigious walks of life and low social mobility. Written native language was only beginning to develop, there was no native language education introduced. Educated elite of such ethnic groups started emerging but the appearance of nationals could only be based on their own language and national culture, two main features that relatively successfully distinguished all the nationalities, who were integrated into Russian empire, from Russians. Zyrians who made up the majority of the population of the town Ust-Sõssolski were obviously the most developed ethnic group there, however, they were still clearly lagging behind as to their level of social development in comparison with Estonians and Tartars, to say nothing about Germans, Poles and Russians.

The redemption of farms on crown estates in Saaremaa

Kersti Lust

The peasants living on crown estates were granted the right to buy their farms for perpetuity in 1859 but as the taxation of land had not yet been carried out by that time on most of the estates, the peasants could not make use of that right to any larger extent until 1875 when the preparation for taxation was completed. Until 1875 only five farms and three

small holdings were bought in Saaremaa. In the next 10 years the peasants could choose whether to buy their farms or still remain tenants. Both the rent prices and the prices of land were fixed according to the size and value of their holdings and therefore usually at a much lower price than those on private manors. According to the law of 12 June 1886 the redemption of farms was made compulsory for all crown peasants and the purchase sum could be paid during the subsequent 44 years. During the period of 1875-1885 only 6% of the total number of farms and small holdings on the crown estates in Saaremaa were bought. Although the peasants were active in the regions with most fertile soils or where they could go fishing, the economic position of the peasants was a necessary precondition but not the only factor that determined the speed of the process of buying land for perpetuity, while still conservative-minded tenants cared much more about the social than economic value of the land they tilled.

Kersti Lust, BA, is a researcher in Estonian National Archives.

The Middle East – distant or close

Karin Hiimaa

Karin Hiimaa observes travel descriptions written by the folklorist and further diplomat Oskar Philipp Kallas (1868–1946, *TÜ stud phil* 1887–92, *Dr phil* 1901), analysing by means of his letters the panorama of the Middle East that reached the Estonian society at the end of the 19th c. When escorting the sons of the Russian consul in Syria Mikhail Jakimanski on their trip to see their parents in Aleppo (Haleb), in his letters to his family Kallas gave a detailed survey about the travel that had lasted for over two months. Later the letters were revised and published both as travel articles and as a separate book. Oskar Kallas was the first Estonian who in a simple travel article was able to most seriously focus on problems that can shortly be outlined in the following question: *Is it possible to transcend and understand intercultural differences?*

Karin Hiimaa, MA, is lecturer in Tartu University.

Personalia

On 2 March a hundred years passed from the birth of Grand Old Man of Estonian archaeology, professor of history and academic Harri Moora. A review about the course of life and prolific research work of H. Moora is presented by one of his former students Associate Professor of archaeology Vilma Trummal.

On 22 January Lembit Jaanits, archaeologist and researcher of the Estonian Stone Age, celebrated his 75th birthday. Jaanits whose productive research work is designated by numerous publications and a referential amount of excavated ancient relics is active in research to date. His research work has focused on the younger period of the Stone Age – the Neolithic period.

